

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА IV.

За цвѣтень 1902 року.

З М І С Т

четвертої книжки за цвітень 1902 року.

	Стор.
Надгробні стихирн, Петра Карманського	1—5
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської	6—61
Демон, драма Антона Крушельницького	62—77
Забув, оповіданє Модеста Левіцького	78—81
Із поезій Віктора Гюго, I—III	82—87
Із оповідань А. Немоевского: I. Майлях	88—96
—	
Соті роковини вродження Віктора Гюго, Ів. Франка	1—6
Кельтська археольогія, нарис Соломона Рай- наха	7—20
Новини нашої літератури: Хвиля за хвилею, вірші й проза, видав Б. Грінченко, С. Волоха	21—32
Ювілей І. В. Ягіча, В.	33—37
Наукові листки:	
I. Вавилон і Біблія, В.	38—39
II. Анна Ярославна, П. С.	39—40
III. Еміль Голюб (некрольог), В.	40—42
Хроніка і бібліографія	1—18

Літературно=науковий

В І С Т Н И К.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник V. Том XVIII.

У ЛЬВОВІ, 1902.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905

LIN

v. 5

no. 4-6

З М І С Т.

	Стор.
Надгробні стихирн, Петра Карманського	1—5
Із поезий Грицька Кернеренка	97—98
Скалки душі, Ів. Федорченка	98
На старі теми, Івана Франка	99—100
Із поезий Павла Рябошапки:	
I. Нема братерства і II. Убогий син	189—190
Проїздом, Сергія Павленка	190—191
На сучасні мотиви Богдана Гайового:	
I. На спомин полтав. „кустарного“ з'їзду 1901 р.	191—192
II. Під завірюху...	192
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської 6—61, 101—160, ...	193—242
Демон, драма Антона Крушельницького	62—77
Забув, оповіданє Модеста Левіцького	78—81
Із поезий Віктора Гюго, I—III	82—87
Із оповідань А. Нємоевского:	
I. Майлях	88—96
II. Тихим вечером	267—273
III. Проклятий	273—282
Чи потрібне? Драматичний малюнок у двох діях, Гната Галайди	161—175
Мінятюри:	
VII. Промінь, Ганни Барвінок	176—179
VIII. Адресатка померла, Евгєнії Ярошинської	179—181
Фска, оповіданє Ремі де Гурмона	182—187
Із поезий Ади Нєгрї	188
З минулого та пережитого. (Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця)	243—252
Візия стрічі, Катєрини Гринєвичєвої	253—254
Весняний день, С. Грушенка	255—260
Розмова з привидам про початки азбуки, Анатолія Франса	261—266
Із німецьких поєтів, I—IV, II. Грабовського	283—284

	Стор.
Соті роковини вродження Віктора Гюго, Ів. Франка	1—6
Кельтська археологія, нарис Соломона Рай- наха	7—20
Новини нашої літератури: Хвиля за хвилею, вірші й проза, видав Б. Грінченко, С. Волоха .	21—32
Ювілей І. В. Ягіча, В.	33—37
Наукові листки:	
I. Вавилон і Біблія, В.	38—39
II. Анна Ярославна, П. С.	39—40
III. Еміль Голюб (некролог), В.	40—42
IV. Звідки взяла ся нафта? Ф. К.	143—147
Михайло П. Старицький (з портретом), Івана Франка (конець буде)	43—67, 126—138
Наші театральні новини. Допис із Київа, В. Мировця	68—81
В справі народного язика, Івана Верхрат- ського	82—95, 96—125
Теорія і практика	139—142
Хроніка і бібліографія	1—18, 19—33, 34—48

Надгробні стихирн.

Напів.

Evadi, effugi, Spes et Fortuna, valete! Nihil mihi vobiscum est, ludificate alios. — Саркофаг Л. Антонія в Лятеринськiм музеї в Римі.

Прощай, безодне сліз і мук!
Обрїй стемнів і маяк згас.
Довкола тьма, а тайний звук
Манить мене в лиман до вас,
Блаженні тіни!

Добраніч всiм! Мені пора
Спочить по довгих трудах дня.
Ворожий вихор, дощ, жара
І против хвиль важка борня
Зломили силу.

А що вловив? Оману мрїй,
Гірку зневіру, туск і жаль,
І біль по втраті всiх надїй
Та юних сил. Лише печаль
Піде за мною...

А далі всьо — пуста мана...
Богацтво, слава — всьо хитке;
Любов, дружба — ніжна піна.
Одно лише в житю стійке —
Терпінє.

А там і це відай минєсь...
Судно, спинись! Зверни в лиман!
Цить, серце, цить! З могил несєсь
Солодкий клич!... Кругом туман...
Добраніч!

Стих I.

Кам житейскаа сладость пребываетъ печали
непричастна?

Не жаль мені, що люті муки
Мене женуть в сиру могилу.
Мене давно-давно втомило
Житя гірке. Поро розлуки,
Витай! витай!

За чим тужить? Коса морозу
Скосила в серці квіт надії,
А я орю, скороджу, сію
І люю на скибу щирю сльозу —
Даремно люю!...

О горе! з чим вернусь з дороги?
Ти знаєш, Отче! Я трудив ся
Що сил! Прости, ось я втомив ся,
І з серця рветь ся зойк тривоги —
Прости! прости!

Мені не жаль, що рано гину.
Жите — Голгота; розкіш — мрія;
Бажаня — пекло! Серце мліє,
Що я минусь, а вам покину —
Лиш низку сліз...

Стих II.

Ико цвѣтъ оубаждаетъ и тако стѣнь ми-
моградеть, разрѣшается всакъ человекъ.

Як фялка розцвившись в пеленах роси,
Вже вечером плаче по втраті краси,
Відтак конає, —
І наше жите, як веселка із мрій,
Ледви роз'яснило душевний обрій,
А вже й минає.

Як блискавка блисне і в пропасть майне,
Лиш гуркіт зловіщий за нею жене
І зойк звіряти, —
Так само крізь глибоку стрілою несесь
Житейське судно. І нечайно прийдесь
На суд ставати...

Стих III.

Бса сѣта челоѵческаа, елика не пре-
бываетъ по смерти.

Всѣо минеть ся, всѣо розрушить
Вир бутя і міль часу;
Студінь смерти всѣо зморозить:
Славу, честь, майно, красу
    Втоплять сльози.
    Всѣо заглушить
Звук труби. Memento mori!

Ніч по дни, а день по ночи:
Всѣому свій прийде конець.
Що-йно станеш квіти рвати,
Вже й неси готов вінець:
    Гаснуть очи —
    Час вмирати.
Чуєш клич? Memento mori!

Стих IV.

Поманѵхъ пророка вопіюща: азъ есмь
ЗЕМЛА И ПЕПЕЛЪ...

Душе убога! кинь нікчемну
Житейську страсть, та глянь в нужденну
    Безолню сльоз!
Барвінок, мірт і лавр пахучий —
Усѣо з часом вялить тріскучий,
    Твердий мороз.
Лиш кипарис стоїть дрімучий,
    Сповитий в сум,
    А тихий шум
Зловіщо шепче: діти злуди,
    Страшний рантух
    Загорне всіх...
    По всіх, по всіх
    Загине слух.
Цілу безмежну землю вкрили
Самі пусті, сумні могили
    І ліс хрестів.
Зівялих старців, молодь, діти,
Нужденну чернь, суспільні квіти:
    Князів, царів —

Усіх проглине челюсть гробу.
 І пал жажди,
 І лють вражди,
 Братерський бій, ненависть, злобу —
 Усьо зрівна
 Один курган;
 Усьо — мана,
 Усьо — туман...

Стих V.

Далъ ми еси дѣшѣ божественнымъ и живо-
 творящимъ твоимъ вдохновеніемъ.

Не плоти ради, не плоти
 Терпів Спаситель знущаня
 І випив чашу стражданя —
 Не плоти ради, не плоти!

Його кєрвавиця змила
 Твою душевну проказу;
 Твої душевні врази
 Його кєрвавиця змила.

Не тратъ же марно клейнотів,
 Не кидай черни під ноги;
 Нехай не топчуть безроги
 Твоїх душевних клейнотів.

За них прийдець ся платити
 Багато, дуже багато!
 Шануй же бисери-злато —
 За них прийдець ся платити!

Не плоти ради, не плоти
 Терпів Спаситель знущаня
 І випив чашу стражданя —
 Не плоти ради, не плоти!

Стих VI.

Оупокѡй, Спасе нашъ, Жизнодавецъ, брата
 нашего!...

Неначе легіт, цілює очи
 Ніжний, розкішний туман конаня.

Обрій темніє. На крилах ночі
 Несеть ся любе dolce розстаня.
 Небесний Отче! за вік печалі,
 За море сліз, за люті скрижалі —
 Молю спокою!

Стих VII.

... О чѣдо! что сіе еже отъ насъ
 бысть таинство, како предахомъ са
 тлѣнію?

Як гляну в прогалину горя,
 На шлях, що встелив ся хрестами, —
 То серце стинаєть ся жахом
 І очи заходять слъозами.

О горе! кудюю прямуюем?
 Та чим закінчать ся туземні
 Ті сұяті наші вікчемні?
 Всьо темне, таємне... Не чуєм!

Тіволі, 11—18 вересня 1901.

П. Карманський.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.

VIII.

Се було того самого року в осені.

Старий Петро приніс із Молдави гроші, визичив їх одному ґазді, а сам пішов ще в гори на заробіток до трачок. Зимою, себто в м'ясниці думав вернути і здійснити свої наміри...

Домніка довідала ся від жінки писаря, що перед Андрієм постить ся ціліський день на сухо; у вечір печеть ся і їсть ся якусь паляницю, а в ночі з'являєть ся у сні Богом суджений муж і подає води пити.

Потім можна напевно числити, що вийдеть ся заміж за того, що уві сні покажеть ся. Мабуть ніхто в сьвітї не постив так щиро в день перед Андрієм, як Домніка. Стала майже чорна на лиці з голоду. Старала ся все по надвірку вештати ся, аби не задержувати ся у кухні межи челядю, особливо-ж у полудневій порі, де всі парубки сходили ся і мусіли запримітити, що вона не доторкала ся ні до якої страви.

Між иньшим був тут і дурноватий, рудий Ілія, якого ненавиділа задля його лїнивства і глупоти, який одначе все мусів знати, що вона діє і говорить. Той був би перший, що переказав би зараз иньшим хлопцям, що вона постить.

Не був понеділок, а вона постила. Вона бояла ся глузу. Була цілий день поважно настроєна і мовчазлива і зітхала журливо і тяжко.

У вечір зробила так, як навчала писарка, і лягла спати. Головно не забула поставити біля себе горнятко з водою. Се горнятко мав їй подати уві сні Богом суджений чоловік...

З раня побігла до худощавої жінки писаря, ніби з якоюсь просьбою. В дійсности хотіла лише оповісти їй свій сон.

— Ну і щож? — було перше слово писарки, як обі побачили ся врешті у пекарні.

Домніка сплюнула. Худа писарка підняла брови високо в гору.

— Щож, Домніко, не сніло ся тобі нічого?

— Ей, лишіть мене, пані писарко! Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені і не снів ся! Волію в землю запасти ся, як такого чоловіка мати!

— Ну, та кажи-ж бо! — натискала пані писарева, що вже почала непокоїти ся. — Домніка обіцяла їй в дарунку, як би приснив ся їй справдішній газда, дати красний рушник.

— Та що вже казати! — відповіла насуплено. — Мені приснив ся дурний Ілія...

— Що-о?...

— Дурний Ілія снів ся мені! Таже знаєте його, рудого парубка від товару у пана! Він, шез би, приснив ся мені!

Пані писарева дуже здивувала ся. Се мусіла бути якась помилка. Отся розумна, робуча дівчина, ся — так сказати-б — газдиня, вона не могла дістати того дурного, простого парубка за чоловіка. Хоч би се і сам сон зазначив, і хоч як вона все в сні вірила, сим разом не могла повірити.

— Може ти не зрозуміла добре сну, Домнічко? Може тобі показало ся уві сні більше хлопців, а ти не спам'ятала добре саме тобі судженого?

— Ай, бігме, що ні! Я добре знаю, що се був Ілія! — відповіла зажурено і зітхаючи Домніка.

— Та як же він тобі снів ся? — випитувала неспокоїно пані писарева. Обіцяний їй в дарунку рушник здавав ся вже втраченим.

Домніка вповідала:

— Я була ніби десь у городі. Не в панськім, а в якімсь иньшій, чужій, і там було дуже гарно і зелено. Крізь него вела одна вузьенька стежечка. Вона, Домніка, робила в городі, ніби пересаджувала щось. При тім сніло ся їй, що поглянула на

стежку і погадала собі: „На тій стежці добре босому ходити. Вона така чиста і гарна, мов шовковим віником зметена“.

— Отсе погадала я собі. І коли я собі отсе гадаю, дивлюся нараз, а на стежці стоїть склянка з водою. А потім дивлюся, а стежкою переходить якийсь пан. Він не рушив склянки з водою і пішов даліше.

— Отсей тобі не подасть склянки — подумала я собі; бо я все про те думала. І нараз побачила я перед собою дурного Ілю.

— Пий пиво — каже він мені і подав велику склянку пива, таку, на яких іде в місті по дві, і які я все для свого пана приносила. Я відвернула ся від него і сказала: — Пий ти собі сам пиво; я не пю пива! На те каже він мені: — Здойми накривку зі склянки і подиви ся, що там є!

— Ти брехун, Іліє! — кажу я йому. — У склянках від пива нема води!

— Подиви ся, заки скажеш, що я брехун! — каже він на те мені. — Чи я тебе багато разів оббрівував? Чи я тебе оббрехав, як казав, що маю кусень поля під лісом коло Григорія, Рахіриноного тата? (А він поле має, пані писарко, — додала побіжно Домніка). Чи я брехун?

На те підношу я накривочку від склянки, а в ній — вода.

— Можеш випити ту воду! — каже він. — Вона сьвіжатай чиста, а відтак підемо в танець!

А я взяла склянку і випила воду. Випила що до крапельки. Відтак дивлюся за ним, а дурний сьмієть ся:

— Ти добре зробила — каже. Коли я на него хотіла наварити, дивлюся, а його вже нема. На тім місці, де він стояв, стоїть лише велика бочка з дощівкою. Відтак виділа я ще багатовбогато склянок, виділа зелені дерева в саду і иньші річи — і се було все.

— А чоловіка не виділа вже жадного більше? — допитувала ся журливо писарка. — Пригадай собі! Уві сні забуваєть ся дуже часто не одно!

— Скажіть мені, що з сего має бути? — питала ся замісь усього дівчина.

— Кажу... чоловіка не виділа більше жадного? — повторила своє питанє пані писарева.

— Ні, не виділа нікого більше! — відповіла смутно дівчина. Вона дивила ся безрадно на писарку і мовчала.

— Але ти якогось пана бачила, Домнічко!

Домнічка здвигнула глумливо плечима.

— Та що мені з того прийде? Він не подав мені води тай вже пан не засватає мене!

Пані писарка показала переважно, побожно лице і сказала урочисто: — Як Бог дасть, так і буде! Може ти аж на другий рік відда-ся ся; сон не значить нічого, хоч би тобі не знати що сніло ся...

— А я-б таки хотіла знати, що з сего має бути! — встоювала Домніка на своїм, дивлячи ся поважно допитливим поглядом писарці в лице. — Що з сего має бути?

На те відповіла писарка:

— Треба ще раз на Благовіщенє постити, тоді вже напевно довідаєш ся, що тебе чекає!

На таку відповідь поцілювала потішена Домніка писарку в руку і пішла...

Дві неділі пізнійше почув ся у вечір в челядинській двірській кухні здавлений плач, а радше рев, що стихав, то змагав ся. Саме в ту пору вступила Марійка до кухні. Шукала Домніки. Мала дві красні курки на продаж і не хочачи везти ся з ними другого дня на торг, прийшла поспитати ся, чи не закупить їх пані.

Зачувши в сїнях перед кухонними дверми в середині плач, спинила ся. Що там зайшло? Били кого? Хтось плакав, неначе б йому серце розривало ся... Здавало ся, одна-одніська особа була там. Вона потиснула за клямку і увійшла до середини. Кухня була слабо освічена. Під стїною на довгій лавці, що сягала від печі до дверей, лежав на животі на цілу свою довготу Іля, і підклавши під лице руки, плакав гірко.

При вході підняв трохи голову в гору і глянув на неї. Побачивши, що се чужа, заграбав лице на ново у рамена, і зітхнувши тяжко замовк.

— Добрий вечір, Ілійко! — промовила Марійка в добрім, несміливім тоні, спинивши ся посеред пекарні. — Чи нема тут Домніки?

— Най її кольки пірвуть! — закликав хлопець, не підводячи обличя з рук.

— Ей, Боже, Ілійко, а вам що такого? — кликнула з переляком Марійка, приступаючи близько до хлопця. — Що вам Домніка винна?

— Що вона мені винна? — відповів він, підводячи голову в гору. — Вона з мене сьміх пустила! Я сватав її, а вона мене відкинула! Тепер з мене всі сьміють ся!

При тих словах упустив голову на ново на руки і розревів ся в голос.

Марійка мовчала хвилю, дивлячись поважно на хлопця, а відтак сіла недалеко него на сталець і задумала ся.

Ся справа заняла її.

Ілія був сиротою. Не дуже вже молодий, хоч молодший від Домніка, і не дуже то мудрий. У війську не служив, бо не взяли його. Мав два морги поля. Був усе у службі і наскладав трохи грошій, не був піяк і не крав, і як роздумати, то був зовсім порядний парубок.

Розуму не було в него дуже багато, але в якого чоловіка пребогато розуму, в того не все жінці дуже добре. Сам не знає, чого від жінки вимагати. Вона любила Домніку і була-б їй усього добра рада, як рідній сестрі. Відчула, що їй припала в отсій справі якась діяльність і що на цілу справу не можна було не зважати.

— Коли ви сватали Домнічку, Іліє? — спитала поважно присуваючи ся ближше до хлопця, забувши зовсім справу, в якій властиво прийшла.

— Сьогодні з раня! — відповів хлопець. — Вона розсьміяла ся мені в лице та сказала, що ще не наїла ся дурних грибів, аби піти за мене. — Прошу вас, лелічко Маріє — додав він щиро — що я за дурень? Як би я був дурний, то мене-б ніхто не тримав на службі. Тут я вже більше як рік у службі, і не лише тут, я служив і де иньше. У панотця. Там мав я ввесь товар під собою. Я склав собі грошій, маю гарні річи, два кожухи, два сардаки, я хочу собі хату поставити, а вона мені каже: „Іди, дурню, йди! Я ще не наїла ся дурних грибів, аби за тебе піти! Посватай Григорієву Рахіру, і так його город о межу до твого поля. Отсе сказала вона мені!“

Він усів одним рухом прямо на лаві, ударив ся з цілої сили по ногах і зітхнув із глибини серця: „Такий сором!“ Відтак по-

чував ся майже з диким рухом у голову в своє руде волосє. Був до глибини душі зворушений, майже знівечений.

— Отсе-б ви упхали ся в гадяче гніздо! — кликнула ненависно Марія, що вже тоді з Григорием і сестрою не дуже то в згоді проживала. — Григорий пропив би ваше поле, нім би ви оженили ся. З них кожде ходить по людях, як лиха година, та коїть лише лихо. Рахіра краде, як її тато. Непотрібна така!

— Але Домніка не ліпша від них усіх. Я мав її день і ніч у душі, я любив її так, що лише Бог знає, а вона мене не хоче. Чи я їй що злого зробив? Нехай хто скаже, що я їй злого зробив!

— А деж вона? Я-б з нею поговорила! — сказала поквапно Марія.

— Та десь вертить ся он там по хаті!

— Я з нею поговорю! — потішала його Марія. — Не журіть ся! Дівчина так як віск танає, коли хлопець сватає! Вона також не з великого роду, тай уже в літах! Сьогодні вона вас відкинула, сьогодні вона не їла дурних грибів, але за тиждень вона собі все роздумає, і ви підете до панотця тай дасте на заповідь. Не журіть ся, синку, не журіть ся! Я з Домнічкою добре жию, а ви добрий хлопець, то я вас поратую, як зможу.

— Ой лелієчко добра, ви нічого не вдієте! — забідкав ся на ново парубок. — Вона мене не хоче! „Иди, дурню, іди! — сказала мені та глумила ся з мене; і тепер знають про те чи не всі у селі тай сьміють ся з мене!“ Ой, коби ви поратували мене, коби навчили її розуму!

Говорив розпучливим голосом і неначе-б не було нікого в хаті, кинув ся як перше на лаву, і заривши лице в старий киптар, що лежав перед ним на лаві, простогнав із цілої груди.

Марійка потішала, як могла, станула близько розплаканого та вмовляла, обіщувала, доки й справді наріканя і зітханя не устали, а відтак пішла з хати, аби, як сказала, „навчити дівку розуму“.

Дві неділі пізнійше змінила Домніка свої думки що до сватаня Ілії.

Чи вже розумні слова Марійчині, котра щиро любила і подивляла чорнооку дівчину, вплинули на неї так, що вона надумала ся зовсім инакше, чи може її просьби і намови зворушили її серце? Ніхто сего не знав.

Вона ходила цілий тиждень із захмуреним лицем, сварила на Ілію що хвилі за кожну нісенітницю, а на послідку станула перед панею і вимовила їй службу.

— Я віддаю ся! — сказала із згриженим лицем і в діл спущеними очима.

Пані здивувала ся.

— Ти, Домніко? За кого?

— За Ілію! — відказала рішучим тоном, не підводячи очий.

— За Ілію?! — кликнула пані счудувана, а відтак додала ласкаво: — А чи буде се добре, Домнічко?

Ся здвигнула плечима: — Не знаю! — відповіла. — Але воно таки виходить на таке, що він має бути моїм чоловіком. Він не дає мені супокою! День і ніч не дає мені супокою! Він таки буде моя доленька!

Пані представляла їй, що він їй не пара, що молодший за неї, нагадувала його глупковатість та лїнивство, що прибирало в деяких днях величезні розміри, але дївчина оставала при своїм.

— Я сего не бою ся! — була її одинока відповідь на всякі закиди.

Ілія був найщасливійший чоловік на Божім сьвітї, тим часом Домніка знаходила ся у чуднім настрою. Раз сварила судженого в найбрутальнійший спосіб, раз плакала тайком, а знов иньшими хвилями бувала говірлива і весела і шила весільну сорочку. Тим часом панотець виголосив у церкві другу заповідь.

Одного дня пішли обоє з кількома иньшими газдами і газдинями до міста, аби дещо закупити на весіля. Відти повернули вже на якийсь час нареченими назад.

Домніка здибала там свого давного милого, що служив при війську, і коли сей довідав ся, що вона дала слово иньшому і вже мало бути весіле небавом, напав її з грозьбою і просьбами, аби цофнула дане слово, инакше або „один, або другий піде землю гризти“.

Домніка стала біла як стїна і на всі його закиди находила лише одні слова оборони: „Так Бог дав, бо надставив мені його!“ А Ілія бідкав ся та лементував: „Я вже зо трицять ринських видав на весіле, тай що в селі скажуть?“ При тім тримав ся судорожно Домніки і глядїв мов дитина безпомічно в її обличчє. З хвилі, в якій дала йому слово, що піде за него, підчиняв ся на слїпо її волі, і як здавало ся, вона була йому зовсім непотрібна.

— Я віддам вам ваших трицять ринських, — впевняв героїчно вояк, — лише не мордуйте мене, добрий чоловіче! Моє нещастє спаде на вашу голову! Я маю при війську ще лиш півроку служити, а ви зважте, що вона дала вперед слово мені. Чекав я, може і вона чекати! — Се останнє повтаряв він раз-по-раз, утираючи все на ново маленькою хустинкою зіпріте чоло і вихиляючи одну чарочку горівки по другій. Платив щедро нареченим і глядів з амбіцією, аби пили.

Ілія пив справді, а Домніка вимовляла ся. Говорила мало і було по ній видно, що зайшла в боротьбу з собою.

Отсей її перший наречений, се не був „Ілія“... Коли зміркувала, що Ілія змінив ся під впливом напитку, потягнула його за рукав і спитала остро:

— Береш трицять ринських? Дмитро тобі їх зверне!

Ілія вибалушив на неї свої круглі очи і вітворив рот, неначе для ліпшого зрозуміння її слів.

— Другий не виплатить тобі їх так скоро готівкою на руку — сказала. — Купи собі зараз кілька пражин поля або теля! Закупи ліпше землі, дівчину найдеш хоч би й зараз! Я тобі добре раджу; тобі отсе добре трафляється!

Вона впялила в него свої чорні, холодні очи, і стало ся диво. Чи під впливом її магічного єства, чи в наслідок якоїсь уяви, що може прокинула ся в його убогій душі, заманюючи якоюсь сьвіжою картинкою за собою на будучність, він глянув по раз другий на неї, безвиразно, неначе в забуттю, промовчав хвилинку, а відтак вдарив кріпко в надставлену йому жовнярем руку. Сповнив її волю. Запанований моментом забув про себе, а вояк обіцяв по впливі означеного обома часу звернути йому всякі починені вже весільні видатки.

Тим часом коли оба сиділи в найбільшій уже згоді в коршмі побравши ся за шию і викрикуючи щиро якусь сумовиту пісню вперед себе, вимкнула ся Домніка з їх товариства і побігла до одної голосної ворожки, що мешкала тут у місті, та яку знала ще з попередніх літ.

Вона мешкала в біднійшій часті міста і була далеко та широко знана, особливо-ж по селах тішила ся вона незвичайною славою, як ворожка. Була вихрещеною Жидівкою, бездітна, і на одно око цілком сліпа. Звідти й пішла її назва у міських і сільських мешканців: „сліпа ворожка“.

Молодою дівчиною навчила ся від кочуючих Циганів ворожбицтва в карти і силу деякого зіля, і розпочала тим свій гандель. Її справи пішли феноменальним способом у гору і вона переселила ся по якимсь часі в отсе місто. Тут засватав її один убогий уже старший міщанин і вона вийшла за него замож.

Вихрестивши ся стала побожною християнкою, ходила що неділі до церкви, а в її спальні горіла без перерви перед сьвятою Богородицею лямпадка.

Чи голосну славу здобула собі своєю хитрістю, чи штукаю вгадування з карт — було трудно сказати, одначе річ була певна, що як з інтелігенції, так і з иньших клас тиснули ся до неї люди роями. З найвчаснішого ранку до пізної ночі товпили ся в її кімнатах люди, а вона одних випускаючи, а иньших впускаючи, ворожила невтомимо.

Між двома малими щільно ослоненими кімнатами находила ся мала кухонька, і присутні в правій кімнаті ніколи не знали, кого приймала в лівій. В кухні сиділи селяни, зворушені самим сьвяточним ожиданєм. Пріли з нетерпливости, або оповідали собі взаїмно свої клопоти, задля яких з'являли ся у славної ворожки.

З'являли ся тут і люди з далеких околиць, ждучи нераз і по пів днини, поки їх допущено до середини. Вона подавала ради в недугах, у найприкрійших процесах. Її втаємничувано в найглибші родинні тайни. А вже найбільшим була порадником в любовних справах.

Зверхи незначне, замаргане мешканє, що лежало в жидівськїм сусідстві, було в нутрі незвичайно симпатичне. Переважно в півсвітлі держані кімнати бували в зимі приємно огріті, поміст застелений грубими килимами, а по під стінами стояли вигідні софи. В посередині кожної кімнати стояв стіл, округ него крісла, а на столі карти.

Колись убога жидівська сирота, ходила тепер у неділю і сьвято в шелестячїм штивнїм шовку, а в її так званім сальоні пишав ся дорогий фортеп'ян.

Не дивота.

На подвір'ю, особливо-ж в літі і в днях торгу, стояли віз коло воза, а на них сиділи стурбовані люди, вижидуючи нетерпливо поклик до славної сліпої ворожки.

Постійний сумерк кімнати, палаюча лямпадка при іконі пресьв. Богородиці, в округ таємна тишина — творили майже ма-

гічний вплив на засумовані присутні душі. Зжурені газдині-матери, поважні господарі кланяли ся низько перед нею, цілюючи з почестю її руки, і оповідали широко та докладно свої клопоти. Тоді потішала їх ласкавими, надійними словами, казала сідати за стіл і розкладала карти... Мала неописану вправу в розкладаню карт. Вилітали їй уже самі з її білих, ситих рук, та укладали ся на столі в кружало. Відтак ставала говорити прижмурюючи око і гугнавим голосом.

Говорила скоро і наказувала людям уважати на її слова, бо у неї був час дорогий. Від часу до часу звертала своє око (друге було на-пів прижмурене і не бачила на него нічого), остре, сиве око на слухача, звіщала йому його будучність і подавала ради. Майже поголомшені опускали слухачі кімнату.

Коли було більше присутних, розділяла їх на дві кімнаті і ходила на відміну від одних до других. Тут були густо завельоновані пані, несміливі, делікатно повбيرانі дівчата і молоді люди з глумливим усміхом на устах, а зворушеним поглядом.

— По що ви прийшли до мене, коли не вірите моїм словам? — спитала вона одного молодого чоловіка, якого усміх поразив її. — Бог сам дав мені сей хліб у руки і я невинна тому, що ворожу. Я ані одної душі не силую і не кличу. Всі приходять із власної волі. Ви також із власної волі приходите! Ви можете собі йти, мені однаково, чи буду вам ворожити, чи ні, — зрештою — додала з вигрібущим поглядом на вираз його лица — зрештою ви дуже зжурені і неспокійні!

І справді, він був дуже зжурений і неспокійний. Рік-річно давала на Служби щедрі дари і тішила ся у сьвященників великим поважанєм і протекцією.

— — — — —
 Перед нею спинила ся теєр Домніка. Зібрала свої останні грошенята, що остали ся їй ще з закупна і поспішила сюди, як уже нераз робила давнійше, коли не могла з собою в чім-небудь упорати ся.

Смеркало ся і у ворожки горіло вже сьвітло. Мусіла ждати, доки ворожка не впораєть ся з двома паннами, яких застала у неї, і доки вони не опустять цілковито хати. Відтак приступила до неї. Ворожка змірила її проникливим поглядом від голови до ніг.

— А чого-ж ти хочеш? — спитала. — Мені здаєть ся, ти була вже раз у мене!

— Так, уже кілька разів! — відповіла дівчина тихо і несьміливо задля погляду ворожки. — Сьогодні знов приходжу!

— З чимось иньшим?

— Так!

— Маєш уже все за собою?

Домніка опустила погляд у низ.

— Так! — відповіла; але в її очах затліло щось ненависне. Тепер доторкнула ся вона річи, про яку дівчина ніколи в життю не хотіла згадувати, та яку хотіла направити молитвами, постами та щирим каїнцем перед Богом, а яка кого иньшого не мала обходити.

— Щож хочеш знати сьогодні? — спитала остро ворожка, звертаючи до неї свій чисто наполеонський профіль.

Дівчина розповіла свою пригоду з давнім нареченим, і як той наставав на те, аби вона розстала ся з Ілією. Се не тяжко зробити, але чи вона на тім добре вийде? Нехай її карти порадять, що має вчинити, бо вона тепер на двоє розділена.

— А любиш давного нареченого? — блискавкою спитала ворожка, перемішуючи карти.

— Таже ніби люблю! Але чи буде се добре, аби я ще рік на него ждала?... В селі називають мене вже „старою дівкою“ і ні один із молодих хлопців не „тикає“ вже більше на мене. Я вже для них за стара і мені соромно!

На те відповіла ворожка, неначе-б не знала нічого про минуле життя дівчини і про саме лише що пережиту аферу з нареченим:

— Будемо видіти, що скажуть карти!

А відтак коли розложила карти в кружало, прижмурила по привичці очи і заговорила:

— Іди до дому і не жури ся нічим! Одна жінка тобі дуже прихильна і один старший чоловік, що тепер далеко звідси! Він кавалір і думає тебе посватати. Але він тебе не візьме. Тобі паде иньший, з яким ти звязана. Тобі паде хата, багато тяжкої праці. Дітей не будеш мати ніколи. Ти будеш мати щастє з дробом і в иньших річах. Тобі паде, як мужчині, гандель, але з худобою не будеш ніколи мати щастя. Один чорний хлопець дуже зажурений через тебе, але йому паде білява і далеко звідси. Тобі паде дорога. Будеш мати малу шкоду. Ти обережна в бесіді і притомна; се дар божий, і він pomoже тобі до богацтва. Се твоє щастє. Іди!

Домніка дивила ся через хвильку на ворожку мовчки, з похмурно-блискучими очима, відтак розвязала з одного вузлика своєї хусточки дрібку грошенят, і поклавши їх на постіль та поцілювавши ворожку зі шаною в руку, поспішила назад до свого подорожнього товариства.

Їй неначе тягар спав із грудий.

Тепер вона неначе за ніщо не відповідала. Так мало бути, як буде. Не хотіла нічим журити ся; хотіла лише дістати чоловіка. Мала вже трицять років. Їй стало нараз зовсім байдужно, чи той чоловік звав ся-б Ілія, чи Дмитро. Дмитро знав про її давний нещасний гріх, а Ілія був дурний.

З обома буде гірко. „Нехай буде, як Бог схоче!“ — так казали карти. — „Не журіть ся нічим!“ Ворожка вгадала все, все; вона і тоді все вгадала і як яло ся чесній і побожній жінці, навчала розуму і ганила...

Жінка, про яку говорили карти, що вона їй прихильна, се була мабуть писарка, а про чоловіка, що думав її сватати, було їй байдуже, хто се був, він же і так не мав її брати.

— — — — —
 Два дні потім ходив Ілія до панотця, аби не оголошував третьої заповіді, а в день потім пішов просити, аби таки оголосив. Вісім днів пізнійше відбуло ся їх весілля.

В селі висьміяли люди Ілію, що він мов худобу відступив дівчину иньшому, а Марійка напоминала Домніку не випускати „дурня“ з полем із руки, бо вона все таки не могла напевно знати, чи Дмитро оженить ся з нею. Бо — як толкувала вона їй ту річ — Дмитро тепер жовнірь, а жовнірь може дівчині все обіцяти, але коли він знов по своїому перебереть ся і запусить волосє, тоді він уже иньший і може на все сказати: „Я був тоді жовніром, було мені не вірити!“

Домніка признала далекосяглість тих слів і звернула ся на ново до Ілії, котрий рвав собі волосє, що випустив „таку робітницю“ з рук. І так узяло все мирний і щасливий кінець.

Не довго по їх вінчаню вернув старий Петро зі своєї вандрівки. Він приніс гроші і показав ся в прегарній одежі, на яку покладав завсїди велику вагу. Як почув, що Домніка віддалась за Ілію, сплюнув і кликнув: „За дурного Ілію?“

— За дурного Ілію! — діставав поважно в відповідь.

— Отто! — аж заспівав таї покивав головою. Відтак устав, буркнув півголосом, що „дурному щастє само в руки лізе“, вхопив свою високу, кучеряву шапку і попрямував прямо до коршми. Там просидів чотири дні. Пив, доки не пропив останнього гроша, доки майже не запах, відтак вернув назад до своєї сестри Докії і взяв ся на ново до праці. Але все, коли бував підохочений, жалував: „З нею — говорив жалісно — був би я иньшим чоловіком став, з нею можна було яке небудь діло почати, а так, ет! — і махав із резигнацією рукою.

— Нема за чим жалувати! — потішала сухо Докія, що не дуже симпатизувала з дівчиною. — В неї очи з роду-віку не були добрі, а розум як у старої Жидівки! Буде колись перша шахрайка в селі!

— Але за те не буде в її хаті пусто! — відгризав ся Петро, що почував ся обидженим у своїм смаку.

— Та відтак; але її в селі ніхто не любить! Вона що чорне під нігтем, не зробить добра нікому за дурно, все виманить щось від тебе! Лише Марійка з нею у великій приязни, але вона розумнійша від Марійки! Добре її скубає!

— — — — —
І так минуло вже цілих два роки, як Ілія з Домнікою побрали ся. Поставили собі недалеко Григорія малу хатину і жили доволі мирно. Але більша половина праці спочивала на плечах Домніки, Ілія пересипляв красшу половину свого життя і вона працювала за двох, помагаючи собі як мога, аби свого діпняти і сяк-так збогатити свою хатину.

Гарувала невпинно, а як лучила ся нагода, то простягала руку і за чужим добром. Брала все, що сунуло ся під руку, збіжє, насїє, хатні знаряди або начинє, а особливо делікатнійші річи. Те все зносила, мов бджола до своєї хатини і невимовно тішила ся тим потайки. І що правда, у неї в хаті було мов у зеркалі, чисто і гарно. Ніколи не можна було її піймати на горячїм учинку. Виступала проти всіх так поважно і чемно, говорила так розсудно і чесно, що ніхто не важив ся прямо її зачіпити, і все на ново вертало назад довіре до неї.

В однім напрямі була необхідна для сільських газдинь. Розуміла ся знаменито на кухні в місті та знала випікати ріжні білі і чорні хліби. Кождим разом, коли мала йти в місто, заповідала знайомим газдиням уже вперед, і ті находили ріжні орудки

для неї. Одній мала купити краски, иньшій волічки. Он тій дівчині цїтки на Гердан, а тій молодій газдині ікону і дещо з начиня. І вона купувала і вдоволяла всіх.

Часом коли ні крейцарка не мала в хаті, говорила ніби побіжно, що іде в місто. Зараз знаходилися для неї орудки. Відтак повтарялося се правильно, та дивно, що більша половина річий, які приносила з міста, належала до неї.

Була їм і в иньшій напрямі необхідною. Ніхто не вмів так добре примовляти проти недуг або від злих очий, як вона. Ніхто не вмів так добре варити і пекти, як вона. При тім була жвава і обзорна і можна було на неї хоч із яким великим, весільним, чи помертним обідом спустити ся, вона все перевела до самого кінця в найкрасшій порядку.

Була справді найліпшою товаришкою Марійки, одинока (з виїмком ще двох чи трьох старих сусїдок), з якою зносила ся Марія з довірем і перед якою не мала ніякої тайни, хоч Івоніка від часу до часу остерігав її, аби не була перед нею вітверта, бо „хто мав уже раз жіночий язик, не вмів мовчати“.

Але доси Домніка ще їй ні в чім не спроневірила ся. Була їй в кожній праці, коли-б і не захотїла, щиро помічна, а коли не могла вже до чого рук прикласти, то бодай порадою і добрими словами ратувала, а се вмїла Марійка цїнити.. За те обдаровувала її щедро молоком і хлїбом, а на храм відділяла для неї окремо мисочку меду, так аби Івоніка не видїв. Домніка тішила ся в неї ласкою ще й через те, що доносила їй і найменшу дрібницю, яку лиш дізнала ся про Саву і Рахіру. А се було для неї важнїйше, як усе иньше. Що Домніка бачила все на свої очі, не було сумнїву. Григорий був її найблизшим сусїдом, і коли Сава хотїв до него заходити, мусїв усе минати її хату.

З нею одною могла говорити отверто про своє нещастє. Домніка була мудра і хитра і вмїла не лиш „промовляти“ як треба, але і „мовчати“.

Неначе половик, що з найбільшої висоти задержує в оці між травою захований дріб, так і Домніка слїдила за молодими людьми і зносила пильно мов бджола або та вірна собака всі новини, дотично хлопця і дівчини до матери, повідомляючи її про кожду появу Сави у Рахїри і иньші її поступки. Часами ставала їй гризота Марійчина розрадою. Коли її лїнивство і байдужність Ілїї

приводило иноді до розпуки, забігала до Марії з якою небудь новиною про Саву або його дівчину, аби впровадивши матір у їдкий настрій, наситити ся її гризотою і роздрозненням. В кінці оповідала їй свої клопоти і так відзискувала рівновагу. Так нажалівшись до схочу, потішала одна одну і остерігала одна одну перед ворогами... Сказано, Домніка була найлучшою товаришкою Марійки, і була їй в радості чи в смутних хвилях необхідною людиною.

Коли Івоніка повернув зі смутними звістками про Михайла, та з його „знаком“ на примівку, Марійка побігла ще того самого дня до своєї приятельки з просьбою, аби прийшла відмовити недугу синові.

— Поможіть, Домнічко, допоможіть, душко, — просила вона, — я вам красно подякую і не зроблю вам кривди! І Домнічка примкнула свою буду, почислила кури (перед добрими сусідами), витягнула зпід стріхи малий там захований ніжик і обі жінки махнули живенько до Маріїної хати.

Прийшовши тут Домніка припочала трохи, а відтак вступила в сїни і під комин. Тут саме по середині поставила знаки від хлопця (волосе) і виконуючи руками різні рухи перед ними (вони представляли лице хорого), говорила без перерви і одностайним голосом ось що:

- „Болячка пухка,
- „Болячка з рожі,
- „Болячка з марини,
- „Болячка з лихим часом,
- „Болячка з гістцем,
- „Болячка з роботи,
- „Болячка з охоти,
- „Болячка з уроків,
- „Болячка з лихої волі,
- „Болячка наслана,
- „Болячка прислана,
- „Болячка вітрова,
- „Болячка польова!
- „Тут її в голову не лупати,
- „В ухах не стріляти,
- „Зуби не лупати,
- „Кровйов не плювати,

„Місця не шукати,
 „Але іти собі
 „На широкі броди,
 „На глибокі води,
 „Там їй піски пересипати,
 „Води міряти,
 „Каміне лупати,
 „Броди розширяти, —
 „Які за глибокі,
 „Які за широкі.
 „А чистого,
 „Божого,
 „Молитвенного
 „Михайла —
 „Лишити.
 „Як його мати на світ породила —
 „Аби його так злічила
 „Божими молитвами,
 „Своїми примівками,
 „Від Бога на вік,
 „А від мене на лік!“

Повтаряла се дев'ять разів, за кожним разом виконуючи нові рухи у воздуху, неначе фігури і мов округ голови хорого, і за кожним разом щось здмухуючи і спльовуючи. В кінці прорила в землю ножем хрест і шпурнула його далеко від себе.

Марійка не була при процедурі примовлення. Воно не було добре. Примівка тратила на силі в присутності другої особи і її наслідки зваликали ся...

Домніка опустила місце примівки і поступила до хати.

— Вже! — сказала поважно і потроха втомлено і відітхнула, усівши на лавці коло печі. — Як Бог дасть, то йому зараз полекшає!

— Дав би Бог святий! — відповіла Марійка побожно. — До всієї иньшої жури причиняєть ся ще й гризота про його здорвля! Івоніка каже, що він дуже змарнів!

— Змарнів! — закинула Домніка глумливо. — То що, що змарнів? Таже їх тримають там як собак! Я знаю! Спитайте його, чи він коли був ситий, від коли від вас пішов? Га! Я знаю; я була більш десяти років у місті; я не була сліпа! Я багато виділа і чула!

По хвилині бистрої надуми, підчас якої її чорні очі оббігли блискавкою хату, додала:

— Я незадовго буду з ним і перекажу йому дещо від вас! З неділі, як Бог дасть діждати і як мені що в дорозі не станеться і я не заслабну — бо я слаба, та лиш Бог один знає, як я з отим бовваном гарую, і яка я слаба, то підемо з Ілією в місто. Злагодьте дещо для него! Спечіть кілька хлібів або малаїв, доложіть кусень сира і масла, а як маєте солонини, то дайте і солонини; принесіть до мене, і я або Ілія передамо йому. Ілія викликче його з касарні, а я вже сама передам йому та перекажу, що треба. По слабости буде жадній маминого хлібця; а там дістає три рази денно їсти, або може лише рано і у вечір. Так, так, мамцю! — тягнула з великою щирістю дальше. — Зробіть, як я кажу! Злагодіть усе, а я вже візьму те з собою та зроблю так, аби добре було. Буде тішити ся бідний. Як би ви не мали часу — додала ввічливо — то злагодьте лише усе, а я прибіжу сюди тай поможу вам зробити. А як ні, то дайте мені муки до дому. Я все дома пороблю і вже готове принесу вам. Муку могла-б я вже і тепер із собою взяти — додала байдужнійше — не треба-б було по два рази ходити. Ви може не будете мати часу, а що я вже сама тут, то зроблю вам те зі широї душі, і ще як зроблю! — додала майже співучо. — У мене нема дітей, але я знаю, як мамі на серці, коли вона видить, що її дитина голодом мліє і над нею збиткують ся. Я се добре знаю, і чому мені не допомогти, як можу?

Марійка зворушила ся тими словами до глибини серця і обтерла долонею сльози, що тиснули ся їй до очий.

— Бог заплатить вам, Домніко, тай я вам ще з осібно красно подякую! — відповіла так само щиро. — Отсе, що ви кажете, ви добре кажете! А як би ви були такі добрі тай спекли зо два бохонці хліба і зо два малаї, то-б мали поману за мене, слабу та нездорову. Муку може вам Сава віднести. Він і так має іти по сьвітло до Мендля.

Домніка злякала ся.

— Сава? — кликнула. — Ей, Боже! Сава не донесе до мене всеї муки. Він простісінько піде з мукою до Рахіри тай там зроблять собі з неї празник. А хоч і принесе, то певно лише половину з того, що ви даєте. І хоч би він їй і сам не дав, то вона видре від него. Він же не витримає, аби не вступити вперед до

неї. Від мене недалеко до неї. Дайте мені вже ліпше все відразу; я собі сама понесу, попечу все красно і вже вам готове принесу. А як хочете, то віднесу вже прямо до хлопця, та не будемо часу тратити. Йому кожний день там чорний, як ніч. Вже я для него що зможу, то найліпшого зроблю; він у мене хлопець жвавий і добрий! — додала як перше щиро і побожно. — Спустіть ся лише на мене!

Вона звернула свої проникливі очі на засмучену жінку перед собою і додала:

— Село осиротіло, від коли він пішов.

Марійка хитала мовчки головою.

— Чи лиш воно осиротіло! — відповіла гірко. — Чи лиш воно осиротіло? Але я вже послухаю! — додала підводячи ся з лавки. — Зроблю, як кажете! Дам вам тепер муки, візьміть із собою, а все, що злагоджу, наднесу завтра до вас сама! Богу дякувати, що йдете в місто! — додала ушасливлена думкою, що бодай хтось її близький побачить любимця і передасть її посылку. Івоніка аж за тиждень буде у него, а він певно зрадїє, як побачить знайомих із села, та ще до того Домніку і з клучочком від мамки.

Утерши сльози, що мов мухи лізли їй в очі, почала нишпорити по хаті.

— Від коли знаю, що Михайло слабій, то не маю супокою ні в день, ні в ночі! — говорила обернена плечима до жінки, що сиділа на лаві та слїдила за кожним її рухом. — Здаєть ся мені, що таки злетіла би до него! Але де мені йти до него? Доста, як Івоніка йде! Казав, що буде що неділі ходити! Що неділі! То вже хай він ходить! Я рада, що він буде ходити! Все йому буде лекше, як побачить тата! Тай казав Івоніка, що він смутний... А мені при тих словах так, як би хто студений ніж у серце всадив... А ви як гадаєте, Домніко, як ви гадаєте?

Домніка потїшала розумними словами, що промовляли щиро до серця, а відтак тим, що все „минає“. Все мало свій час і все минає. І не таке, тай минає. Вже які вона гризоти мала у своїм житю, гадала, що в землю піде з жури. А Бог дав, тай все минуло, тай вона і до сьогодні жиє. Коби здоровле...

— — — — —
Пів години пізнійше йшла назад тою дорогою, що перше. Сим разом несла мішок на плечах і ступала повільним кроком.

Несла муку, в якій мала спекти колачі і хліб для рекрута, а далі й інші речі, які ще в останній хвили передавала за її намовами стурбована мати.

З чорного, змарнілого лица сьвітилися вдоволено чорні очі. Тішила ся здобутком думаючи: — Спечу йому два малі колачі і зо два бохоночки хліба, а рештою поділю ся. Що то хлопцеві пошкодить, як я собі зі всего по трошки візьму? Коби всім така біда, як йому! Гей-гей! Тато що тижня бігає, а мама день і ніч за него памятає. За мене хто дбає? Той туман? — Її уста викривилися в гіркій зневазі. — Як би я сама не заробила та не придбала, то хоч гинь із голоду! Тут є звідки брати! Вони мають більше, як я! Коби всі їх так кривдили, як я! Хто їм так усе добре зробить, як я? А мій труд не варта нічого? А то, що я йду? Гей, Боже, Боже! — зітхнула глибоко і підкинувши скручений в руках мішок вигіднійше на плечі, пошкандибала до своєї хати, що стояла під великим, тепер змертвілим лісом і прямувала до самотньої ціли в її житю.

Оттоту хатину, що дивила ся до неї мов прикована на місце дитина, заповнити всячиною і прибрати стрійно з надвору і в середини. І се їй удало ся. Її вроджена інтелігенція і розум перли все до дальшої праці і акції, а від коли Михайло Федорчук покинув хату своїх родичів пішовши в рекрути, від коли Сава подав ся за Рахірою, хата Марійчина стала ся для неї якимсь невичерпанним жерелом, із якого черпала свої зарібки, та точкою, коло якої кристалізували ся всі живі думки тої даровитої, хитрої голови, свинялись її жадібні руки, руки, що ніколи не спочивали...

ІХ.

Глибока зима. На широкій площині за містом, де відбували ся звичайно військові вправи, уставили за розказом генерала кілька наметів. На ніч вислали туди кільканадцятьох рекрутів. Мали там провести ніч і тим випробувати, чи намети окажуть ся достаточною охороною проти тріскучих морозів і заметільниць.

Між висланими рекрутами був і Михайло Федорчук. Він і ще один камрат мав також ночувати в однім із наметів. Не сьміли спати. Жаден з них не сьмів заспати, хиба що на коротеньку хвилиночку і то на переміну. — Щоби котрий туман не замерз! — гукав за ними остерігаючи їх один підпоручник.

Настала ясна, тиха ніч і привела мороз і студінь із собою. Легкі, неначе хлипаючи набирали морозячого воздуха в себе, а на вії насідали срібні іскорки палючого морозу. Зорі дрожали і миготіли і їх сьвітло здавало ся очищене і відроджене в тій на прочуд ясній, мов кат немилосерній ночі.

Оба рекрути були після припису одягнені, одначе коли зближила ся північ, студінь параліжувала сугустави їх тіла. Уха понапухала, а щоки розболіли і розпекли ся, мов огнем поприскувані. Намети оказали ся дуже марною охороною проти такої брутальної студені, коли в одній на прочуд ясній ночі одначе треба було в них видержати аж до раня.

Підчас коли Михайлович камрат уместив ся на малу хвилину задрімати, він сам проходжував ся машинально на означенім місці коло намета сюди і назад.

Грубі сльози тиснули ся йому із зимна і з болю все на ново в очи. Був до крайности огірчений і розжалоблений. Мерз страшенно, а ніч ясна та скриготяча здавала ся безконечною, та супокоем своїм лиш завзивала до ворохобні. Своім здоровлєм мали випробувати намети. І не вже-ж? Хто журился їх тілом? Хто журился їх здоровлєм? Хто журился мужиком? Ет! — збив кулаками до купи мов грубими грудками землі і протер морозом отяжілі очи. — А нехай би він свою силу і своє здоровлє стратив, які вніс оттут, вернув калікою до дому, яка надгорода ждала би його по тім всім? Хто ратував би його відтак? Хто, хто? Еге! Прийди, тату, та подиви ся, як твій син, як та собака, вие зі студені! — В його нутрі здоймив ся огірчений голос. — Прийди! І дома гризе студінь, з'їдає як огонь, але дома ти не собака і не йдеш на безплатне каліцтво, як оттут...

Перед його душею спинила ся нараз одна картина, яку бачив раз із своєю мамою на однім торзі і ще й доси її не забув. І його мама хрестила ся все, коли згадувала ту стрічу.

То пробували на ярмарку. Був великий стиск і одно товпило ся галасливо округ одного. Погода була прегарна, і старе і молоде, жіноцтво і дівоцтво і чоловіки вештали ся живо всюди.

В тім поквалнім здвигу зачули нараз музику. Хтось грав на катаринці, чи на чімсь подібнім. Мимоволі подали ся за звуками. Вони протиснули ся крізь громаду, і який вид указав ся їх очам! Жовнірь (в такім же самім мундурі, який він мав тепер на собі) незвичайної сили в плечах, стояв, — ні, не стояв, плечі його

стояли на землі, бо у него були ноги майже по пояс відтяті, — стояв і крутив на землі уставлену катаринку. В кольосальних плечах здавала ся вся сила сконцентрована.

На грудях блистів медаль, а його скісно всаджені чорні очі горіли недобрим огнем. Такий похмурий і небезпечний був його погляд, що він не промовляючи до нікого ні слова, поражав своїми очима. Виглядав, неначе-б мав у найблизшій хвилі пімстити ся тяжко на кімсь із товни за своє велике нещастє. Дівчата відвертали ся від него перелякані тим поглядом, а дві вагітні жінки віддалили ся прудко з його округи, спльовуючи та хрестячи ся раз-по-раз. Його мати говорила, що чула до вечера його погляд на своїм чолі і мусила дома вугле гасити. Таке величезне було нещастє сего чоловіка, що мов невидима лиха сила переходило поражаючо на иньших.

Він сам був сильно потрясений тим видовищем. Нераз бачив уже калік, калік ріжного роду, але тут, де чоловік був у самім найсильнішійм розцвіті своєї молодечої сили такий скалічений, де нещастє через полишену силу і міць майже розкішних членів виступало так ярко на верх, воно було за сильне, щоб не оставити трівого вражіння. Він мав його сьвіже в своїй душі.

Ніхто не розпитував у нещасного, в який спосіб окалічив так страшенно, одначе його мундур і медаль на груди вказували самі, де шукати причини.

Як Михайла відібрано до війська, то мати його була перша, що нагадала йому того нещасного.

— Сего можеш у війську дослужити ся! — віщувала гірко і заплакала голосно.

І коли він саме того не бояв ся, він був усе дуже обережний із збруєю, мав взагалі перед збруєю якусь неописану відразу, то міг окалічити в иньшій спосіб. Кілько то оповідало, як вернули каліками. Покинули свою землю молодими, здоровими, а вернули назад із окаліченими руками... А земля вимагала лише дужих і здорових рук... Але що кого обходило, які руки поверне він, Михайло Федорчук, своїй землі?

Він збив із зимна неповоротно прибраними ногами до куни і звернув ся бистро від намета назад. Відтак глянув на него. Ніч стояла ще вповні... Пів години пізнійше станув камрат на його місце, а він закутавши ся в солсму і в жовнірське покривало ліг спати.

Ніч здавала ся безконечна. Він мерз страшенно, а до того боліли його ноги і руки. Лежав і мав як звичайно, коли був на самоті, свою рідню і рідну сторону перед душею. Тамтого року в тім часі був він дома і пильнував своєї худоби у стайні. Там було тепло і худоба огрівала його ще своїм теплим віддихом, а тут мав він міряти своїм тілом степені зимна.

А відтак, коли настане весна — за три місяці вона вже настане — буде земля його надармо вижидати. Розстелить ся чорна і широка, як море, голубе небо буде сьміяти ся, а його не буде. Не він буде її орати. Великі її скиби будуть на ній сторчати і не він буде їх розкрилювати.

Тисячі чорних, обгорілих рук будуть тим заняті, будуть тяжку, залізну зброю чистити і вправляти ся в її уживаню. Дужі, молоді, мускулярні руки — се становило якусь силу!

Кождий лишив дома десь там свій загонець, і він буде надармо його вижидати. Мов сирота буде його вижидати... І межі тою землею і ними грала мов струни сюди і назад — доля...

— — — — —
Та кукурудза, що він із татом ще сеї весни посіяв, вже геть підросла. Вже прjala. І її було багато, цілий лан. Виросла висока і сильна і її стяжковате, шовкове листе шелестіло неустанно в легеньких подувах вітру...

В тишині чув він добре її шелест. Тепер в оттім соняшнім надвечір'ю, як все затихло, пизата гарбузина неначе вмисне висунула ся на межу та шелестіла між собою :

— Як маєть ся Михайло?

— Мабуть добре!

— Недобре! — потягло воздухом. — Він тужить!

— За нами! — прошелестіло листем.

— За нами...

А відтак потягли мов морем незлічими шелестячі голоси понад лани: „За нами..“

Опісля умовкло, неначе на місці закаменіло..

— — — — —
Другого дня з ранку вернули інфантеристи на-пів замерзлі з повідморожуваними лицами, вухами і руками назад до касарні, а генерал прийняв мельдунок, що ним проєктовані намети показали ся нездатними проти студені і що кількох інфантеристів сильно перестуджених відослано до шпиталю.

X.

— Ти правду казала, Рахіро, біганина не має кінця! — говорив Сава глушливо до дівчини, що несла фляшку з горівкою із коршми, де стрінула ся з хлопцем, що купував там пачку, і тепер вертала разом з ним до дому. — Аби ти казала, що просидить дома одну неділю, то й то ні! Скоро лише по півночі, старий зриваєть ся тай топче вже землю до него!

— Видиш! Не казала я? Я се відразу знала! — відказала дівчина з енергічною певністю. — Диви ся лише, кілька гроший вивандрує за ним! Тепер ви збили трохи хліба! Диви ся лише, що за ті гроші закупить ся! І скажи мені відтак, чи і ти обірвав що з тих гроший?

Не відповів нічого. Знав, що його батько спродав уже половину змолоченого збіжя, але він бояв ся сказати се Рахірі. Вона силувала чоловіка зараз до чогось... а він не мав на стільки відваги, аби виступати проти батька. Чи мав жадати для себе гроший? Сего не робив доси ще ні Михайло, ні він; старі самі розпоряджали грішми, тай у него й не було до того ніякої причини до жаданя. Але вона-б ще присилувала його до того, тай таки її правда.

— Чи він прийде на Великдень до дому? — спитала.

— Може, як дістане урльоп! Старі аж гинуть за ним!

— А ти?

— Я? А мені що до того? Про мене, най прийде! Врешті я хотів би видіти, чи він усе ще такий боягуз і боїть ся стрільби. Він страшно боязливий, Рахіро, ну... — відтак урвав раптом і замовк.

— А стара все так дуже плаче?

— Правда! Я мушу десять разів на день слухати, що з ним потягло з хати і „сонце“ і все „добро“. До того всего вона тепер люта, що він там звекає. Вона була би хотіла, аби він і доси за нею заводив та плакав, тим часом він уже звик. Зразу так банував, що хотів утікати. Тато се сказав мені. Вона нічого про се не знає. Через те й розпочала ся була біганина до нього. Що тижня, що тижня, кажу тобі! Тато потішав та мов камінь пересиджував на толоці, де жовніри еґзецирували ся, щоби він тата видів, аби не банував і аби йому лекше було. Ти чула таке? І не сором йому? А дурний тато сидів. Люди, що його десь ви-

діли, як він сидів, певно гадали, що він одурів, а він сидів, аби хлопчисько мав його меред очима та аби не банував так дуже.

— З ним певно і не один клуночок помандрував! — дала вона.

— Розумієть ся! Стара гадає, що при війську не дають нічого їсти!

— Ти, — сказала Рахіра по хвилині бистрого намислу, — як довго він ще там буде?

— Мені здаєть ся, ще півтора року! Але я не знаю напевно!

— А відтак?...

— Що „відтак“? Відтак верне назад до дому, оженить ся і буде газдувати, як усі люди!

Вона не промовила нічого. Стягнула хмарно брови над чолом і впялила очи в землю. І він не говорив більше нічого. Кілька людей вийшло проти них і він завернув доріжкою до своєї хати.

Розстали ся.

XI.

Було вже по Великодні.

Озимина зеленіла тут і там у яснішій і темнішій зелені, і відбивала ся весело від непоораної ще рілі.

Івоніка трохи припізнив ся з оранєм. Не вєпів покінчити всього на час. Не міг сам зі всім упорати ся, і хоч Сава живо при всім помагав, все таки не доставало Михайлових рук. Оране затягло ся і що найгірше, орано ся лише одною парою волів.

Тяжко було сеї весни.

Роздумуючи над землею і своїм хлопцем, гадав Івоніка те саме, що Михайло, лише иньшими словами. — Тисячі обгорілих рук складали ся на те, аби очистити тяжку, зелізну збрую, міцні, молоді, годні руки, а земля лежала облогом... Тому збирали ся що другої днини смутні хмари під небом і волікли ся жалібно то сюди, то туди над занедбаною землею...

Марійка засівала капусту.

Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті і в яким на пущене варила завсіди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінєм і засівала на двох грядках на росаду.

Так звичай велів.

Такі великі мали бути опісля і головки капусти, як он той горнець. Коли в ній варило ся на пущене і не було стілько людей, аби те все поїли, вона висипувала на їду худобі. Розходило ся головно о те, аби в тім горшку варило ся.

Сава помагав їй при роботі.

Чинив се трохи з лїнива і мовчки. Але вона була рада, що мала його цілу днину дома, а тепер при собі і не робила вже йому докорів. Починала вже вірити в те, що все говорив Івоніка, що, як Сава, взявши ся раз до праці, полюбить землю, не відвернеть ся більше від неї. Тоді і Рахіра вишумить йому з голови, Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею. Одначе коли-б хотів при своїм остати, то на них усіх спав би великий гріх. Сеж був би нечуваний гріх, аби він узяв за жінку таку близьку своячку. Того вона не хоче дожити. Не дай Боже! Не дай Господи дожити такої хвилі!...

— Тамтих літ помагав мені Михайлик росаду засівати, а тепер ти ратуєш мене! — почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивав ся.

— Ніби ти не міг би мені все оттак помагати, як він? Так приміром: як він тепер на Великдень дома був, такий чемний та красний, як капітан! І зараз заглянув у всі закутки, чи все в порядку і чи все так, як за його часів бувало. Може ні?

Він усе ще мовчав.

— Мені аж сьвіт роз'яснив ся, як я його побачила! — тягла вона дальше, не зважаючи на те, що він не відповідає їй ні одним словом. — Лише Бог один знає, кілька ночий я через него переплакала і як мені його смуток мов камінь на серці лежав. Але Богу дякувати, що я бодай його виділа! Що знаю, що здоровий і живий! Коби я ще того діждала ся, аби вернув до дому, тай тоді хоч най мене Бог сьвятий в землю спряче!

Зітхнула..

По якійсь хвилині, підчас якої гладила заєдно рукою грядки сюди і назад, почала знов:

— Але коли діжду ся вже того? Тепер прийде знов хиба аж у осени, може дістане урльоп по маневрах, а як ні, то аж на Різдво... На сьвяту неділю хоче тато до него йти!

— Чого? — спитав Сава і глянув на неї похмуро, скоса.

— Так! Аби тішив ся!

— Аби тішив ся! — повторив Сава глумливо і більше до себе. Голоснійше додав: — Він дасть йому певно і гроший, а ви пішлете йому печену курку?

Вона глипнула на него.

— А тобі жаль за тим? Дякуй Богу, що ти дома зимну мамалигу їси! Доста йому того, що він із хати пішов! Чекай, прийде ще й на тебе черга, то й ти переситиш ся ти тим добром, що він!

— А сего ви хотіли би як найскорше діждати ся, неправда? — спитав він і його позір, що вічно немов гоїдав ся, повис на ній. Здавало ся, він сам розірвав гать, що здержувала доси наплив слів.

— Мой, мой, мой! — кликнула вона і збила руками. — Диви ся, що він мені співає! А врешті ти гадаєш, для тебе було би зле, як би ти пішов? Га? Михайло каже, що не одного навчиш ся там. Тяжко там, каже, в одно гаруй, не знай ні себе, ні землі своєї! Про тата та маму забувай, а науку їх памятай, але вчиш ся та сьвіта видиш! Для Сави було би добре в жовнірах, казав, його чорна пявка відпала би там від него!

Сава дивив ся через хвилю мовчки на неї; його очи збільшили у холоднім, страшнім полиску і набрали виразу, що не мав нічого спільного з його ніжними, дитинячими чертами. Ледви що можна-б було як-так означити. Щось незглубимого розіграло ся в тих очах, мов вічна, нерозв'язана гадка, на яку він сам не знав би відповісти.

— Він се казав? — спитав.

— Аякже! Він видить, як вона тягне тебе в нещастє, як тобі яма отвираєть ся. При війську, каже, покинула-б вона його, як пропасниця!

— Най він на себе дивить ся, а до мене най не мішаєть ся! — відповів хлопець неприязно. В його груди мов грім закрав ся, так звенів його голос. — Я не дивлю ся в той бік, де він парубочить! Я не дивлю ся, з ким він любить ся!

— Він не має жадної, то й не маєш чим журити ся! Він хлопець чемний і кожний газда в селі дав би за него зі щирої душі свою доньку!

— Гай, гай! Будемо видіти, що він вам за чічку до дому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти!

— Будемо видіти!

— Будемо видіти!

— Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я-б на сліп^о тебе перехрестила! Та коби він мені вже дома! Але я тобі кажу, бо хто отсе тобі скаже, як не я! Чужі не скажуть тобі, що й тато^о не раз казав: „Як не кинеш Рахіру, то не дістанеш ані грудки землі!“ Отсе я тобі кажу! А що ти варта без землі? Га? Тай як ти гадаєш, небоже?

— Ми тяжко працювали, заки доробили ся сеї землі. Твій тато небогато взяв за мною, решту ми самі доробили ся. З раня до вечера тягли мов у плузі. Ледви що настала сьвята неділенька, що руки опустили ся на спочинок, уже знов треба було запрягати ся до плуга. Ми робили коло залізниці під лісом. Міся, якими вона біжить, були багністі і їх треба було висувувати і нову землю навозити. Гай, гай! Що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я проходила собі коли губи краплю молока? Чи я з'їла коли яєчка? Чи виділа коли кришку мяса? Вороги мої най би завсїди такі ситі були, як я була сита і твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика, і продавала яєчка і прятала крейцарики, і воно тривало якийсь час, заки ми отсега доробили ся, що маємо. Як би отся земля могла говорити, то вона-б тобі розказала, скільки нашого поту вона заважила. Мої крижі пірвали ся, бо я день-у-день тачками возила глину, а твого тата сам Бог уратував, що не потонув там у багнах, в яких бабрав ся день і ніч вичерпуючи його не-настанно.

— І десять разів на днину бігала я до дому та дозирала за вами і за хатою, лише Бог один знає, як я не раз із голоду скавуліла. Але зложеного крейцарка ми не дотикали ся. Аби я раз булочку собі купила, то й то ні! А тепер, де нам Бог допоміг доробити ся отсеї землі, в яку ми втопили свої роки, свої дні і кровцю свою, де ми тїшили ся, що вона перейде у руки наших діттей, і вони як сьвяту ікону рано і в вечір цілювати-муть, тепер мало-б таке чортище як Рахіра топтати ту землю і годувати ся нею?... Рахіра мала би годувати ся кривавою працею твоєї мамки і твого тата?... Ади, видиш мої руки? — сказала піднявши дико свої худі як патики руки. — Які вже слабі та недужі; але отсими рўками задавила-б я її на місці, як би вона поважила ся ступити на ту землю. Памятай, ніколи!

Її очі набрали такого ненависного, завзятого виразу, що її звичайно ніжне і лагідне лице на хвилю відражаючи споганіло. Одначе в тій хвилі виступила велика подібність між матір'ю і сином і зілляла їх неначе в одне єство.

— Ніколи! — кажу тобі. — Анї я, анї тато не допустимо до сего! Доки ми живі, ніколи! Ми не на грїх працювали! Не на крївавий грїх, що ще за гробом по людях ходить, синку! Вона випиває твій розум і висисає твою добру долю, як опириця!

— Чи я жадаю від вас землі? — спитав він із непевним поглядом, переляканий її рішучими, ненавистю палаючими словами. — Я не жадаю від вас анї крихітки землі! Держіть ся вашої землі, а я зроблю, що мені схочеть ся!

— Іди, йди! — кликнула вона глумливо. — Наведи сорому на нас та на нашу хату, аби ми живцем у землю позападали ся! Але ціле село, всі люди будуть знати, чому Івонічин Сава не дістав анї кришки землі! Враз із Циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полі добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити, і з нею на зарібок ходити по чужих людях та по Бесарабії. Оттаке жде його, як йому милїйша Циганка-відьма від тата тай мамки і від землі, що його вигодувала! Ей, Боже! — застогнала відтак та так уже тяжко, неначе-б грім із самою землею зсунув ся тягаром на неї і здавив її живцем. — Такого діждала ся я на свої старі літа за свою крїваву працю, за свою крїваву муку, Господи милосерний! Гадину зродила моя сестра, замісь дитини; а вона затроїла мою дитину, затроїла її душу і оглушила й осліпила її. Але й вона колись згине і довго буде вона конати. Мої сльози і проклони не дадуть їй умерти. Я тобі се кажу і ніхто тобі сего не скаже, лише тато тай мама. Чужі тішать ся нещастем чоловіка. Тай що вартує Григорій у селі? Хто Григорій?... Жебрак, розбійник і злодій. Його хата як той випорожнений штаубей, і добре, що засунув ся з ним геть аж під ліс. Там ніхто не видить і не чує його. Неначе село сплюнуло ним туди. Так. Се я кажу тобі! Се я кажу тобі! — Вона цілком утомила ся безпереривним напливом слів і їй неначе щось віддих заперло. — Се я тобі кажу! Се тобі твоя мама каже! Ніхто не буде мати для тебе більше розуму, як тато тай мама... тато тай мама, тай Бог сьвятий...

Відітхнула з цілої груди і застогнавши вмовкла. І він мовчав. Навіть очий не підвів до неї. Механічно роздроблювали його пальці грудки землі на грядках і здавало ся, що мати виговорила

всі ненавистю переповнені слова до якоїсь особи, що стояла оподалік. Що діяло ся в його нутрі? Се було-б тяжко сказати! По нім не було нічого знати. Здавало ся, немов занімів вже зараз по її перших словах... Надійшов Івоніка з батогом.

— Боже помагай, Маріє! — кликнув. — Чи ти уже готова з грядками? Я потрібую Сави!

— Чи я його коли спирала тобі? Най іде!

— Ходи, Саво!

Сава опустил грудки, так як тримав їх у руках, мов автомат, не роздробивши, на землю і пішов за батьком, що звернув ся до плуга, який лежав далеко від бурдея на загоні.

Саме в тій хвилі перебіг великий заяць, може сто кроків від хлопця скісно через поле.

Предивна зміна зайшла тут із хлопцем. Здавало ся, неначе в одній хвилині забув він усе. Його очи замиготіли зимним, неприязним блиском, і миттю пірвав він камінь у руки. Ледви Івоніка міг угадати, що він задумує. Погнав уже полем за зьвіриною.

— Лиши, Саво, тепер заборона на заяці! — кликнув за ним у слід батько, вгадавши вже його намір.

— Саво! г-е-й! тепер заборона!

Мовчанє.

— Саво! г-е-й!

Надармо.

В довгих, сьміливих скоках, елястичний мов тигр погнав полем. Відтак зігнувши ся в-двоє, розмахнув сильно рукою... щось забреніло у воздуху і камінь полетів у рівнім мов нитка напрямку низько понад землею і влучив із цілою силою змикаюче зьвіря. Воно погнало ще кількома довгими скоками вперед, перебігло крізь шавці, скочило майже підкинене самою землею в гору і перевернуло ся до долу.

Кілька хвилин пізнійше притягнув хлопець зьвіря за задні ноги за собою. З носа зьвірини капала кров. Хлопець був блідий і санава. Його очи миготіли передшим блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний.

— По що ти вбив заяця? — гнівався Івоніка. — Ти-ж знаєш прецінь, що вони тепер недобрі! Що тепер заборона! Га?

Хлопець не відповідав нічого.

Сопів, як передше, дивно, майже по зьвірячому і шпурнув убитим заяцем геть далеко.

— До чого ти його вбив? — повторяв обурено і гнівно батько, притупуючи ногою. — Будеш їсти печеню з него, чи що?

— Бо так! — відповів Сава втомлено. В дійсності не знав, по що вбив його. Якесь „щось“ у нїм приказало йому те вчинити. Так йому все бувало, коли задрів де якого заяця, як йому яка пташина чим в око впала, або яке иньше незначне звїратко. Тодї мусїв їх мати...

Недовго потім пішов із батьком до плуга. Орав до пізнього вечера і здавало ся йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня.

ХІІ.

У вечір по скінченїй роботї сидїв Івонїка в своїй хатї на лавї коло печі і теребив кукурудзу на мамалигу, що мала жорнити ся. Сава пішов до бурдею до худоби, як лиш повечеряли, а старі остали ся самі. Хату осьвїчувала мала лампа, але з печі била ще ясна полумїнь і осьвїчувала ярко худу постать Марїї. Вона стояла коло печі і варила ще другу велику мамалигу, що мав Івонїка взяти з собою досвїта в поле.

Від часу до часу пересувала і збивала тлїючі полїна в печі і говорила в одностайнїм тонї. Перемелювала сотий раз стару річ.

— І видко, що вона йому ще добре в голові стремить. А що мене найбільше гніває — нехай би я що говорила — він не обзиваєть ся до мене. Десь-не-десь кине словом, а зрештою мовчить, як німий.

— Що казав?

— Казав: „Не потрібую ані крихітки землі від вас!“ — От що лише відворкнув.

Івонїка не обзивав ся. В його серці немов хто засягнув зимним ножом. Він зрозумїв слова свого сина. Сава хотїв радше відректи ся землі, чим покинути Рахіру, хоч не казав сего прямо. Що се було за нещастє з тим хлопцем? Уже два роки тягнула ся та лиха година і не було їй кінця. Він не хотїв „анї крихітки землі“ — се було вже найгірше...

Несказано смутне почуванє порожнечі майже запанувало над ним. Михайло тратив свої дні при війську, а сей тут... „Не потрібую ані крихітки землі!“ — казав він і більше не треба було казати

Для кого працював він, запрацював отсю землю, для кого обробляв її, як не на те, щоб колись їм обом полишити? Хто міг

знати, як скінчить ся ще час при жовнірах для Михайла? Він вправді там уже звикав, але за кожним його кроком ступала смерть. Житє при війську йде рука в руку зі смертю, і його кроки мали для його ока кроваві сліди. Хто міг знати, що його там іще ждало?

Все буде, як Бог дасть!

Але тут — Сава? Він лишив ся при татови і мамі, був із дня на день вільний мов олень, міг брати ся до всякої роботи, до якої хотів, ніхто не спирав його. Його житю не грозило нічого, хіба що сталось би так, як би Бог схотів, а він усе таки не був такий, який мав бути!

Смутно було.

А він його любив так само, як Михайла. Плакав душею за ним, як за тамтим, бо й не міг инакше. Його пряма, гармонійна натура не з'уміла-б инакше. Лише як Михайло що крок підходив йому під лад, ішов Сава мов на перекір усім своєю дорогою. А воно не було добре, що він ішов своєю дорогою. Десь здиблеть ся з нещастєм, сам звертаєть ся до него лицем.

— А сьогодні орав так добре, що я аж радував ся! — почав по смутних хвилях мовчанки. — Ніколи не займав ся землею так, як сеї весни! Тай добре орало ся, Маріє!

— Я все кажу: доки Господь Бог сам не улєкшить землі, нема що веснувати! — відповіла знесло Марія. — До недавна була ще земля мертва! А ви вже бідкали ся, Івоне, що опізните ся із засівом!

— Перед Благовіщенєм нема що зачинати...

— Тай кажете, добре орало ся?

— Дуже добре! Земля розкрілювала ся, мов розжарене вуглє, і не була ані за суха, ані за мокра. Сава провадив плуг, як старий газда... Тату — казав раз тай такий рад — тату, сегодня так добре ореть ся!

— Аякже — кажу йому — Богу дякувати! Ти не втомив ся? — кажу, бо увидів я, що він геть-геть засунув капелюх на зад голови.

— Ні — каже — я-б так день-в-день за плугом ходив! Позвольте, тату, най я пшеницю посію!

Марія аж засвистала з подиву.

— Ади, ади, сам сїяв би!

— Коби насїне не було таке дороге, був би я його пустив, а так я бояв ся, що він зле посіє і пшениця не зійде одна-

ково! Михайло мав уже виправну руку, а все таки засїваючи лишав голі латки!

— Та вже-ж, що міг пересипати насїня...

— Я кажу, Маріє, що він уже полюбив землю, — тягнув дальше Івонїка, — та лише того не показує! Видить, що нема що без неї робити! Може тому казав так собі лише з люті: „Я не потрібую вашої землі!“ Бо хто не потребував би її? Що він без неї варта? Він се лиш так із жовчі мав сказати, він упертий-я видїв, що він уже инакше в поле вперед себе дивить ся!

Марія підкинула плечима таї махнула рукою. — Ет!...

— Що, Маріє?

— В нїм нема ладу! Ану, уважайте! Сьогодні хотїв орати і сїяти, хотїв день-у-день за плугом ходити, а завтра або позавтрі буде як той вовк снувати ся, нишпорячи, буде хмарний, неспокійний, і до нічого пальцем не дїткнеть ся. Як той вітер... (Вона вдарила себе кілька разів пальцями по губах). Бог його знає, що ним так каламутить; так як би проти півночи родив ся. А як був малий, то я бояла ся, аби й муха на него не сіла. Таке то було!

Вона зітхнула.

— Такий уже вдався! — відповів Івонїка. І справді, такої вже був удачі, так уладжений. Ніхто не приспособлював його, був сам із себе такий.

— Чим старший, тим йому більше мову відбирає! Ще якийсь час, і він геть-геть занїміє! — докинула ще Марія.

Обоє замовкли.

Чуло ся теребленє кукурудзи, як зернята дзоркали до поливаної миски і лоскотїло дерево в печі... Огонь горїв живо, а по стїнах колисали ся предивні тїни.

— Маріє!

— Гав, бадїко!

— Я гадаю, чи не було би не зле піти сего року до сьвятого Івана до Сучави!

Вона не відповіла зараз, аж пізнійше сказала:

— Чому мало би бути зле? Але що понесемо?

— Те, що носили давнійше, та що зможемо! Там у манастирі все приймають! Понесемо сьвічки, меду, полотна, може маєш кілька красних рушників і грошей. Звідти принесемо собі сьвяченого зїлля. Я його потрібую для бджіл, межи насїня і таки так треба його вже, аби в хаті було. Хотїв би я дати на чотирнацять

Службів. Сім Службів за Михайла, за його здоровля, тай аби щасливо і скоро вернув до дому, а сім на щастє для Сави.

— Аби як найборше до дому вернув, Івоне, аби як найборше до дому вернув! — потвердила Марія. — Тоді-б я знов відітхнула! Вже-б я знала, що маю його при собі і нічого не бою ся!

По малій хвилині задуми, підчас якої докинула трохи хворосту, спитала:

— Чи підете ви самі на прощу до Сучави, чи підем обоє?

— Підемо обоє.

— Я про се собі вже давно сама гадала, — сказала — але не казала вам нічого, бо не знала, чи схочете послухати мене! На думку, піти на прощу до сьвятого Івана, навела мене Анна.

— Котра Анна?

— Ну, таже та, що в дворі служила! Донька старої Параски, тої поганої кланцатої вдовиці. Коли пани випровадили ся до міста, забрала її стара до себе; але вона довго в неї не витримала тай наймилась у попових паннів. Від осени, казала, хоче там таки на рік наймити ся. Саме тепер буде зо дві неділі, як я з нею говорила, зараз по Великодні, і якось тими днями, як Михайлик у місто назад від'їхав.

— Вона вертала звідкись і здибалася зо мною. Я ходила тоді до Домніки.

— Ми йшли разом тай говорили. Балакали про одно і друге, а нараз спитала вона мене:

— Чого ви такі марні, лелієчко Маріє? Чи ви вже недужі? Ви такі білі і марні!

— Як маю виглядати, — кажу їй, — коли у мене під серцем як камінь стоїть? Доки мій син у муштрах, доти не мати-му супокою!

— Дасть Бог, він поверне до вас! — відповіла вона чемно.

— Вона чемна дівчина! — закинув Івоніка.

— Чемна. А я їй сказала: „Заки сонце зійде, роса очи виїсть!“

Вона усміхнула ся і відповіла: — Се правда — каже — але треба щось зробити, аби на душі лекше було!

— Та що робити? — кажу — що я можу зробити?

— Та от — каже — підіть на прощу до сьвятого Івана та дайте на Службу Божу за вашого сина тай за ваше здоровля! — І як лише се сказала, мені на душі неначе полекшало. — Ти отсе добре кажеш, доньцю, — кажу я їй, — може я й піду до сьв. Івана.

— На те вона мені каже: — Як би ви йшли, то й я-б із вами пішла! Я-б хотіла раз піти до сьв. Івана!

— Звідси прийшла гадка мені піти до Сучави. — А як би ви — тягнула даліше — не могли зо мною піти, то я-б могла піти сама з дівчиною. Вона чемна і жвава дівчина і ми могли би обі піти пішком або поїхати колією. Вона казала, що воліла би піхотою. Казала, годить ся піхотою йти.

— На молоді літа ноги! — закинув Івоніка сьміючи ся. — Але се вже байка! По що їй до сьв. Івана? Слаба може?

— Не знаю! Казала, що хотіла би раз піти до сьв. Івана, бо кажуть, що там дуже красно! Хотіла би там помолити ся і сьвяченого зілля принести. Каже: „Бідний, тай не має долі, але най хоч боже зіллечко у своїй скринчині має. Тяжко на сьвітї жити!“

— Се правда! Її мама, як мені пані самі казали, погана жінка, забирає від неї кожний крейцар, а її брат не пиво. То все хоче крейцара. Тай забирають і від неї, сарако.

— А чому не йшла з панею до міста?

— Бо стара не пустила. Але від осени хоче на рік до попа в службу. Тепер лиш на дні наймаєть ся, тай мусить іще з мамою кукурудзки висапати.

— Ну, в попа також буде мати своїх гірких три дні! — сказав Івоніка. — Попада, як п'яна, все бє, що їй під руку прийде. Панни добрі, але як то вже буває: де нема газдині, нема й голови! До хати веде сто стежок.

— Панни чемні тай добрі! — боронила Марійка.

— Але зле платять.

— То чого туди йде?

— Бо певно хоче мамі з очий уступити ся.

— То най іде до нашого господаря. Але їй відай усе ще кава пахне під носом, що її пила у панів; а у попа таки мабуть буде її пити. Дурна дівчина! Най Богу дякує, що має кулешу, тай коби її лиш мала! Вона нічого не має, бідна така, хто її візьме? Фудулить ся, кажуть деякі жінки, що всяку роботу знає, але вже, знає не знає, коби ґрунт! А в неї — дасть Біг!

Івоніка похитав поважно головою.

— Хто знає свою долю? — промовив — Бог дає тай Бог бере!

— Та — се правда! Я їй не ворог, і мій син не має її сватати... Що мені до неї?

— Та вже-ж!

І знов замовкли обоє.

Марія задумала ся над прошею у сьв. Івана, як там буває, бо вона вже два рази там була і добре все знала; думала над сьвічками і полотном, що їх треба понести, котрі рушники вибрати їй, аби вдоволити панотців тай собі аби кривди не зробити, а Івоніка теревив невтомимо кукурудзу і думав про свою роботу. Завтра хотів сіяти і знов до бджіл подивити ся.

Може сего року буде добрий рік?

Весна розпочала ся вчасно. Озимина зеленіла пишно і пупчики на деревах пукали. Ночі були теплі, а дні красні та соняшні. Може не заверне вже мороз і бджоли мати-муть добру весну! А він потребував сего року багато меду. Для сьв. Івана, в манастир, відтак хотів ще спродати, трохи занести до міста пані і Михайлови, а на останку і собі лишити на храм. (Може Михайло прийде сего року на храм. Він припадав на вересень; повинен уже хлопець бути по маневрах). Потрібував меду до горівки на храм. Його горівка з медом бувала все найліпша. Не жалував меду і всякого пахучого коріня...

Коби лише Онуфрій не вкрав йому якого роя, бо він дуже на бджоли лакомий! А все бреше, що у него страх як бджоли роять ся!... Вже й улив стілько не має. А то все неправда. Так закрвав йому вже кілька роїв. А все намагав ся ненадійно в його бурдей вступити і злим оком усе застановати. Ну, але се не часто лучало ся йому. Хиба, що як він від бурдея подалеки працював, або як його дома не було. Звичайно, то не вдавало ся йому. Стара Сойка була розумна собака і гавкала вже здалека на него, тоді він мав час скинути з себе ремінь і кинути ним вперед себе, чим загороджував приступ усему лиху, хоч би те лиху було чоловіком або й чим иньшим.

Ніхто не знав, чому він се все робив, як хто до його в бурдею приближав ся, се була його тайна. З него сьміяли ся, але йому було з тим добре.

Він мав найкрасший товар і найкрасше збіжє.

Його і його жінку називали скупарями. Але се було йому бай-дуже. Не один говорить, аби лиш рота не затулювати, але не всі вмiли так коло товару ходити, як він. І збіжє було у него прекрасне. Він давав землі, чого потребувала, обробляв її в пору, а сеж була перша і найважнійша річ. А коли зближала ся туча, то робив усе, що знав, аби свою землю забезпечити перед градом.

Коли збирали ся чорні дощеві хмари над нею і мов нечиста сила звисали над нею, аби збити та звівечити її градом, або коли таки град садив і злива несамовито та несподівано кипіла, він летів з великим ножем, обнажений через усі свої поля і примовляв проти граду та тучі.

Нехай би відтак хто хотів ішов та дивив ся!

Он тут була кукурудза Василя Докіїного цілком подіравлена і пошматована, там лежала прекрасна пшениця двірникова на землі, мов сама лягла гинути. Через кілька загонів пан-отця погнали справдешні потоки, звернули овес до землі і пограбали його намулом, а пан мав і тут і там і он там у долині замулений хліб...

Лише його земля оставала ся неначе нетикана. Нехай би хто йшов тай дивив ся, то й побачив би. Навкруги його землі було збіже збите, але чим дальше в глибоць, тим красше стояло, тим красше здіймало са по дощи. Воно лише сполоскало ся в дощи, і тим сильнійше гнало в гору і в колос. Град оминав його поля, а дощеві хмари розступали ся і перетягали ся на иньші лани, неначе на німий, невидимий розказ...

— Маріє?

— Гай!

— Пригадай мені, аби я на малім ланку під „сусіднім лісом“ викопав сими днями шанець. Я посію там гречку, і як придуть дощі, аби мені не замулили гречки. Знаєш, насіне від Швабів роздобув, дорого коштувало і гріх був би не схоронити.

— Таже Михайло копав там щось, як був тепер дома!

— А-я, але він лише почав був. Докінчити мушу я. Він той ланок любить, — тягнув далі вдоволений Івоніка — тому, що припрає до ліса. Все каже: „Тулить ся до ліса, як до своєї мамі, треба його добре обробити!“ Він і той лісок любить...

— Аякже, любить! — відповіла Марія спокійно. — Любив ще малим хлопцем та все забігав там шукати грибів, хоч я не позволяла. Мені все здавало ся, що він мусить там пропасти за тими грибами.

— Ліс невеликий! — сказав Івоніка ледви помітно, добродушно всміхаючи ся.

— Та відтак. Як де кого блуд візьме, то най буде і яке мале, задурить чоловіка. Я не люблю того ліса. Стоїть там так, як би лиш на те, аби в нім злодії ховали ся. З нашого і з тамтого села.

— Але гречці буде добре під ним, все буде захована від вітру. І Михайло наказував, аби там гречку посіяти. І для бджіл буде добре, що будуть її мати близько. Будуть мати конюшину і гречку.

Марія мовчала, мішала кулешу.

— Може дасть Бог, що сей рік буде добрий; весна така, коби що року так...

Івоніка відітхнув. Мав дуже багато роботи, силу роботи. Але Богу дякувати, що було на чім працювати. Коби він лише здоров, то зі всім упораєть ся. З роботою в полі, коло товару, коло бджіл... Коби він лише здоров! Але Бог добрий, простить людям, хоч як вони його гнівають, хоч мордують одні одних, убивають, ошукують, присягають фальшиво, крадуть. Він все ще добрий для них...

Між старими зовсім утихло.

Під печею в однім закутку почав сверщок цьвіркати. Полонінь у печі згасла, ледви блимала, а сьвітло дрібної лампини осьвічувало лиш слабо невелику хатину.

Марія вилізла по скінченій роботі на піч і перечесавши своє сиве волосє, уснула таки там. Не чула, як скінчив Івоніка теребити кукурудзу. Але він сидів он тут у слабім осьвітленю ще довго, як його тверді, мозолисті пальці стереблювали механічно дрібні зернята. Його уста неустанно ворушили ся. Він молив ся. Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі і покірні слова оживляли чудово отишину, що чим раз більше зростала...

XIII.

Анна працювала тепер у попових паннів. День-у-день ходила туди на роботу, а від осені мала у них на стало лишити ся. Так порадив їй Михайло, з яким бачила ся на Великодні сьвята.

— Мама та брат не будуть над тобою стілько збиткувати ся, — казав їй, — а як я прийду до дому на день-два, зможемо бачити ся. Коли-б я як вояк заходив до тебе до хати, то сварили би, тай таки не треба, аби хто про се знав. Коли верну з війська, покажемо людям, що знаєм!

На те вона усьміхнула ся.

— Вже най би так, як ти кажеш.

— А мама та й брат що казали, як ти пішла від них? — спитав. — Обоє знаходили ся в поповім городі. Вона чистила стежки, а він перескочивши невисокий тин, лежав у цілій своїй довготі на землі, щоб його здалека ніхто з хати не задрів.

— Та що! — відповіла, — мама казала, що я її знати не хочу, а брат — що я стріляю за якимсь голодником, та як коли мене з ним переловить, то побє, що попамятаю його. „Ти, каже, даєш йому всі крейцарі на тютюн, чи чорт знає на що, а мене та й тих, що тебе вигодували — знати не хочеш“. Не вірить — додала — що пан-отець мало платить. Каже: „Я колись прийду та розвідаю ся, ти мудрагельнице панська!“

Михайло зморщив чоло і збив кулак. — Гай, гай, — погрозив похмуро, — коби він лише коли мені в руки не попав ся. Я добрий, доки добрий, але нехай ніхто мене не зачіпає, бо в мене кулак тяжкий!

— А я вже волю за менше служити, та й у пан-отця та й тут у селі, ніж десь у Жида або в Німця, та й і не снити, коли ти прийдеш.

— Чекай, чекай! Дасть Бог, усе мине! Тоді будемо инакше в трубу грати! — потішав, при тім виняв цілого лева з кишені та й простягнув із ним до неї руку. — На, сховай собі! Сховай собі або купи, що хочеш! Се я собі при війську ушпарував для тебе. Хотів тобі хустку купити, але не ставало. То вже купи ти собі сама, коли захочеш.

Вона не хотіла прийняти.

— Або я вже не годна собі заробити на хустку? — боронила ся. — Сховай! Тобі там скорше хибне, як мені тут! Деколи й їсти не маєш що!

Він стояв уже коло неї на рівних ногах, а в його очах блистіли сльози...

— Анно... Анно!... — говорив щирим, не голосним голосом. — Або я вже в тебе нічого не вартую, що дарунка не хочеш приймати? — Сказавши се, здавив їй так руку, що майже в голос з болю зойкнула, відтак переглянувши ся з ним, узяла дрібний дарунок.

Він кинув ся вдоволений як перше на землю.

— Кажи, що! — просив із внутрішнього, щасливого, майже батьківського вдоволення, з роз'ясненими очима.

— Та що казати, Михайлику? — відповіла вона. — Мені не раз так тяжко на душі, що й сказати не можу! Так як би мені щось душу підгризало! Що дня... тоді раз... а тоді раз... не раз аж плачу! Не раз прямо так, як би мені хто казав: так має все бути!

Він сплюнув крізь зуби.

— Ти така, як я. Я знаю, що мушу свої роки відбутися при жовнірах, а все таки думаю не раз, так як мама, не раз таки день-у-день, чи не можна би якось звідти вирвати ся? Хоч знаю, що не можна!

— Не можна, Михайле! — сказала вона поважно. — Була би біда! Врешті ти вже і звик там!

Він махнув рукою. — Ет, звик! — сказав. — Мені вже тепер не так тяжко, як давно, але то змарнований час, що я його там переживаю; а чого найбільше бою ся, се не дай Боже смерти. Як би я знав, що маю там згинуть, то волів би таки зараз тут стратити ся. Так тяжко там умирати!

— Без тата і мами на чужині! — додала вона стиха, смутно, неначе до себе, і сперла ся на хвилину об паркан, мов відпочиваючи.

— Я вже знаю, як у війську гинуть і ховають...

Воно зітхнула глибоко. — Ей, Боже добрий!... День перед тим, заки я сюди приїхав, — тягнув він далі, — саме поховали одного хлопця. Відай застудив ся на варті, відлежав свій час, не міг їсти, білів тай білів, кашлав, а одного разу як обернув ся до стіни, то вже його аж камрати відвернули. Вже останній раз обернув ся там. Йому зробили парад, музика грала. Але за його домовиною не йшов ані тато, ані мама. Не плакала ні сестра, ні дівчина жадна. Ішли лише його камрати у парах, все в парах, ішов оберлейтнат, лейтнант, а на чорнім великім возі везли його. Його труна була на чорно помальована, на труні стояло чак, тай усе холітало ся. Труна була така чорна, така чорна, кажу тобі, що я від коли жик, не видів такої чорної. Пірше вугля. Я все мусів дивити ся на ту труну. Вайльо, яка вже чорна! — гадав я все собі.

— Тай із нас по тобі може один піти так, як ти! — гадав я, — тай і я можу!

— Іди, йди! не говори такого! — зганила його дівчина з переляком. — Ще в лиху годину скажеш!

— Гей, то буде твоя мамка радувати ся, — гадав я собі, — як почує, що Іфтітко вже на тамтім сьвігі! Гей, то буде заводити тай головою об стіну бити! — тягнув Михайло дальше, не звертаючи уваги на дівочий закид.

— А вона не знала, що він був слабій? — спитала дівчина зі щирим співчутєм, утопивши свої тихі, поважні очи вигрібущо в його зір.

— Та де знала! Він не писав! Що вона мені ніби pomoже? — казав. — Врешті він хотів тепер іти на урльоц, тай усе мав надію, що до того часу підойметь ся. Підведу ся тай піду! — говорив заєдно сарака.

— Сарака!

— Пішов. Пішов тай не поверне вже відти! А розказував мені, як був останній раз дома на урльопі, і як від'їзджав, то його мама (тата не мав уже) і кілька знайомих людей відпроваджували його до колії. Мама, каже, так плакали за ним, що душа розривала ся, та все кликала: „Синку, я вже тебе не бачити-му більше!“ А як він уже сів до залізвиці і вона рушила з місця, то мати кинула ся за ним і лише люди стримали її, аби під колеса не пішла... Геть без памяти була, такий жаль!

— Мамині очи добачили його смерть за плечима! — обізвала ся дівчина страшно поважним тоном і немов до себе.

— Тай таки добре знала, що не увидить його більше!

— А він сарака гадав, що мами не застане вже живої! Така як скіпка все ходила!

Обоє замовкли.

— Я лиш того бою ся! — обізвав ся він по хвилі глибокого, поважного мовчаня. — А більше нічого! Жадної роботи, жадних маневрів, лише того! Чоловік гадає, що він собі паном, а він...

Знов урвав.

— Часом гадаю, що ніколи не скінчить ся той час, що я маю його ще там перебути! — почав знов. — Такий мені довгий здаєть ся та нудний!

— Тай мені! — повторила вона за ним голосом переповненим слізми.

В тій хвилі переглянули ся обоє, мов на чийсь приказ і споважніли. Вона схилила ся живо над своєю роботою, а він почав її потішати. — Сего року по маневрах прийду на шість неділь до дому, а на другий рік як прийду, то хиба знов аж за два

місяці піду туди назад. А тоді піду лише на три місяці, тай потім уже — гай, гай! — аж свиснув на потверджене своїх слів.

— Як би ти мав там умерти, Михайле, — обізвала ся вона нараз (спиняючи ся в роботі) з поглядом, що розкривав цілу глибину її поважного з природи єства, — то я не знаю, що би тоді було! Не дай Боже, Михайле! Михайле, не дай Боже!

Він усьміхнув ся.

— Як би я се знав, то скорше приволік би ся на ногах та на руках до дому. Але того не буде! Я не такий грішний, аби мене вже Бог сьвятий кликав перед суд.

Знов замовкли.

— Може я піду сего року із твоєю мамою на прощу до сьв. Івана, — обізвала ся по короткій хвилині Анна побожно. — Твоя мама хоче йти, а я пішла би з нею. А як би я не могла сего року, то бодай на другий рік піду. А все піду! Так мені здаєть ся, як би лише там уступила, тай зараз би мені лекше стало на душі. Аж там би я за наше щастє помолила ся. Кажуть люди, що кому вдасть ся Сьвятого поцілювати, той міцніє на тілі і на душі.

— Так кажуть! — повторив задумчиво Михайло. — Я буду намовляти маму, аби йшли. Нехай помолять ся там за мене, аби я щасливо перебув маневри. Кажуть, сего року будуть тяжкі маневри. Гей, страшно буде. Але не кажи сего нікому, Анно. Старі зараз би пожурили ся. Доста, як мені гірко, на що ще й їм гризти ся.

— Мама таки хоче найбільше через тебе йти, — сказала Анна, а відтак додала: — А може й через Саву, аби покинув Рахіру...

Тут Михайло підвів журливо брови в гору.

— Ой, той Сава, той Сава, — сказав він протяжно, — він мені не подобаєть ся! З одного боку ніби припадає вже до землі, береть ся до роботи і до всего, як каже мені тато, а з другого — обходить ся з нами, як зі своїми ворогами. Се вже гріх ним так править. Гріх, кажу тобі. Вчера в вечір трактую його своїм тютюном, кажу йому по доброму, як яло ся: „Брате, кажу, Саво, як стоїть річ із Рахірою? Відчипив ся вже ти від тої гадюки?“ Я се сказав йому, як каже брат до брата, камрат до камрата; а він подивив ся на мене, та так уже знаєш погано. Його очи позеленіли і засьвітили ся, як отсі твої срібні цїтки на шиї. Відтак збив кулак, скривив рот, як собака, коли хоче несподівано

на чоловіка напасти і зойкнув: „Мой, мой, мой! Не чіпайте ви мене, люди добрі!“ тай увалив собі кулаком по коліні..

— По тих словах мав я вже доста. Я видів, що вона цідить його кров далі. То опириця якась. І що се гріх, що він за нею пропадає, йому й до голови не приходить. Я йому не казав більше нічого, бо не хочу з ним по лихому розходити ся. А по друге знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму. Добре, що взяв ся бодай до роботи. Я бояв ся, що він розволочить ся зовсім, як я піду з дому. Вона мусіла йому матрігунів дати, або виробила щось иньше, що він узяв ся так дуже за нею. Тай ще гадаю я собі, що коли поверну з маневрів, то побалакаю з нею сам. Буду видіти, що вона мені скаже. Хлопець змарнував ся з нею цілком. Здуріє ще.

— Вона й на мене недобра! — обізвала ся Анна, — від часу, як виділа, що я пару разів говорила з твоєю мамою. Раз, як я переходила по-при їх хати, щоби зайти до Домніки, крикнула за мною: „Ли-зун-ка!“ А як я оглянула ся і хотіла їй щось відповісти, сховала ся борзо за паркан, і я заздріла лише її чорне, розпатлане волося.

— Лиши біду, нехай щезає від тебе! — радив спокійно хлопець, сплюнувши далеко від себе. — Нема з ким говорити!

— Нема! — відповіла вона слухняно.

Говорили ще довго, радили ся, аби не казати тепер ще нічого ні татови ні мамі про те, що хочять пібрати ся за рік-півтора, як він поверне.

— Вже мовчім і далі, як мовчали доси! — радив він. — Мама розповість про все Домніці, Домніка селу, а се псує щастє. Недобре про щось наперед говорити! Я сам знаю, що недобре!

При розлуці наказував: „Тримай ся вже одного місця, оттут, аби я мав уже одну стежку до тебе. Як прийду коли, аби я не шукав тебе щораз деінде. Знаєш, у мене не багато часу!“ А вона сказала поважно, що „добре“. Окремо сказав ще їй голос без її свідомости: „Чому ні? Він на те, аби хотів, а вона на те, аби хотіла того, що він хоче!“ Чомусь мало так бути, Бог знає! Вже здавна... здавна... здавна вже... Сама природа зблизила їх до себе. Сильна, таємнича у своїх ділах, закинула сїть на обоїх, устроївши собі з них своїх пишних автоматів, що йшли на сліпо за її незглибимими приказами, тулячи ся інстинктивно до себе, доповнюючи

одно одного, мов земля з рослиною, в мріях про якесь щастє, не бачучи її руху і усьміху на дальше...

XIV.

Більше як рік минуло з того часу. Ніщо не змінило ся в наведених обставинах. У хаті Івоніки оставало ся тихо і похмуро, а Марійка вештала ся як звичайно зжурена і невдоволена. Перечислювала дні і місяці, які мав перебувати ще при війську Михайло, передумувала, як то буде, як він уже поверне, як його в себе побачить і як він, як дасть Бог, приведе її в дім чемну і богату невістку. Вона постаріла ся передчасно і була би почала із праці, і рада була із внуками побавити ся. Се була її найулюбленійша мрія. Бавити ся з унучатами, пильнувати їх, годувати, пересиджувати з ними на вереті на приспі в літі, на сонічку, вичісувати їх, як хлопців своїх чесала, а в зимі на печі розказувати казки, аби тихо сиділи та не вирипували хати.

Але на те все треба було ще пождати. Більше певно, як з пів року, може таки ще добре з рік.

Тепер мала його в себе, мов у гостях. На Різдво, на Великдень і на сьвяту неділю. І так, як тїшила ся ним, коли приходив, так і сумувала, як відходив.

— Прийшов, роз'орав серце і пішов! — жалувала ся перед своїми двома білоголовими старенькими сусідками, що приходили її опісля потїшати, а до него говорила прощаючи ся: — Ідеш, синку, і не застанеш мене може вже більше, як повернеш!

Сего року по маневрах мав прийти до дому на два місяці. Вижидала того дня, мов сходу сонця. Коби лише Бог сьвятий допоміг, аби перебув щасливо ті маневри. Мав їх відбувати в иньшій краю через три неділі. Тамтого року не пішло йому на них щасливо. Як хотїла йти до сьв. Івана, просто тягнуло її туди піти і помолити ся, аби перебув їх щасливо, тай не успїла. Кілька день перед сьв. Іваном станула нехотячи на залізні граблі і пробила собі ногу. Мусїла більше як тиждень бідувати та штигулькати з палицею, заки нога загоїла ся. З приспи калїка мусїла придивлятись, як Домніка або иньші добрі люди сповняли за неї ту або сю роботу. Як було її пішком іти в таку дорогу, як до Сучави? А навіть хоч би й залізницею? Як би була там перебила ся між стїльки народом?

Не йшла. А Івоніка також не міг із дому віддаляти ся. Робота всюди кипіла. Саме підчас жнива припадало. Він лише що до їди забігав до хати, а так то все день-у-день пересиджував у бурдею і в полі. Жнива і покоси розпочали ся і кожний день приводив зі собою сьвіжу, наглячу роботу. Ніяк було йому йти на прощу. Тай мабуть тому не відбув хлопець щасливо маневрів.

Саме як відбували ся, царювала тяжка спека. Маширували до Галичини. Машируючи одного разу через село, спинили ся тут на відпочинок. Все кинуло ся до води, — оповідав опісля Михайло, прибувши до дому на відпустку. — Я гинув за водою. Ми посивіли з пороху, почорніли зі спеки. Ми маширували з ранку від третьої, четвертої до другої по обіді, а все рівниною, все полем, все у спеці так, що з нас лише піт ляв ся.

— Як же по таких марши в такій спеці опинили ся в одному селі — хто-б не кинув ся за водою?

— Все гуртом пігнало до керниці. І я кинув ся до неї. Гинув за водою. Ви ще не знаєте, як то хочеть ся пити підчас маневрів. Гірше, як у нас у жнива. Сто раз гірше.

— Я стиснув ся між иньших, аби зарвати крапельку води, тай і не снилось мені, що мало мене подибати за кілька хвиль.

— Не хочачи штуркнув я одного лейтнанта, що враз із нами тиснув ся до води. Тай скоїло ся.

— Він оглянув ся. Доки жити буду, не забуду його очий, чорних, великих, як спалахнули іскрами, і його лиця, що від спеки і злости почервоніло, та туй-туй кровю не залляло ся.

— Він оглянув ся, кажу, тай витягнув мене з гурту. Тут потряс мною з цілої сили, а відтак як всадить мені кулаком межи очі — Боже! Всадив мені межи очі кулаком, а відтак в ніс, а відтак тарахнув ще по губах. Так мене справив, що потім камрати не пізнали. Кров мене обілляла і я стратив сьвіт зперед очий. Вже як мені потім було, лише Бог один знає тай я. Голова боліла, аж лускала, а ще в такій спеці! Лице занухло, аж скривило ся, Боже! Син нашого пана, що був тоді також на маневрах, той молоденький, що лише рік служив, радив, аби я замельдував ся хорим, але я не міг сего зробити. В доктора я був би мусів сказати, що мені є, хто мене так справив, а я сего не хотів робити. Той лейтнант мусів би був прийти перед капітана, що був добрий пан і за такі річи тяжко карав, і я собі гадав, що най уже йому Бог заплатить за мене. Тай хто-б мені врешті був заручив, що

він за мою скаргу не пімстив ся-б на мені? І як ще мене згань-бив, тай що я міг зробити? Що такий простий рекрут значить? Їх так багато, так багато, кажу, що коли один загине, то й сліду по нім нема. А всі вони мусять стояти послухом перед старшими. Дарма, що ті старшують і кулаком і збиткуванєм. Панич радив мабуть добре, та я вже махнув на все рукою. Нехай його судить лиха година, як він мене за мою провину осудив тоді! Я плакав як дитина і качав ся в горячці по землі, аж иньші термосили. Я проклинав... Боже, як я вже проклинав, але відтак як настав поранок, я все таки підвів ся тай поволік ся дальше. Бог мене не опустив. Я і то перебув. Декотрі з моїх камратів похорували ся зі спеки і мусіли лишити ся, а один Німець помер сарака таки підчас маневрів. Також зі спеки.

— — — — —

Таке лучило ся хлопцеві підчас тамтих маневрів, бо не могла, як задумала, за него помолити ся, так за те сего року вона ходила на прощу до сьв. Івана. Ходила... Дала пан-отцям на чотирнацять Службів Божих. Сім Службів за Михайла, а сім-за Саву. Нехай їм на щастє вийдуть. Вона молила ся з цілої душі за свої діти, понесла Сьвятому, що могла. Меду, полотна, рушників і сьвічок, а навіть і один гарний скорцик (килимок) в додатку.

Тенер ожидала своєї дитини за пару неділь. А потому... по отсих двох місяцях відпустки мав відтак лише ще кілька місяців служити і потім уже на все вертав ся до дому. Зітхала і дивилася очима, що сьміяли ся кудись вперед себе в далечінь. Бог добрий, дає всего діждати ся... Але-ж бо й молила ся!... Їй здавало ся, що коли лише вступила в церковне подвірє між високі, старі мури, то опинила ся тут коло самого Бога сьвятого. А вже коли опинила ся посеред церкви, запахи зїля та кадила так і тягнули до Бога.

І скілько побожних було тутки! Хорих, нещасних, калік і темних... і все клячіло, все цілювало сьвяту землю, все молило ся і приносило дари... Гуртом із ними молила ся і вона... І Анна ходила з нею. Як смерть бліда увійшла до церкви. Не сказала ні словечка. Відтак кинула ся на землю... та лежала майже з годину, молила ся і біла поклони, плакала неначе мала на завсїди зі сьвітом розпрощати ся. Тоді вона любила ся нею і думала: „Ади, яка побожна, як молить ся“, але потім усе вийшло на верх.

Показало ся, чому в неї було таке нечисте сумління. Всі дізнали ся. Ціле село знало...

— — — — —
 Анна мала стати матірю. Як? що? Ніхто нічого не знав. Вона до нічого не хотіла признати ся. Кілько їй допитувано ся в неї, скільки намовлювано, грожено — все надармо. Мовчала, як камінь.

І вгадати було годі.

Вона ніколи з хлопцями не товаришувала, а на танці майже ніколи не заходила. Була тиха і працьовита, держала ся від усіх здалека, а нещасте спинило ся біля неї... Се був недобрий з роду, що пхнув її в таку тяжку годину, але й вона не була добра. Так їй того треба було... І вона справді пірнула в тяжке горе. У панотця вимовлено їй службу, а до дому не сьміла показувати ся. Там її до крови збито, коли не могла вже затаїти нещастя. А коли просила ся, аби мати лишила її при собі, то викинули з хати. Навіть річий, що їх мала дома і яких відтак домагала ся, не дали їй, а сперли її грубими словами.

І не доста на тім. Кілько разів здибали її брат або мати, тільки разів діставала від них поличника.

— Чи на отсе я тебе вигодувала? — кричала стара на ціле горло, хоч би і серед дороги, а брат, бувший драґон, лише зати-скав зуби і мовчки бив у лице. — Отсе маєш за гонор, що мені ти справила — сичав — за гонор!

Найгірше гнівало їх, що не хотіла признати ся, хто мав бути батьком дитини. Бризькали найгрубшими словами в лице, підсували найбруднійші вчинки.

Ходила бліда, зі змарнілими щоками і з очима, як голодна собака! — як приповідала Домніка. А що тримала ся завсїди здалека від усіх, як убога дівчина, не зносила ся ближше ні з дівчатами, ні з иньшими газдинями, то не мала між жінками майже жадної для себе прихильної душі, що була-б заступила ся за неї в її горю.

Лише одна була їй прихильнійша, як усі иньші. Се була Докія. Вона приняла її до себе за щастє і за здоровлє, за поману своєї доньки, що плакала за мамою майже не що дня, від коли опустила її хату, і стала під розкази свекрухи і чоловіка, якого, що правда, не дуже й любила... Докія отже забрала її до себе і обіцяла не покидати в тяжкій годині.

Василь запивав ся тепер, як і перше. Петро ходив на роботу і його тижнями не було дома, а вона гарувала сама всім дома. До того ослабла ще більше від часу, як донька пішла від неї, і вона не могла завсіди удержати всього сама своїми руками в відповіднім ладі. Тому з огляду на свою неміч, на доньку і з самого милосердя над нещастєм молодої дівчини мусів найти ся і для неї кутичок у її хаті, і найшов ся таки.

Вона одна знала про тайву дівчини. Дівчина призналась їй, але благала майже на колінах, аби вона не зрадила її. Перед ніким, ніким. Михайло сам усе скаже. Прийде час і він сам скаже. Так урадили...

— Як хочеш, доньцю, — відповіла жінка, — але чи се тобі на добре вийде?

— Добре, добре, — впевняла дівчина.

— Ну, може й твоя правда! — сказала повна задуми і поваги Докія. — Що твоє має бути, того не візьме тобі ніхто, чи буде хто про се знати, чи ні. То вже правда. Ми з Івонікою задумували звінчати Михайла з Парасинкою; поля наші спювали ся разом, неначе-б земля сама бажала того, тай ади, що з того? Старий хотів, Марійка хотіла, я хотіла, молоді були-б хотіли, але Бог не хотів. Усе буде так, як що має бути.

В душі думала ще инакше. Мала те сьвяте переконанє, що старі Михайлові ніколи не приймуть ся такої бідної невістки, як отся нещасна дівчина. Їм ніколи не припадала иньша до вподоби, крім Парасинки, а хоч би на останку старий Івоніка пристав на такий вибір сина — він був чоловік добрий і щирий, як кавалок хліба — то за те Марія не попустить від свого ні за що в сьвітї.

Вона неначе чула, як стара нарікає. — На моїй гірко заробленій землі маю жебрацькі діти годувати? Що вона має? Оттоту дранку, що її покриває? Мій син потребує газдині і потребує землі!

Але вона не зраджувала дівчині нічого зі своїх думок, не хотіла вбивати її надії. Її положенє було й без того гірке, невідраднє.

Так зажила Анна в Докії, працюючи і ховаючи ся перед людськими очима. Числила дні до повороту Михайла, а з тим і дні злиднів і горя. Зараз по маневрах мав Михайло вернути ся до дому і тут остати два або може й три місяці. На сьвятого Михайла мав говорити з татом і з мамою.

При війську казав йому один молодий дячок, що його патрон сьв. Михайло, се дуже могучий і важний сьвятий, і що дуже добре всякі важні справи розпочинати або кінчати в день сьвятого патрона.

Отсей великий день припадав на двадцять першого. Саме тепер було по середині серпня. До приходу Михайлового було ще добрих чотири чи шість неділь. Одначе час скоро збігав. Збіже звозило ся з поля, тут і там косило ся ще дещо — і праця не уставала.

Її головна праця була: носити робітникам харч у поле, доглядати товарини на стернях, поїти її, і шити. Вона шила гарно і скоро (се мусіла її сама зависть признати), і завдяки протекції Докії діставала від деяких газдинь роботу і капнув за те десь-не-десь дрібний гріш у руку.

Одного разу пересиджувала Анна знов із товаром у полі і шила. Сиділа під якоюсь самітною деревиною, під деревиною, що її колись на знак межі засадив хтось он тут, і шила якусь чужу мужеську сорочку. Її уста склали ся мимоволі до суму, а на лиці малювала ся турбота. Переживала дійсно гіркі дві. Вчора переказувала їй мама через старого Петра, аби забігла до дому, бо має їй щось важного переказати. А вона знала, чого мама від неї хоче і що її там жде, коли піде.

Не хотіла йти. Мама буде домагати ся гроший, а коли вона не дасть, набе і нажене. „Як знаєш для чужих робити, то знаєш і гроші прятати!“ — були звичайні її докірливі слова, а відтак наступала обида.

Але їй було вже доволі того. Вже не ставало сили зносити всяке збиткування, чула ся до крайности ослаблена. Не могла нераз і кусника хліба проковтнути, хоч голод так і не переставав її дошкулювати. А все через гризоту і плачі. Зі всіх боків стрічала цікаві очі, а перешіпуванє жінок, коли показала ся між них, не мало кінця і їй було вже найприкрійше. А між ними знаходили ся такі, котрим замолоду ані на волос ліпше не вело ся, а одначе які були строгі і немилосерні! А вже найбільше дотикали її насьмішки Маріїні, про які дізнавала ся все через Докію.

— Адіть, адіть! — розводила ся перед Докією. — У сьв. Івана чинила ся така божа, неначе-б не дивила ся в житю на що иньше, як на сьвяті ікони, а тепер показало ся, що їй було в голові!

Докія боронила її, а врешті хто годен усі язики в обмові застановити? До того Домніка причинювала ся чимало до роздразнення тої жінки проти неї. Так бодай впевняла її Докія.

— Аби позір від себе відвернути, обмовляє иньших, — говорила, — гадає, що тим примкне губи людям, що знають, як вона справувала ся в службі у Жида. (Тут сплюнула). Я лише дивую ся, що Марійка тримає з нею компанію. Се така хитрунка і шахрайка, якої сьвіт не бачив. Волоска одного за дурно не дасть. Віддала ся за боввана, а в її хаті, як у склепі всего. Всего понашахровувала. Вже й обі вдовиці, старі онті, білі сусіди Марійчині, дивують ся не раз її лакомству до всего, та про те язиком своїм обмотає кожного як павутина, і здобуває на свій бік.

Усе те боліло і підгризало молоду дівчину без устанку. Її честь, її дівоча честь, яку здобула собі довгою службою у своєї пані, тепер розвіяла ся, немов із вітром полетіла. Чула себе такою самітною і опущеною всіми, такою пригнобленою, мов справдішня злочинниця.

— Коби хоч він тут був! — мовляла чимало разів до свого серця. — Коби хоч він тут був, усе було-б инакше! Нехай би й мовчав, ще й цілий рік нехай би мовчав, я-б уже ждала, лише нехай би тут раз був!

— Ти не посьмієш мені на ніщо руки покласти, як будеш моєю газдинею! — говорив їй пестливо, коли приходив иподі на пару день на відпустку до дому, і вона жалувала ся, що тут або там уриваєть ся з праці. — Я тебе буду як у зеркалі тримати...

Плакала за кожним разом, коли згадувала отсі його слова. Говорив усе так, що мусіла плакати. Такий був добрий. І тому любила вона його так... тому мала таке серце для него... була би вибрала те серце для него... Вона боролася... лише Бог один знає, як вона боролася... а на останку не змогла. Тай так... Обтерла шитвом очи, що зайшли великими сльозами, і затиснула губи. Відтак підняла похилену голову і позирнула на товар, що пас ся. Був тут, недалеко неї. Тримав ся все в купі і пас ся пильно. Її погляд полинув дальше понад стерню, там, де поля незамітно знимали ся в легкий котел, і спинив ся мимоволі на них. Там збила ся в купку зелена, густа деревинка, дрібна оаза, а коло неї мов низьке гніздо білів ся бурдей.

Бурдей Михайлів. А там далі зеленіли ся ліси. „Сусідній“ і малий панський. Несказаний смуток зацемів у її грудях. Вона

згадала той вечір, коли Михайло говорив із нею перший раз, що її візьме за жінку, і як відтак злякала ся перед „сусіднім“. Вона всміхнула ся смутно. Чого було тоді лякати ся? Перед чим? От, дурна була! Він був коло неї, вона була як та птаха вільна, вони йшли у-двоє разом... На дворі було ясно, тихо, і чого було лякати ся? Що то було против отсего тепер?

Вона зітхнула. Аж тепер було чого лякати ся. Над нею збиткували ся, глушили ся з неї, її гнала рідна мама і рідний брат із хати, прогнали зі служби, де працювала щиро, спочинку ніколи не мала, а про те її ніхто не жалував. Щастє, що була ще годна робити. Ніяк не годило ся сидіти на ласці з заложеними руками. Аби знала, що з ніг колись упаде, не закладе ніколи рук.

Але може Бог допоможе їй, що вона колись Докії за її добре серце віддячить ся. Покаже людям, що не така вона вже без чести, як вони собі думають. Покаже, покаже... І вона й він покажуть. Докія стала для неї рідною матірю, а старий Петро, дед був уже її брат коли для неї такий, як він! Ніколи злого слова не сказав, а десь-не-десь приносив і булку від Мендля з Гоппляцу для неї.

— Їдж, сарако! — говорив і втискав на силу булку в руку, коли вона соромила ся взяти. — Їдж, небого! Тільки добра твого, що з'їси!

Вона все підозривала його, що він знає про її тайну від Докії, але мала заразом те пересьвідченє, що він їй ні в чім не пошкодить. Умів сварити і лаяти на цілу хату могучим своїм голосом, зривав ним усіх із ніг, непокоїв сусідів, а робітників, коли надзирав їх у полі або коло стодоли, держав мов кліщами при роботі, та про те був він добрий і щирий, а серцем м'який, мов той справедливий шовк. Вона прала йому біле, передаючи його білим як сніг і виконувала на сліпо всі його прикази в господарстві.

Василь мало журив ся нею. Йому було байдуже, чи вона була тут, чи ні; ба, було майже догідно. Коли він нераз по цілих днях пересиджував у Мендля на Гоппляцу за столом, Докія все таки не бувала цілком сама дома.

Днина була горяча і до заходу сонця було ще далеко. Великий мотиль літав плавучим, кокетним полетом у поблиькості дівчини, сідаючи то тут, то там на хвилину коло неї, неначе-б бажав, щоби вона подивляла його оксамітну, темну красу. Полеві

коники дзикотіли в стерні неустанно і оживляли мило тишину, що розлягалась далеко-широко округ неї на полях. Троха оподалік від неї, на сусіднім загоні накладали два чоловіки снопи на фіру, а врешті було безлюдно в її оточенню.

Нараз спонукало її щось підвести погляд від шитва. Якесь прикре почуття перешибло її від голови до ніг. Вона стала вражлива останніми часами. Проти неї взяла ся звідкись, неначе-б із землі виринула, Рахіра і зближала ся живим кроком чим раз більше. Вона мусіла на неї поглянути. Вони обі знали ся лише переходом, не говорили ніколи з собою довше, як кілька хвилин, та про те не почували до себе взаємно ніяких приятельських почувань.

Рахіра не любила Анни, бо та не вдавала ся з нею ніколи в балаканку, що молода цікава Циганка над усе любила, тай ще за те, що вона сказала їй одного разу прямо в очи перед иньшими дівчатами:

— Чому ти не розчешеш ся? Твоя голова розпатлана, як вивернений киттар! — А всі присутні дівчата реготали ся весело. Сего не могла вона їй ніколи забути. А Рахіра була Анні не мила, бо чула про неї від Докії і Михайла, а переважно від осіб нею найбільше шанованих і люблених — саме пусе.

Окрім того знала, що Рахіра була хитра мов лисиця, цікава до обуреня і що — як зачула останнім часом — тішила ся її горем. „Вона уникала в неділі танців на Гопиляцу, літала понад конюшимою, доки не вернула з медком на ніжках“ — глумила ся перед Савою, а Сава розповів иньшим хлопцям; зачув се і старий Петро та приніс до дому.

З того вийшло, що між ними прокинула ся неприязнь і ворохобила тайком тут і там молоду, на-пів дикую кров. Рахіра йшла до доньки старого Лопати, в лісок, з якою мала вічно інтереси задля ціток і герданів, а що далеко і широко не було нічого такого, що могло-б викликати в її лакомій душі глибошу увагу, то побачивши дівчину при товарі, порішила без ваганя задержати ся на часок коло неї і побалакати з нею. Може бути — думала — вдасть ся їй он тут на самоті видобути з неї тайну, що саме тепер була для всіх жінок і дівчат найцікавішим предметом, а дальша доля поважної дівчини не аби-яким предметом балакань і вгадуваня. Кожда з них була-б надовсе бажала бути тою першою, яка-б дізнала ся щось певного про героя в Аннинім житю і роз'яснила цілу таємничу загадку, що всіх мов за ніс водила.

— Як бджола в потемки будує стівку, так і вона зачиняла ся перед людьми та тче свою долю! — говорили одностайно білоголові сусіди Маріїні, дві вдовиці старухи і здвигали байдужно плечима. Їх одних уже ніщо не цікавило, хоч би Домніка або Марія не знати що розказували.

З чигаючим поглядом у чорних блискучих очах надходила молода дівчина мов кітка безшелестно до сидячої над шитвом похленої Анни. Анна відчувала чим раз більше близькість надходячої, одначе удавала, немов би не бачила її. Її гнівало се, що буде приволена говорити з онтою, як її називав Михайло, молодю „відьмою“, відповідати на всякі її допити; вона-ж була славна зі своєї хитрости і витривалости у вигрібуваню всяких новин. Опиняла ся врешті коло неї.

— Боже помагай, Анно! — промовила підхлібним голосом.

— Дякувать! — відповіла Анна. — Куди дорога?

— До Єлисаветки Онуфрійової. Маю принести собі взірець до гердану, що хочу висилати на храм. А що ти робиш?

Анна почула ся в душі вражена тиканєм несимпатичної дівчини. Вони були вправді в однаковім віці, але що Рахіра взагалі не тішила ся доброю славою і звикла була чути про неї лише легковажні слова, так тепер подразнила її інтимність, що мусіла відповісти їй доволі сердито:

— Роблю те, що видиш!

— Шиеш весільну сорочку? — сказала з легким глумом, також уже подразнена, ніби притакуючи своїм словам Рахіра.

— Може й весільну! — відповіла Анна коротко.

Рахіра помовчала хвилину. Відтак кинула ся до иньшої тактики. Підняла одну ногу вперед себе і поглянула на неї журливо.

— Перескакуючи он той шанець, я так роздерла собі ногу на терні, що ледви можу далі йти. Мушу троха сісти! — сказала в зовсім иньшій модуляції голосу.

— Сідай! — пробуркотіла Анна, окинувши її з боку похмурым поглядом. Відчула. Тепер лише сама цікавість прикувала її біля неї.

Рахіра усіла і дивила ся якийсь час мовчки, як Анна то вникала, то витягала голку в полотно.

— Для кого отся сорочка? Се мужеська?

— Так!

— Се тонке полотно! З такого шиють ся весільні сорочки!

Анна не обзивала ся.

— Я тобі всего добра в душі рада, Анно, — тягнула вона живо далі, — ти маєш велику гризоту! Коли твоє весіле?

Анна почервоніла ся.

— Коли мій милий захоче! — відповіла змішана.

— А жінки в селі гомонять, що він уже тебе покинув і має другу!

Аннин голос задрожав.

— Так! Хтож се каже?

— Одна жінка казала мені! Так казала: „Як би Анна була розумна та не затаювала всего, то він був би її мусів узяти, а так вона мовчить, як би бояла ся свого права, тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив. Хто її візьме з дитиною? Хто схоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг?“ Оттак казала та жінка.

Анна задрожала з жалю і обиди.

— Та вже вона побачить, хто такий мене візьме! — відповіла глибоко зворушена. — Нехай не журить ся мною! Я вже собі дам раду; нехай другі себе пильнують!

— Се й я їй сказала, — тягла Рахіра гладко далі, але вона ще доложила: „Анна — каже — робить сором і хлопцям, бо в наше село приходять люди із сусідних сіл у свати, та що собі подумують? Скажуть, що у нас такі хлопці, що збавляють дівчат, а відтак на сьміх їх пускають. Не приймуть у своє село. Все сватав кожний дівчину, як таке лучало ся. Кожний ішов до панотця, покаяв ся, пан-отець насварили і звічали, а туг? Сором, таї сором!“

Рахіра впялила свої блискучі очи вгрібущо в лице противниці і помовчавши хвилину, додала: — А відтак ще сказала: „Я-б була від Анни всего надіяла ся, але вже такого стида мамі і братови наробити, де брат хоче в порядного газди засватати дочку, то, ану, де і хто таке чув? Тепер нехай іде до Жидів на службу!“

Тут Анна підняла голову. Була цілком біла. Її очи стемніли аж в чорне і неказана погорда і ненависть пробила ся в них.

— Ти! — просила вона — чого ти прийшла сюди і підідаєш мене твоїми мельдунками? Іди собі геть, звідки прийшла, і не лїзь мені в очи! Я тобі не оповідаю, що люди про тебе розказують!

Рахіра зірвала ся миттю на рівні ноги. Витріщивши свої круглі очі широко на Анну мовчала хвилинку... Та лише недовгу хвилинку. В слідуєчій уже моменті урвала ся нитка її терпливости і чисто градом посипало ся їй з уст:

— Ти... ти.. ти знаєш, що люди про мене розказують? Ти, що в тебе шкіра на плечах самими синьцями вкрита, ти, що завтра будеш милостині від людей просити? Ти знаєш, що люди про мене розказують? Агій на твою голову, що таке знаєш? Ану, кажи зараз, най почую! — кликнула без віддиху з непоборканими рухами. — Лише не бреши, як Івонічина Сойка коло бурдею, а кажи правду!

— Хочеш знати що? — відповіла вже й собі роз'ярена Анна. — Зараз тобі скажу. — Ти — кажуть — така злодійка, як твій тато, і не страшно тобі перед жадним гріхом, як йому. Ти дала Саві матрігунів таї розволочила його за собою, як теля на мотузку, що він не слухає ні тата, ні мами, ні нікого. Так. Ти гадаєш, що про се ніхто не знає? Га? Ти гадаєш, що він тебе засватає і ти будеш розводити ся на Івонікових ґрунтах? Зараз таки! — розсьміяла ся вона на ціле горло, потрясаючи головою в якійсь розбурханій бутности. — На се почекаєш ти ще трохи! Таких газдинь, як ти, Івоніка на своїх ґрунтах не потребує! Злодійських невісток та чарівниць він не потребує, на те можеш спустити ся. І нічого тобі не поможе, ані твоя матрігуна, ані твої ріжні ворожбицтва, а мене не маєш шпигати, бо тобі до вінчаня також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засватає! Впрочім...

Вона хотіла ще щось доказати, та Рахіра опинила ся вже близько неї, відсапуючи широко вишнятими грудьми. Вона взяла ся попід боки і кричала:

— То він тебе засватає, га?

— Мене ні, але й тебе ні! Івоніка і Марія віколи на те не дозволять. Я знаю! — кликнула Анна дрожачим голосом із цілковито збліднілим лицем.

Се було найгірше, чим можна було вразити Рахіру, і перед чим жахала ся, мов перед ідовитим шпиганем голки. Її очі заіскрили ся недобре, одначе і вона розреготала ся, як перед хвилею Анна, на ціле горло.

— Мене Сава не засватає, кажеш, — спитала вона, — і ти се знаєш? Він тобі казав? Можеш забожити ся? А хто пішле

до тебе сватів, ти покойово на ласці, коли ти так усе добре знаєш? Котрий з богацьких синів? Чи може собі вибереш, котрого схочеш? Їх у тебе тільки, що перстенів у богачки на пальцях. А може ти вже вибрала та забула, як його на імя охрестити, тай через те лишиш ся з сивою косою? Може се старий Петро, що сидить у своєї сестри на ласці, як ти тепер, а може се Сава тебе візьме, як не мене? Га? Або може візьмеш його брата Михайла? Він буде може колись двірником, хвалив ся раз перед Савою, то й ти будеш по-при него пані двірничка. Старий Івоніка і Марія відчинять двері задалегідь перед тобою, а й в куми можеш їх запросити... — і не докінчивши реченя розреготала ся на ново на ціле горло.

На останні слова Анна схопила ся на рівні ноги, мов на пружинах. Висока і обурена станула перед молодого Циганкою, погрозивши їй дико п'ястком.

— А-як, а-як, аби-сь знала! Я виберу собі Михайла, аби-сь знала! — процїдила білими устами і погаслим голосом. — А заки він стане двірником і віддїлить тобі твою партику, я тобі її дам від себе!

Розмахнулась рукою, а ся спинила ся на смаглявім лиці молодого дівчини і голосний відляск пішов воздухом.

Рахіра кинула ся мов справдішня тигриця з обома руками на Анну. Одначе Анна, до крайности роздразнена і зворушена, трутила її майже з мужеською силою в груди і так несподівано, що дівчина подала ся о кілька кроків назад.

— А як Михайло буде двірником, — кликнула беззвучним голосом, — а я його газдиня, то він вижене таких ворожок і відьмів із села, як ти! Так! Тепер уже знаєш, що хотїла знати, і радуї ся, як хочеш! Тепер уже можеш собі йти! Вже дістала свою партику, по яку прийшла!

Сказавши се, зібрала живо своє шитво і звернула ся за товаром, що пасучи ся віддалив ся трохи від давнього місця.

Рахіра не пішла за нею.

Вона бояла ся тої роз'юшеної постаті і тих сильних п'ястуків, яких силу що-їно спізнала.

Остала ся на місці, минаючи ся з гніву і обуреня, затискаючи раз-по-раз п'ястуки, погрожуючи ними та викликаючи голосно, брутально грубі і обидливі слова.

— Чекай, чекай! — кінчила кожде нове реченє зневаги якимсь співучим голосом. — Попамятаєш ти ще отсе! Попамятаєш ти ще, хто така Рахіра, тай кого ти поличником почастувала! Тепер я тебе зваю, чекай, тепер видіти-мемо, хто піде з села, тай ще до того з торбами! Хто свою партику дістане! Че-кай! Че-кай!

Так вигрожувала довго ріжними словами, віддляючи ся повільним-нескорим кроком із нещасного місця назад.

Але Анна не слухала її вже більше. Погнала товар у цілком противну сторону на пашу і вже анї разу не оглянула ся більше. Її стало цілком байдуже, що поза нею діяло ся. Мала лише те виразне почутє, що якась тяжка пайка отруї, що гніздила ся десь у неї на дні душі вже здавна, спала тепер. В чім вона полягала, вона сего не знала. Чула лише, що їй тепер добре...

Рахіра не поступала більше в лісок до доньки Онуфрія Лопати по взорець до гердана. Затягнувши хустку, що зсунула ся їй при бурливих рухах із голови майже аж на плечі і очи, вернула поквапним кроком до дому.

(Далі буде).

Д Е М О Н.

Драма Антона Крушельницького.

Святослав (28 літ. *Ходить по кімнаті пускаючи густі клуби диму з папіроски перед себе. Нарешті стає перед Стефкою.*) Стефко, чого ти робиш такі комедії?

Стефанія (21 літ. *Сидить мовчки, підперши голову долонею, дивить ся без виразу перед себе.*) ?...

Свят. Диви ся! батько важурив ся, мати ходить як труп. Гризуть ся обоє. Знаєш хіба преці, як ти лежиш їм на серці. Хотіли би тебе бачити щасливою, хотіли би запевнити тобі долю, заки замкнуть очі.

Стеф. (з жалем.) І ти називаєш се щастєм? Славку...

Свят. Так. Подружє дасть тобі щастє. Більше як твоє учителюванє, як твій самостійний кусник хліба. Тай то коби дійти до него!... (Зачинає ходити знов по кімнаті. В часі цілої сцени то ходить, то стає, то сїдає.) Але знаєш преці, в яких клопотах тепер батько. Рату в банку пропустив, небавом має платити вексель.

Стеф. Та що тут говорити про се? Не помагав мені досі, то й далі... Я й жалю не маю за се ні до кого. А зрештою я вже освоїла ся з тим, що для мене на образованє нема. (З докором) Але на що иньшого...

Свят. Як то на що иньшого?... Ет, Стефко, сего вже не кажи! Вже то хто як хто, але наш батько дбав про нас і дбає все. А як годі..

Стеф. Дійсно, як годі... Але скажи мені, по що батько закупив ті два морги? Скажи мені, по що властиво батько купив сю хату? Для кого?

Свѣят. Вдячна донька! Нема що казати... Як то на що? Для кого Ти не знаєш, для кого? Ти думаєш може, що батько забере своє майно до гробу?

Стеф. Знаю, знаю, що ні. І як раз се мене болить. Славку, подумай собі! Працювати ціле житє, а властиво не працювати, але за працею таки віддиху не чути, не жити, але видіти, видіти, ледви вегетуючі, аби на старість придбати собі хату, кусник поля, тоді, тоді... як уже не треба його, як уже пора прощати ся зо житєм. Ні, Савку, назви се, як хочеш, але розумом ніколи.

Свѣят. Га, га, га! Яка се вдяка! Скажи се батькови, скажи тому батькови своєму, що посивів цілком тоді, коли иньші не найдуть ані одного волоска сивого на своїй голові! Скажи се своїй мамі, що не зазнала на своїм житю ані одної приємности, не відітхнула за час свого життя ані хвилиночки, — скажи їм, а може ся вдяка зажене їх швидше в могилу. Почисли, сестрице, морщини на чолі батька, приглянь ся очам матери, чи дошукаєш ся в них блиску. Прислухай ся тому легонькому, спокійному її віддихови в часі сну. Почисли її стогони. Ха, ха, ха! Назви се, кажеш, чим хочеш, але розумом ніколи. Га, га, га!

Стеф. Не сьмій ся, Славку.

Свѣят. Га, га, га! Красно!

Стеф. (*встає.*) Так, я не можу бути вдячна родичам. Вони поставили цілею свого життя збивати гріш, на те, аби діти їх не бідували. А забули, що дітям иньшого може треба щастя... Та зрештою я не знаю, але я хотіла би чогось иньшого, як офіціяла. Мене не манить те родинне щастє, бо я знаю його красні сторони, знаю, що криєть ся під тою заслоною домашнього сгнища. А родичі мої й чути не хочуть про иньше житє. Я думала, що ти, що хоч ти мене зрозумієш, а ти...

Свѣят. А я?...

Стеф. (*по хвилі.*) Коли я поїхала проти їх волі до Львова, я думала, що ти допоможеш мені, подаси мені братню руку. Ти відписав: Роби, як кажуть родичі. Ти, ти се відписав, ти, що зродив колись у мені той запал до праці, до науки. (*По хвилі.*) Та що тут багато говорити? Пропало. Я й сама дала собі раду. (*По хвилі.*) А знаєш, Славку, я стояла нераз над пропастю. Ще крок, ще, ще один... Я чую, як нога сунеть ся

у безвісти... в голові крутить ся... Я вже не паную над собою... І чую лише в серці безмірну пустиню, таку пустиню, таку глуху, бездонну яму... І вже не стогони, але дикий глум, кепкованє лунало по тій бездні мого серця — і се протверезило мене, поставило сильно на ноги, не дало упасти. Я кпила, кпила собі з рідних і з чужих, кпила з себе і з цілого світа. Ха, ха, ха! Яка я страшна була в таких хвилях! Шкода, що ти, ти колишній, ідеальний Славку, не бачив мене. Шкода, а був би найшов у моім серці і вігдук своїх слів. Шкода!

Свят. Стефко, що ти говориш?

Стеф. Шкода! Ха, ха, ха! Жалуй, жалуй, Славку, ти мій ідеальний Славку, ха, ха, ха!

Свят. Стефо! Стям ся, що тобі! Стефо! Слухай, Стефо...

Стеф. Видиш, видиш свою Стефку, свою сестру? Диви ся! Перший, а вона не має ані сотика. Видиш її? Чуєш, як кличе Жидівку, як продає останню сукню. Чуєш, як торгуєть ся? О тих дві шістки ріжниця! А вона тремтить, аби Жидівка не роздумала ся і не пішла. Диви ся! Стара гандлярка виймає гроші. Вісімнацять шісток. Чуєш, як приємно, як мило вопи звенять у її руці. А в кишені за її дотиком забреніло багато, може навіть десятка. А Стефка не дістане їх, навіть глянути на них не гляне! Йой, як би вона мала десятку, або п'ятку, п'ятку, лише п'ятку. *(По хвилі, спокійно)* Третьою рукою бере тих вісімнацять шісток, ховає їх, бо се ціле її майно... А Жидівка не виносить ся! Ні — вона тішить ся видом наляканої Стефки. Бачиш, вона оглядає сукню, чи варта таку суму грошей. Вона мусить сказати ще, що переплатила.

Свят. Чому-ж ти не написала мені, що так бідуєш? За се чую великий жаль до тебе.

Стеф. Написала?... Я мала показувати тобі свої каліцтва, мала своїми мерзькими ранами будити в тобі милосерде? Ха, ха, ха! Я тішила ся тим, що тобі добре, що ти побрав на першого свою судейську платню. Я тішила ся тим, що батько закупив два морги поля до свого майна, мені на — віно! Я тішила ся тим і мені було так добре, так любо, так солодко. Мені вже ані їсти не хотіло ся, ані не думала про те, аби убрати ся гарно, аби забавити ся. Ха, ха, ха! *(По хвилі)*

А потім мені було добре. Дуже добре. Я дістала лекції. Лише, що я мешкала троха за далеко. На краю міста. Але за те дешево. (*Весело*) Знаєш, Славку, за дванацять ринських, чуєш, за дванацять ринських мала і хату і харч. Лише одна, одна дрібниця. Я мусіла вертати пізно з лекцій. Знаєш, сама одна жінчина. (*Поважно*) І тоді пізнала я новий рід людей. Ану, вгадай, який? Вгадай, ну? Чого мовчиш? Ха, ха, ха! Нічні зарібниці! Ха, ха, ха!

Сьвят. (*кидаєть ся мов несамовитий*) Стефко! Що ти говориш! Ти, ти!

Стеф. Аякже! Ха, ха, ха! Нічні зарібниці. Ти не віриш. Слухай: Іду, йду... На вулиці темно. Бліде сьвітло ліхтарень ледви блимає. А докола мене пусто. І я чую відгук своїх кроків далеко, далеко. А серце моє беть ся так сильно, мало не вискочить. Нараз чую, йде хтось. Стаю. Слухаю. За мною йде. А я стою, стою, запираю дух у собі, а в руці тисну камінь. Ха, ха, ха! Яке се сьмішне! Знаєш, я з каменем ходила вічно у вечер. Той камінь був невідлучним моім товаришом. Я давлю його в долоні, а там нащурюю уха, чи вже не притихли ті кроки. Тихо. Не чути нічого. Я віддихаю лекше і йду далі. Правда, яка я була безпечна з тим каменем? А там знов чути кроки, лише вже передо мною. Чуєш, іде, йде, він. Мужчина! Як я зненавиділа їх тоді, тих мужчин. Тепер чую, що млію. Палу на ногах. Але ні. Я мушу бути спокійна. Я мушу йти далі. Не сьмію показати по собі того, що бою ся. А преці я маю камінь у руці. Ще десять кроків, девять, вісім... уже лише пять. Бачиш його? Перейшов. Станув. Вернув ся. „Добрий вечір, серце. — Підем погуляти?“ Славку, Славку! Твоя сестра, твоя Стефка чула таке! Ти знаєш, Славку!

Сьвят. Ах!... (*Довга хвиля мовчаня. Стефка починає плакати*). Стефа, Стефа, що тобі? Стефцю, не плач. Чуєш, Стефцю. Недобра. Ти не сказала мені, що так бідуєш. Я поміг би тобі. Чому ти не звернула ся до мене, Стефа? Ну, тихо. Не плач.

Стеф. Йди собі, йди від мене. Не муч мене.

Сьвят. Стефа, успокій ся. Прошу тебе, Стефа.

Стеф. Що?...

Сьвят. Та не плач. Бачиш, я бажаю тобі щастя, а ти не хотіла бути щира зо мною.

Стеф. Не хотіла?... Ні, я не могла. Не могла, Славку, бо ти не був той ідеальний Славко, з яким я давніше так радо ділила ся своїми думками, своєю душею.

Сьвят. Не той... Так, не той...

Стеф. А тямш, Славку, як ми ще недавно, ледви перед кількома роками сиділи нероз до пізної ночі і мріли, мріли... Знаєш, про що ми мріли?

Сьвят. (гірко) Мріли... (По хвилі) І на мріях скінчило ся.

Стеф. Ми мріли про красну будуччину при роботі для народа, ми мріли про ідеї, самостійність, незалежність думок і поглядів від обставин, чи від чийхсь примх. Ти тямш, Славку, ті вечері?

Сьвят. Чи тямлю?... Я не думаю над ними ніколи.

Стеф. А я тямлю їх, тямлю. Ніколи не сходили вони мені з мисли. І тоді тямла я наші розмови, коли дістала твій лист. І тому то твої слова боліли мене так страшно. Славку, не того я ждала по тобі. Було пригорву ся до тебе і слухаю твоїх слів. А ти вмів так гарно говорити, так поривати своєю мовою. Ти чарував мене, Славку. Нероз висіли на моїх устах слова: „Ти чарівник, Славку, я люблю тебе!“ Але я соромилася сих слів. Я любила тебе инакше, як ипнші сестри люблять братів, бо ти був усім для мене. Ти розкрив перед моїми очима повний сьвіт, сьвіт ідеалів, плекав його, дозволяв мені буюти у сьому сьвіті. І я закоштувала того солодкого життя мрій-ідей. Я зжила ся з тим новим сьвітом.

Сьвят. Так, так, тямлю ті наші розмови.

Стеф. Чого-ж так гірко „тямлю ті наші розмови“? Ти жалуєш їх? Бо для мене вони найкрасшими споминами. Се найясніші хвилини в моїм житю. Ти жалуєш Славуху, що дав мені зажити тих щасливих хвилин?

Сьвят. Жалую.

Стеф. Чому? Славуху, скажи! Чому жалуєш? Коханий, скажи! Ну, не дай просити себе! Ну, скажи... Жалуєш? Ні, ні...

Сьвят. Так. Жалую.

Стеф. Ну, чому, скажи! Скажи, Слава!

Сьвят. Я розкрив перед твоїми очима рай, а тепер мушу нищити його. Знаєш, Стара, а се таке страшне.

Стеф. Чому нищити? Хиба-ж ти не жиєш уже тим житєм?... (Сумно) Але ні, ні, правда, що ти вже не той. (Нетерпливо) А однак

усе-ж таки мусіло лишити ся в тобі ще щось із того дав-
нйшого твого життя. Не вже-ж ти всьо затратив, загубив
по тій житєвій дорозі? Не вже-ж життя зломило тебе так,
що позамеркали всі твої ідеали?...

Св'ят. На жаль — так.

Стеф. Славку, не кажи сего. Ти не повинен піддати ся. Диви ся:
я стою перед тобою така, якою стояла тоді — тямш, як ми
сиділи під грушкою? Ба, ні! Я сильнійша, сто разів силь-
нійша, ніж була тоді. Я скрічила ся в боротьбі про жите-
бутє. Борола ся — і побідила. Слава, я тепер така сильна,
така сильна. Ні, Славку, ти не впав! Тобі здаєть ся лише.
Я підтримаю тебе, піднесу. Правда, Славку?

Св'ят. Ні, Стефа. Підтримати ти підтримала би мене, як би я хи-
лив ся лише. Але я упав уже, впав. А тепер пропало вже
всьо. Не допоможеш ні ти, ні хто б не був.

Стеф. Не кажи так, Славку. Я не хочу, не хочу слухати таких
твоїх слів. Чуєш? не хочу! Ти вмовив у себе, що ти инь-
ший. А ти такий самий, як передше, ти Славко мій, брат мій
коханий. Правда, Славку?

Св'ят. *(не відповідає на її слова)*. В розгарі моєї праці... Так...
Я рвав ся до роботи... Я робив над сили. Ні дня, ні ночі
не було для мене. Я чув у собі таку шалену силу, такий
запал. Ночами цілими не спати... се-ж така дрібниця. Не
зважав я ні на здоровля, ні на що. Аби далі, аби далі.
(По хвилі) Я тішив ся вже великою симпатією. Мою роботу
почали оцінювати. *(По хвилі)* Ха, ха, ха!

Стеф. Що тобі, Славку?

Св'ят. Ніщо... Пропало...

Стеф. Що? що? Що тобі?

Св'ят. Ет! Привидів ся мені.

Стеф. Хто? Слава?

Св'ят. *(спокійно)*. Приятель привидів ся мені. Знаєш, Стефа, сер-
дечний приятель. Знаєш, той, той... *(Знов спокійно)* Але
тепер уже ні. Вже нема його. Вже нема його. Вже минуло...
Знаєш, Стефа, я не можу ніколи подумати про те спокійно.

Стеф. Слава, успокій ся. Що тобі? Скажи! Ти не розповідав мені
ніколи про се. Тебе стрінуло щось страшного.

Св'ят. Приятель... Лична ненависть... Приходжу на збори: „Або
він, або я“. І мене викидають. Викидають із публичних

зборів. Товариші, товариші викидають мене. Нарада вела ся в справі організації молодіжи. І мене, що так горячо займав ся тою справою, мене викидають зі зборів.

Стеф. А щож се було, Славку?

Сьвят. Ніщо. Головою комітету, що скликав нараду, був мій найлютіший ворог. Не дав мені запросин. Я прийшов без запросин, а він — казав мене викинути. А знаєш, Стефа, що богатом видали на зборах запросини, а багато було і без запросин. І то таких, що не цікавили ся сею справою цілком. Я вилетів, як шалений. Я не міг зрозуміти, як се могло стати ся. Я мало не здурів.

Стеф. За щож він ненавидів тебе так?

Сьвят. За що? За те, що я був занадто отвертий. За те, що сказав кожному правду в очи. Він мав погану привичку брехати. А я, як він зачав лише брехати, любив сказати йому: „Товаришу, не брешіть!“ Дійшло навіть до того, що він співав раз якусь Лемківську пісню, яку я знав на нещасте також. І тоді сказав я йому: „Товаришу, не фальшуйте арії!“ Як не кинеть ся до мене! *(По хвилі)* Але заплатив мені за все.

Стеф. І ти загриз ся тим так тоді? Се-ж така дрібниця. Фе, стидай ся! Я була би показала йому, що я буду горою, не він. А ти піддав ся. Славку, Славку, такий сильний, Славухо, піддав ся. Фе, фе! Поганий Славухо. Не хочу тебе знати. Гніваю ся на тебе.

Сьвят. Я не піддав ся ще тоді. В мені закипіла злість. Я сказав собі, що я мушу, мушу пімстити ся. Я виїхав за границю, до Берліна на студії. *(Мовчить хвилину, немов пригадуючи собі щось)*. Ні, ні, не скажу! Фе! Поганець! Мерзота з мене!

Стеф. Славку, що тобі?

Сьвят. Не питай. Мені легше, коли не згадую цілої тої трагедії. Я забув уже про все, і мені добре було. *(Із жалем)* По щоти, Стефка, викликала в моїй душі старі події. Вони були вже лише споминами. Попіл забуття присипав їх. Я погодив ся вже зі своєю долею. Увійшов у товариство людей, що не знали про моє попереднє жите і вони шанували мене. Зразу я мерзвив ся собою і ними, потім... потім привик до всього.

Стеф. Славку, ходім із відси. Ходім на прохід. Забудеш, успокоїш ся. Я не повинна була вдирати ся у тайни твоєї душі.

Свят. Тепер... Ге, ге, ге! Тепер уже за пізно! Тепер ти повинна всьо знати. Ти не сьмієш судити мене підлим за те, що я спроневірив ся своїм молодечим мріям, що я потоптав ногою всі ідеали. Я труп — але.. та менша з тим! *(По хвилі мовчаня)*. В Берліні я мешкав із товаришом, таким як сам бідаком. А знай, що батько не розумів мене. Не хотів мені допомогти ані разу. Я мусів заробляти нераз працею рук, аби за тих кілька шісток прогудувати ся два-три дні. Нарешті забракло сил... Приходжу раз до хати голодний як пес, продроглий зо зимна. Товариш сидить у плащи і дзвонить зубами. Читає при лампі: „Маєш що їсти?“ — питає мене. „Стільки, що й ти. Чай є?“ „Є, але спірту нема“. Наливаю води до горнятка і знаєш що роблю? Знаєш?... Ні, ти не знаєш, Стефа, що то не їсти кілька днів! Не мати кілька днів страви у роті. Мене корчило в кишках. Здавало ся мені, що весь мій ратунок у тім чаю. Склянка теплої води з цукром і я уратований! Я не призадумував ся над тим, що той чай лише загострить мій апетит! Я хотів напiti ся, напiti ся його. Ходжу по кімнаті і думаю, думаю. Не вдієш нічого. Нема спірту. Нарешті.. Ха, ха, ха! Яке се сьмішне! Ха, ха, ха!

Стеф. Що? Не сьмії же ся так. Славку, я бою ся тебе.

Свят. Наливаю води до горнятка, йду до лямпи і грію її над склом. І грію і грію... А товариш лише глинце на мене і не каже нічого. Припекло мене, рука похитнула ся, а окріп хляпнув троха на голову товариша. Що в мені діяло ся тоді! Який я вилетів із хати! А найгірше мучив мене спокій товариша, з яким він обтер свою голову. Стефка, Стефка, ти не зрозумієш, що діяло ся тоді в моїй душі. *(По хвилі)* Ха, ха, ха! А знаєш, я потім крав, крав безлично! Пішов до склепу, де була сила народу, і брав хліб чи що, як своє! І день і другий і тиждень.

Стеф. Славку, не кажи сего. Се брехня, брехня! Правда, що ти не крав, не крав? Скажи, правда? Славку, молю тебе, скажи правду.

Свят. Крав. Кажу тобі чисту правду. Ха, ха, ха! Видиш — витягаю перший раз руку. Диви ся, як та рука тремтить, як очі скачуть, як товчить ся серце. Ось-ось і зловлять мене. Поведуть як простого злодія до тюрми. Мені здавало ся,

що мене вже ведуть у тюрму. Ноги почали колихати ся, дрож перейшла по цілім тілі. Я мало не крикнув. Кладу хліб. Хочу йти. А в кишках лише: гур, гур, гур!... Я за хліб і в ноги, в ноги. І не тікав, ні. Я йшов спокійно, як би ось заплатив велику суму грошей за нього. А далі я освоїв ся із тим новим способом заробку, освоїв ся, як давнійше з голодом.

Стеф. (*змило*). По що ти се кажеш! Ти міг дарувати собі свою сповідь. Я воліла би, аби ти лишив ся для мене тим самим Славком, що давнійше, а не...

Сьвят. А не злодійом! Ха, ха, ха! Розумієть ся.

Стеф. (*по хвилі*). Бідний ти, Славку...

Сьвят. Бідний?... Ні! Хто тобі казав таке? (*По хвилі*) Пусте! Хвиля роздрознення. Я не сповідав ся перед ніким. Моє серце заперло ся для людей. Спомини щасливих хвиль... Розміряв ся... (*Отриваєть ся*) Ні, ні, я вже не той. Не говорім про се. Я вині вже иньший для сьвіта і для людей. (*Понуро*) Ти одна лише знаєш усьо... Але і ти не повинна була знати. Було би ліпше для нас обоїх.

Стеф. А по щож ти сповідав ся? Я-ж не тягла тебе за язик!

Сьвят. Правда. Але твої слова, твоя мова, ти сама... всьо те відродило на хвилю в мені того давного Славка. І я почув такий сором до себе, такий жаль, що я став иньшим... Я не міг не висповідати ся перед тобою.

Стеф. І ти міг жити? Ти міг дивити ся людям в очи? Ти, що так різко виступав проти всякої неправди.

Сьвят. Коли я стямив ся, я хотів стрілити собі в лоб. Я мерзив ся собою. Уратувала мене женщина. (*По хвилі*) Але се стара історія. Ліпше не згадувати. (*По хвилі*) Потім я понав у товариство иньших людей...

Стеф. Які й не питали тебе ніколи про твою минувщину.

Сьвят. Бо й самі не иньші. І їм добре з тим і мені добре... Стефка, бачиш, який я все веселий! Ти знаєш, що я вповні щасливий. Я хотів би бачити й тебе щасливою.

Стеф. Не розумієш ти мене вже тепер. Не знаєш, що може бути моїм щастем. Наші погляди на щасте ріжнять ся.

Сьвят. Сьміє ся, Стефа! Подожди, поживем, побачимо, що і ти признаєш колись рацію моїм словам. Якого ти хочеш щастя? Вийти замуж, стати доброю матірю, жити безжурно...

Стеф. Славку! Я тобі щось пригадаю.

Сьвят. Прошу.

Стеф. Жєнщина повинна старати ся дорівнати у всьому мужчині.

Йдучи за муж вона повинна не віддавати, але подавати свою руку мужови до спільної роботи, в стремліню до одної ціли. Підла та жєнщина, що віддаючи ся має на оці лише інтерес!... Знайомий тобі звук сих слів?

Сьвят. Мрії, Стефа, фрази!

Стеф. Власні свої слова називаєш фразами. А для мене вони не фрази. Я придержую ся сього ціле жите.

Сьвят. Я на щастє вилічив ся вже з тої хронічної недуги, якою є ідеалїзм.

Стеф. Славку, не муч мене! Чого ти хочеш від мене?

Сьвят. Хочу, аби ти була щаслива, кажу ще раз.

Стеф. Хиба-ж я зможу бути щаслива, коли знати-му, що я оббріхую ціле жите мужа, що я не люблю його, мушу удавати любов, мушу приймати його поцілуї і відповідати на них?

Сьвят. Яка ти дитина, Стефко. Хиба ти не знаєш, що се таке поцілуй. Та правда. Деж ти могла ще й пізнати! А я скажу тобі, як хочеш знати. Як є у тебе тепла, вигідна хата, як є смачна страва, як є в що загорнути ся, як є грїш на всьо, чого душа забажає — як у додатку знаєш іще, що все те ти маєш від свого мужа, — ти любиш його.

Стеф. Коли-б і так, то найбільше я була-б йому за се вдячна.

Сьвят. А се-ж не любов? А тобі якої захочуєть ся любови? А як тобі з ним добре, як ти не потребуєш журити ся ні про що, ані думати, ти цілуєш ся з ним із розпусти, як то кажуть. Всьо прийде само собою. Не віриш, Стефцю?

Стеф. Ні!

Сьвят. Твій жених має гроші. Батько вдоволений, що ти покорись ся його волі, не поскупить також.

Стеф. Лишим се, Славку. Мене болять твої слова.

Сьвят. Шкода.

Стеф. Обиджають мене.

Сьвят. Про мене. Можемо і не говорити. *(За час їх розмови смеркало раз-у-раз сильнійше. Стефка ходить по кімнаті нетерпливо, Сьвятослав стоїть при вікні і вдивляєть ся у безлисті дерева в городі. Нараз виринає місяць і його світло розсїпаєть ся по кімнаті).*

Стеф. *(підходить до брата і спираєть ся на його рамя).* Славку, мені жаль тебе. Ти такий иньший, такий иньший. Як я страшно завела ся!... Я думала, що колись, колись ми обоє станемо до роботи. Що я брати-му собі з тебе приклад... Бідний Славку. Я не знала нічого про те, що діяло ся з тобою. Хто зна', може тоді ще можна було підтримати... Ти був би кинув ся назад до роботи, виринув, а твоя Стефка, твоя сестра — яка вона була би щаслива, як би бачила тебе тим самим Славком, щирим робітником на народній ниві.

Сьвят. *(прокидаєть ся із задуми. Мотнув легко головою, немов нагадуючи собі щось. Потім говорить поволи, ледви чутно. Раз-у-раз як росте його зворушенє, кріпшає й голос).* З Берліна вернув я зломаний, прибитий, пригноблений. Я чув на собі важкий тягар п'ятна: злодій. Мені здавало ся, що всі показують за мною пальцями. Кождий шелест роздразнював мене. Мені здавало ся, що мене підслухує хтось. У кождім шепоті причувало ся мені, що мене обсуджують... Я ходив як на муках.

Стеф. Славку, Славку! Не говори далі, не нагадуй собі того. Се таке страшне. Тебе мучить се.

Сьвят. Я взяв ся за просту бюрову роботу і в ній шукав забуття, ха, ха, ха! осолоди... ха, ха, ха!

Стеф. Бідний Слава. Ти все було казав, що як хто мусить обмежити ся на саму бюрову роботу, то той уже пропаний.

Сьвят. Ні, Стефа. Тоді я думав инакше. І справді. Стільки було мойого спокою, що сидів у бюрі. Я сидів усе довго поза години. Вишукував собі яку міг роботу. *(По хвилі)* Раз вичитав я в часописі про збори товариства, до якого я колись належав, у яким пережив стільки щасливих хвиль. Мною стрясло. Збори, такі самі збори, з яких мене перед кількома місяцями викинули. Не надумуючи ся я вилетів на місто. До зборів було ще дві години часу. Я вступив до каварні, напив ся чаю. Почав переглядати часописі. Не можу. Букви скачуть мені перед очима. Я такий був роздразнений, роздразнений. По що я піду на сі збори, — стрілило мені до голови. Справді, по що? по що? А замість відповісти собі на се питає я пішов.

Стеф. Такий роздразнений? Ти мусів знов щось там зробити? По що там ішов?

Сьвят. Ха, ха, ха! По що? Кпити собі з людей, глумити ся з них.
Ха, ха, ха! Се була цікава картина!

Стеф. Ти йшов у тій ціли, аби кпити собі з товаришів?

Сьвят. Чи я йшов у тій ціли? Не знаю, не знаю! Але зараз із початку я мусів кпити. Мене хотіли викинути як не члена. Мене се заболіло, подразнило. Ні, не піду. Відкликаю ся до збору; збір каже мені лишити ся. Довге справозданє голови, нудне ізза похвал на виділ. „Ми старали ся пригорнути всіх товаришів. Навязати приятельські зносини“. Мене кольнули сі слова. „Брешеш“ — застогнала моя душа. І я встав і говорив довго, довго. Я не тямив себе. Я тряс ся цілий. Перед очима моєї душі виринули різні страшні картини. Як мене викидають зі зборів, як я тиняю ся по лихварах, як прошу, жебраю у них гроший. Як голодую і як... краду! краду!! (*Спокійно*) Стефо, я всьо сказав їм — сего останнього ні. Мені голос застряг у горлі. Я впав на крісло.

Стеф. Фе, стидай ся! Піти, аби показувати ворогам свій біль, стогони своєї душі, фе, Славку! Давнійше, ще тоді, як я знала тебе иньшим, ти не зробив би був сего.

Сьвят. І тоді я був би не зробив так. Але збір тих людей, з якими працювало ся, ті спомини, та різниця між колишнім і тодішнім моїм станом, все те рушило моє серце. Але потім... потім я був уже иньший. О, страшно иньший. Мої слова подразнили шалено моїх ворогів. Десять, більше як десять людей накинуло ся на мене. Як пси на ланцуху, як останні собаки скакали до мене. А я... я стояв підперши ся байдужно на спинку крісла і дивив ся їм із глумливою усмішкою в очи. Я кпив собі з них, кпив. І клинами своїми я довів їх до такого страшного шалу, до такої дикої скажености... Ах, се був красний вид! Ті кидають ся, не перебирають у словах, всьо, всьо казали, а я стояв і кпив. (*Сумно*) Від тоді я кпив уже зі всього. Нічого не було вже для мене сьвятого. Я йшов по тій стежці погані, бруду, гнилї, все далі і далі. Я топтав своїми ногами всьо красне, всьо ніжне. Ідеали чар поезії... (*Сьміючи ся злобно* :) Ха, ха, ха! ідеали! Чуєш, Стефа, ідеали...

Стеф. (*кричить несамовито*). Славку!

Сьвят. (*поважно*). Так. Від тоді я став демоном. Нищити всьо, що стане на моїй дорозі — отсе був мій девіз. (*Спокійно*)

І я притримую ся його до нині — і добре мені з ним.
Чуєш, Стефа, добре.

Стеф. Я не знаю. Я повинна би тебе ненавидіти. Чуєш, Славку, ненавидіти.

Сьвят. Гордувати мною, мерзити ся...

Стеф. Так. І я хочу тебе ненавидіти. А однак — не можу. Знаєш, Слава, не можу. Я так люблю тебе, ти все для мене тим давним Славком і я ані раз не можу вмовити в себе, що ти вже иньший, що ти поганий, що ти брудний.

Сьвят. *(дивить ся довго, довго на неї).*

Стеф. Читаєш у моїх очех ту любов, якою горить моє серце до тебе? І ти знаєш, за що?

Сьвят. *(непевно).* І не вже-ж ти любиш мене ще? Не вже-ж ти можеш любити мене ще й тепер? Стефа!...

Стеф. Можу, можу, люблю тебе, братчику, *(нагадуючи собі)* за те, що ти зробив мене такою, якою я є нині, що ти запалив у моїй душі любов до краси, до поезії, що ти увілляв у мою душу почуте людяности. Славку! Се все твоя заслуга. І як не любити тебе. *(Сьвітло місяця змеркає. В кімнаті стає темно. Стефка по довгій хвилі мовчаня).* Славуху, ти в моїх очех усе красний, чистий, як тоді. Знаєш, була хвиля вчора, вчора... Я хотіла упасти перед тобою...

Сьвят. ?...

Стеф. ...Висповідати ся. Слава, Слава, чи ти пригадуєш ся над тим, що твоя Стефа не може бути такою, як була давнійше. Славку, ти не сумніваєш ся, що твоя Стефа невинна?...

Сьвят. *(кричить).* Стефка!

Стеф. Ти віриш у те, що я невинна? що...

Сьвят. Тихо! Не говори! Тихо! І вона, вона питала ся мене так...

Стеф. Хто? хто?

Сьвят. Яка се мука була... В щасливій хвилі, у хвилі роскоші... Я не тямив себе... Мені мішало ся в голові. Я не міг зрозуміти її слів.

Стеф. Чиїх, Славку, чиїх?

Сьвят. Я так вірив їй, так вірив... У першій хвилі я думав, що сьвіт перевертаєть ся. Се мені мішало ся в мізку. Вірити, вірити безмежно в чийсь невинність... нараз стратити ґрунт під ногами, мусіти освоїти ся з гадкою, що вона належала до иньшого, що вона не моя, не моя... „Вірю, вірю, — шепчу

їй — що ти невинна. Зрештою я не задумував ся над сим. Але я хочу вірити собі“. — „Так, так, я твоя, твоя, лише твоя“. Стефа, Стефа, яка се розкіш, яке се щастє!...

Стеф. Славку, я не можу вже так сказати. Славку, Славку! Я не можу, не можу. Знаєш, Славку.

Св'ят. Що?!

Стеф. Не можу, не можу! Але ти не осуди мене. Хвиля шалу. Слава, я не тямилася себе. Я просила його. Я молила. Я мала таке безмежне довіре до него. Я була безпечна при нїм.

Св'ят. Безпечна?... І вона безпечна. Ганна, Ганна. Чуєш, чуєш Стефа? чуєш її? Тихо... тихо... Вона тут. „Я така безпечна, безпечна!“ Я просив: „Ганю, Ганю, йди, йди..“

Стеф. Славку, що тобі! Славку!

Св'ят. Йди, йди проч! Я просив тебе. Я виривав ся від тебе. Я знав, що не поборю себе... Не диви ся так на мене. Не впивай ся очима. Твої очі п'явки. Проч, проч, демоне! Чого палиш мене своїми вогнями? Чого мучиш мене?

Стеф. Славку, се я, Стефка, твоя сестра...

Св'ят. Хто? Ганна? Я знаю. Ганна? Ганна? Чого-ж ти хочеш від мене? Я-ж просив тебе...

Стеф. Славку, твоя сестра Стефка до тебе говорить.

Св'ят. Стефка?... *(Дивить ся на неї. Нагадує собі щось)*. Що ти сказала? Не осудити? Я — тебе? За що? Ти така добра, така добра. *(З жалем)* Ах, правда, ти не та, не та Стефа...

Стеф. Я його так любила. Він був такий шалений. Його поцілуї приводили мене до нестями. Я мліла, мліла в його обіймах. А він був такий добрий, такий щирий. Я й не стямилася, як він вкрав ся до мого серця. А потім я була така щаслива з ним. Я не боялася його. *(Нараз)* Славку, ти не припускаєш більше нічого? Лише, що я була його?

Св'ят. *(шалено)*. Ти була матір'ю. Ти? ти? Ганно, ти була матір'ю? Тихо, тихо, чуєш, як плаче? Як плаче твоя дитина! Наша дитина! Ганно, плаче, плаче! Тихо! Ах!

Стеф. *(несамовито)*. Ах! *(Починає плакати)*.

Св'ят. *(приходить поволи до себе)*. Стефа, Стефа, чого ти плачеш? Тихо, успокій ся! Ну, тихо, Стефа! Прошу тебе! Ах, се страшне, що я пережив тепер! Але се неправда? Що? скажи...

Стеф. Що неправда?

Сьвят. Ти не убила її?

Стеф. Кого?

Сьвят. Свою дитину?

Стеф. Я не була матір'ю, Славку. Я не була, не була...

Сьвят. Ні? Стефа? Правду кажеш? Ні? Ні?

Стеф. Ні, Славку, ні, ні...

Сьвят. Стефа! Се таке страшне. Я був певний того. Ти убійницею. Стефа, я налякав ся так того. Ну, тихо, Стефцю. Тепер усе добре. Мені привиділа ся вона. Причув ся плач її дитини. Але се все мари, привиди.

Стеф. Чого ти трясеш ся на цілім тілі? Славку!

Сьвят. Се таке несподіване. Я не знав, що дієть ся зо мною. Ні, Стефа. Але тепер я вже спокійний. Вже все минуло ся. *(Неспевно)* І вона мені вірила. Була така безпечна. Я просив її.

Стеф. Хто вона? Хто такий? Ганна якась. Деж вона?

Сьвят. Ха, ха, ха! Деж вона! Ха, ха, ха! Або я знаю!

Стеф. Сьмій ся, сьмій ся! Ха, ха, ха! І той сьмієть ся також! Ха, ха, ха! Всі ви однакі! Всі звірі! Віддати ся вам, завірити вам себе. Ха, ха, ха! На те, аби ви кпили собі. Тьфу! Але ні, ні! Він не такий! Він любив мене. Він любить мене ще й нині.

Сьвят. Як я Ганну.

Стеф. Що? Ти не любиш її? Не любив її ніколи?

Сьвят. *(понура)*. Мені здавало ся, що любив її.

Стеф. Який ти підлий, який ти підлий, підлий.

Сьвят. Так. Знаю. Але мене зробили таким. Я був инакший, инакший...

Стеф. Брешеш. Усі ви однакі. А потім: „Зробили таким!“ — Його не зробили, а він не був инакший. Славку, Славку, чи ти повіриш, як я любила його. Як він зближив ся до мене, в мені серце товкло ся так сильно, так сильно. Як він доторкнув ся мене, мене обсіпало жаром. А лежачи в його обіймах я забувала про все; для мене не істнувало ніщо крім него, него. І він знав се. Але він умів так красно говорити. Він упевнив мене, що я можу бути при нім безпечна.

Сьвят. Бідна Стефа! І ти вірила йому. Так, так, вірила. І я умів красно говорити. І я умів вкрасти ся в дівоче довіре.

Стеф. Ми сиділи раз. Він обіймив мене. Я чую, що млію. Хотіла вирвати ся, утікати. Але ні. Я йому так вірю. А далі: Най

буде, що хоче. Мені було так байдуже. Я-ж лежала у його обіймах.. А потім, потім — як я його любила! Се вже не була любов. Се була якась дика пристрасть. Без него не існував для мене світ. Без него не було для мене життя. Віриш, Слава, я цілувала його руки, як він почав остигати. Я цілувала би його по ногах. Я хотіла служити йому наймичкою. Йому вірним хотіла я бути, аби не покидав мене. Славку, я божеволіла на саму гадку розпуки. *(Зимно)* А він пішов і лишив мене нині тим, чим я є. Я не можу, не сьмію належати вже до нікого. А він кпить, кпить собі з мене. Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! *(Вибухає спазматичним сьміхом)*.

Сьвят. Стефка, Стефка! Що тобі? Стефа! Стям ся! Стефаночко...

Стеф. Що?... Хто се? Ти?... А мені здавало ся... Я думала... Його не було тут? Се не він мене кликав? Де він, де він? Юльку, де ти? Юльку, Юльку...

Сьвят. Не було нікого, Стефцю. Успокій ся. Ти хора. Я лише сам був коло тебе. Чуєш, Стефа.

Стеф. *(не довіряє)*. Не було?... Його не було?... А мені здавало ся. Але се неправда. Юлько був тут. Він кликав мене. Просив мене.

Сьвят. Се я тебе просив. Я тебе кликав. Стефцю, лягай на софу. Ти хора, Стефцю. *(Сьвітить сьвітло)*.

Стеф. *(коли він поклав її на софу)*. Дай мені води! Мене палить так у грудях! Такий жар!

Сьвят. *(дає їй води)*. Післати по лікаря? Ти маєш горячку... Голова розпалена. Я пішлю зараз.

Стеф. Не треба, Славку. Я вже спокійна. Прийду зараз до себе. Не треба, не треба... *(Відвертаєть ся до стїни)*.

Сьвят. *(сїдає коло неї. Призираєть ся їй хвилину)*. Так. Заснула. *(Встає, підкручує лампу, сїдає при столі і закурює папіроску)*. От і маєш клопіт на здорову голову. Фе! І роби кому добре. Намучив ся, роздразнив ся... Або Ганка!... По що мені було нагадувати собі її? Жие сама, най собі й далі жие... Або я винен?... *(Встає і ходить нервово по кімнаті)* Або ся!... Дурні прінципи! Налезала!... Не будь то вдоволема, що бере тебе! *(Вслухуєть ся у відгук своїх слів)*. Що?... А я оженив би ся з такою?... Ет, плети теревені! Ну, і належала, належала, належала... А Ганна?... Ну, і що? що? що?...

У Львові, 2—12 листопада 1900.

З а б у в.

Оповіданє Могєста Левіцького.

У Любомирці пішла дитяча пошесть, саме від зимних м'ясниць. Баби казали: гулі, ба, красуха, а фершал, що приїздив з Рудні, казав: шкарлятина. Однаково діти помирали дуже, хоч бабка Люльчиха підкурювала їх переїдом з жолоба, хоч фершал напував їх якимись своїми ліками.

Соцькому Петрови Головатому був приказ ставити ся до станового що три дні з докладом: скільки душ знов заслабло та скільки померло.

Становий був лютий; звичайно і по суботах, як ставили ся до него всі соцькі, він тяжко бурхотав, кляв їх на всі вирви; чи раз бувало і стусанів надає, і воду наставить носити за кару, і дрова рубати... А тепер Головатому ся лиха година придала ся аж двічі у тиждень.

Тяжка служба соцького. Усяк, хто не вирветь ся, начальство: і старшина з писаром ганяють позви-повістки розносити; і суддя і слідователь судебний — арештантів водити, підводи давати... люде кленуть, нарікають; і акцизному — понятих шукати... а дошукай охочого, щоб потім по судах їздити, свідкувати; навіть лікарюви з фершалом — слабих показувати, зганяти жінок з дітьми для віспи. Все соцький та соцький.

Ну, а як що вже, крий Боже, надзвичайне трапить ся: мертве тіло, або пожежа, або як тепер — пошесть, нехай уже ворогам така служба.

Головатий уже третій цінок позначив на карби, бо він був неписьменний: слабих він значив одним карбом, а помершим клав ще карбок навхрест.

Крий Боже було забути становому хоч про одну дитину, хоч найменшу яку, непотрібно... Бо становий сам доносив кудись до більшого начальства.

А Головатому ще й свій клопіт дома. Тільки йому і дитий Бог дав, що один хлопчина Івась — на п'ятий рік йому йшло, тай того не минула лиха болість; майже в перших він заслаб, якось на пущання, тай досі ще не вийшов. У людей діти або повмирили, або давно вже повичунювали, а він чогось хирів, марнів, вицьвів на виду як віск, а ноженята та черевце зігнало пухлятиною. Орудувала Люльчиха, як знала, довідував ся фершал чи раз, давав ліки, у матушки добули майського бальзаму — терли: нічогісенько, ані крішки не легчало.

* * *

У степу бушував вітер гострий, холодний; імжив дрібненький дощик. Було вже над вечір. По грузькій дорозі пара маленьких миршавих коненят ледве тягнула підводу. Головатий з жінкою та з недужим Івасем вертали ся до дому з містечка від лікаря. Мовчки, сумно їхали обсе. Лікарь раїв лишити малого в больниці, бо дуже трудна і тяжка слабість. Так як же його таке мале покинути?... Казали, хай мати лишаєть ся з ним. Ну, а як би, крий Боже, помер там? Щож вона, бідна головонька, робити-ме з ним сама на чужині, ще й дорога така — гріх. Нехай уже краще до дому — як Бог дасть...

Головатиха сиділа боком за вітром і тулила до себе хлопця, обгорнувши його кожухом. Чоловік ішов по-ряд з возом, бо на гору було важко: коненята натягали ся під усю силу, аж їм горби поставали, а посторонки муляли по голій, чорній шкурі на їх витертих боках. Далі стали, щоб коні відсапали ся.

— Ой, Петре, глянь-но! — скрикнула жінка, відтуливши трохи дитину. — Либонь уже він доходить...

Івась лежав навзнаки; широко відкриті оченята чудно дивились у гору, він важко і хрипло дихав, якось незвичайно порухаючи устами і ніздрями.

— Доходить голубчик, доходить... — тремтячим голосом озвав ся Головатий, схилившись над хлопцем. — Івасю!... Дитинко!... Але Івась не чув, або не тямив.

— Матінко Божа! — плакала жінка. — На що було його возити! Нехай би вже дома по людськи вмер... Сьвічечку тітка дали, достань-но, засьвіти як... там, у хустці...

Головату стиснуло в горлі. Жаль, сердечний жаль якось поплутав йому думки. Наче-б се все не справді... Він думав: крепко коні зморились, аж пара з них іде... Сьвічка у двох місцях зломала ся, бо він не бачивши сів був на жінчин клуночок... Змерз у руки, пальці залякли, ніяк сьвічку не справиш, бо віск затужавів на холоді... А жінка приспішала.

— Ой, швидче, Петре, швидче!...

Він присів, закинув на плечі поли свитини, щоб закрити ся від вітру; витер сірника — погас... Другий, третій...

— Швидче, швидче, бо дійде без сьвічки!...

Сьвічечка нарешті засьвітила ся.

Обоє схилились над дитиною, обтулюючи її від вітру, випростили пальчики, застромили у жменьку сьвічку. Полумя її мигтіло, віск капав на бліду дитячу ручку.

Івась уже не дихав...

* * *

На сходах ганку станової кватири сидів дожидаючи ся соцький Головатий. Становий ще не виходив у канцелярію.

Весняний поранок був погожий, теплий. На вулиці грали ся діти. Їх веселий галас нагнав сумних думок Головату.

Так і його Івась грав ся бувало, галасував, вовтузив ся; така-ж сама білявенька головка, замузаний, замашена, задрипана сорочечка, високо підперезана жичкою...

Кара Божа!...

Згадав собі Головатий проповідь Любомирського батюшки. За тими клопатами і до церкви ніколи було пійти, дарма що піст, аж на Благовіщення вибрав ся.

Дуже жалісні проповіді вмів говорити Любомирський батюшка, а сей раз утяв таку, що деякі аж поплакали ся. Колись Бог покарав народ за гріхи десятьма карами: і муху на, хліб наслав, голод і тьма була, жаби, і ще якісь лиха, а найгірше, що діти почали мерти. Може тепер і на нас Божа кара найшла, ся пошесть дитяча, за те, що почали ми спасеніє забувати. До монополії у дух стежку протоптали болотом, а до церкви не дуже-то поквапились, загрузнеш ідучи... Правда, правда!...

— Кара Божа!...

— Соцький! — гукнув хтось із канцелярії. Головатий зірвав ся і кинув ся туди.

У повурій кімнаті з трьома невеличкими вікнами при довгим столі сиділи два канцеляристи над паперами; а паперів сих була тьма: і на столі, і у двох поставцях, і так купами, подекуди на долівці, ба навіть на стінках, на цвяшках висіли папери. Було нечепурно, холодно; якийсь невиразний дух пісної страви, огірків та поганого тютюну видавав ся невідомо звідкіль і від кого.

Становий, здоровенний, гладкий стояв серед кімнати і курив грубу цигарку, підкручуючи довгого рудого вуса.

— Ну, що скажеш доброго? — спитав він.

— Троє вмерло, одинацятро слабих, — відповів соцький.

— Гм... Василівський, дайте-но мені рапорт фершала, що прислали з волости!

Один з канцеляристів, худий, цибатий, застромивши перо за вухо, скочив до поставця, добув якогось паперу і подав. Становий глянув у рапорт.

— Брешеш, сучий сину! — гримнув він на соцького.

— Ні, ваше благородіє, справедливо...

— Справедливо?! Називай усіх!

— Циганчука Корній... Бучацького двоє — Ганна і Каленік.

— Ну?!

— Слабих одинацятро...

Гучно ляснуло у канцелярії: становий на розмаш затопив соцького по лиці.

— А Головатий Іван? сучий ти син! — гримнув він гучно.

Соцькому сьвіт закрутив ся, в очах стемніло.

— Се мій... Івась... Вибачайте, забув...

ІЗ ПОЕЗИЙ ВІКТОРА ГЮГО.

I. До народа.

Плач всюди, зойк, похорони, сліз ріки, —
Чом же лиш ти спиш у тьмі?
Я не повірю, що вмер ти на віки, —
Чом же ти спиш у тій тьмі?
Се-ж не до сну пора, ні!
Воля бліда край дверей твоїх в крові лежить.
Ох, а як ти вмер, то й їй вже не жить.
Онде вовки коло терема твого,
Мишей, щурів назлазило ся много, —
Чом же ти дав оповить себе в шмати-простині,
Щоб вони гризли тебе в домовині?
Ось всі народи, надівши жалобу,
На похорон твій прийшли...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

В місяця сьвітлі над гробом громадним
В крові країна дріма...
Слава катам і вовкам кровожадним!
Вольная мова замовкла, німа,
Поступу гробом галєри й тюрма.
Гай, революція, страх на прехитрих і змінних,
Ось полягла вже! Злодюга, розбійник
Взяв, чого велитень не наострив ся здобути.
Ось він таємно сьмієть ся в кулак!
І на гіганта-республіку острять відтак
Сотні ножів Ліліпути.
Судді в плащах — на купецьку подобу
Правом торгують вони!
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

Ген там, де Відень, Мілан побіджений,
 Рим в імя боже підступно здушений,
 Пешт замордований в крові вмира,
 Там Тиранія, вовчиця стара,
 Сіра, утішна сидить-позира.
 Прибрана пишно яскиня її образками,
 Шлях її всланий людськими кістками.
 Взяди від Висли до Танару кручі
 Кормить вона свої діти гадючі.
 Хтож то годує її наче брат?
 Бонза і кат.
 Хтож то від неї свою насичає утробу?
 Кесарі й їх Сеяні.
 Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
 Встань, воскресни!

Своїм післанцям Христос дав завіт:
 „Діти, брат брата всім серцем любіть!“
 Швидко мине друга тисяча літ,
 Як за братерство людське Вің умер,
 Руки кроваві до всіх нас простер —
 Ах, нині Рим Його іменем сьвіт вяже в пута!
 З трьох обручів посьвячених укута
 Папська тіяра поблискує днесь:
 Перший обруч із князької корони,
 Другий із плетених стричків Верони,
 Третій з рабського нашійника весь.
 Гордо Мастай отсю носить оздобу
 В празничні дни...
 Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
 Встань, воскресни!

Тюрми мурують сквалливо, погонею...
 Величню сонний, почуй, як бурлять
 Ріки, закрашені кровю червоною,
 Як понад краєм туманом стоять
 Зойки вдовиць, немовлят!
 Як з кождим вітром галери героїв уносять,
 Як матері їх рвуть сиве волося,
 Мов ті покоси край шляху лежать,
 Ждучи аж вести-муть їх з казамат.
 Сльози, що крапля по краплі з очий їх спливають,
 Серця ненавистю нам наливають.
 Тіште ся, Юди! Неситую злобу
 Чей, перетерпимо ми...
 Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
 Встань, воскресни!

Га! вже зближаєсь пробудження хвиля!
 Що се за шуми доходять мене?
 Чи то роїв незлічима сила,
 Племя гуде бжоляне?
 Гомін безладний з вітрами лине.
 Тільки псарям не в тямкі, що се суднії труби!
 Вснули під гомін, не чаючи згуби..
 Гоя, від фінських болот до Гібральтара-діда
 Здвиглись народи, мов мряка заранна!
 Спіте-ж, кати! Ревуть труби тиранам: Побіда!
 Грають органи тиранам: Осанна!
 Ти лише зміниш їх радість в жалобу,
 Дзвоне грізний...
 Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
 Встань, воскресни!

1852 р.

II. Згадка з ночі дня 4 грудня 1852.

Дві кулі хлопчика поцілили в головку.
 Кватира чістенька, низенька, затишна,
 Іконка і при ній галузка запашна,
 Й бабуся, що в куті ридала без уговку.
 Ми мовчки роздягли дитя. Бліді губки
 Розкрились; зір мертвий являв тривогу й муку;
 Якийсь безрадний був вид звислої руки,
 Що в жмінці мала ще гумовую опуку.
 В виску була діра, що палець би ввійшов;
 Мов з вишні спілої кров з неї капле рівно...
 Весь череп розколовсь, немов сухе поліно.
 Ми роздягли дитя; стара зирнула й знов
 У плач!

„Білесенький! Присуньте лампу! Ах,
 Як злиплись волоски у нього на висках!“
 Потім взяла його до себе на коліна.
 Страшна ніч! В віддали лунали що хвилиночка
 Ще сальви: иньших бють по вулицях в сей час!

„Дитину-б нарядить“ — промовив хтось із нас,
 І взяв шмат полотна з вільхової комоди.
 Бабуся тимчасом з ним до огню підходить,
 Мов хоче обігріть заціпле вже тільце.
 Ох, що затулить смерть в свої холодні жмені,
 То вже наш огник тут не відтеплить отце!
 Вона схилила ся, здіймита панчішки
 І руки зморщені, старечії, студені
 Пестили трупячі малесенькі ніжки.

„Чи ж се не біль! Чи ж се не горе, пане милий! —
 Озвалась. — Він іще не мав і вісім літ.
 Ходив до школи вже. Всі вчителі хвалили.
 Як треба лист було мені писать, адіть,
 То він писав... Та що ж таке тепер настало?
 Дітий вбивати! Ах, мій Боже! Се ж розбій!
 Скажіть, будь ласка! Тут перед вікном гуляло
 Собі весь день, і враз — застрілили як стій!
 Він вулицею йшов, а з заду лиш: грим-грим!
 Він, пане, добрий був, правдивий Херувим...
 Я вже стара, мій вік нічого вже не варт, —
 То чом же не волів отой пан Бонапарт
 Убить мене замісь мойого внука?“

Урвала, слъози їй здушили в горлі голос,
 І нас зворушила до сліз її розпука.

„Що ж я тепер почну на світоньку сама?
 Скажіть мені! Куди приткну свій сивий волос?
 У мене-ж матери його давно нема.
 І за що вбитий він? Нехай би хто прорік?
 Бігме, що не кричав він „Vive la Republique!“

Ми мовчки, важко в низ хмарні хилили чола,
 Та не находили потіхи ані слова.

Політики мабуть не втнеш, старенька мати.
 Сей пан Наполеон — так звесь він по імя —
 Він бідний — і він князь, і любить він палати,
 І хоче мати слуг і коний і двірню,
 І гроші задля гри, для учт і для кокот,
 І лови — а при тім спасає він Сімя,
 Суспільність, Церкву, Власність і Народ.
 Рад мати він Сен-Клю, де в літі рож богато,
 Де власти всі йому складати-муть поклін.
 Ось за що мушиш ти, старенька, сива мати
 Отими пальцями тремтючими складати
 В гріб хлопчика, що мав лиш осьмий рочок він.

III. Домашня війна.

Юрба була страшна, скажена; крик лунав:
 „На смерть!“ Серед юрби спокійний він стояв,
 Поважний, гордий, сам — здавалось — невмолимий.
 А люд тиснув ся: „Гинь ураз з катами злими!“
 Він слухав, мов та смерть зовсім природна річ.
 Пропала вітчизна, над краєм ганьба, ніч —
 І смерть. Нехай! Між тлум, що стовпив ся при ньому,
 Звитяжці витягли його на площу з дому.

„На смерть з ним!“ Схопили його в вікні балкона.
 В одежі, що була від крові вся червона.
 Він був один із тих засліплених, що бють
 На розказ кесаря свій власний, рідний люд.
 Весь день він мордував — кого — і сам не тямив. — —
 Без ляку, без благань стояв між ворогами,
 А руки чорні ще від пороху. Якась
 Жона взяла його за ковнір: „А! Вилазь!
 Се він! Отсей жандарм! Се він стріляв до нас!“
 „Сей!“ крикнув муж. „На смерть! Розстрілити сейчас!“
 Кричав народ. „Тут! Ні! В Бастилі ліпше буде!
 В збройні! Гайже! Марш!“ — „Де ваша воля, люде!“ —
 Промовив в'язень. Всі в густую збиті шварму
 Трясли мушкетами. „Смерть кату! Смерть жандарму!
 Як вовка вбить його!“ Він звільна, без позначки
 Тривоги: „Як я вовк — сказав — то ви собаки“.
 „Ще кинь із нас! На смерть!“ І наче град цупкий
 На карк ненависний сипнули кулаки.
 Він похилив ся; жовч кипить в його нутрі.
 Сто голосів ревла: „На смерть з ним! Проч царі!“
 Ще іскра лютости в очах його майнула,
 Мов вбита гадина ще раз хвостом махнула, —
 І йшов, проведений проклятем всеї купи, —
 Спокійний, знуджений переступав ті трупи
 Холодні, що їх сам тут може накосив.
 Народ страшний. коли замінить ся на бурю.
 Та він, чим більш кляли, тим висше ту повуру,
 Ту горду голову все в гору підносив.
 Ох, як ненавидів він їх! Як би так змога,
 Він вистріляв би їх усіх, що до одного!
 Ох, як ненавидять вони його! „Пропаль!
 Ади, він ще-б готов як стій на нас стрілять!
 Смерть зрадникови! Гинь, шпіоне ти проклятий!
 Смерть кровопійцеви!“

Нараз із тої-ж хати
 Почув ся голосок дитячий: „Се мій татко!“
 І щось з'явило ся мов хрущик сьвітляний.
 Дитина вибігла. Шістьлітнє дівчатко.
 І руки підняла — до просьби? до погрози?..
 Скрізь крик: „Розстрілити шпіона! Гайже, бий!“
 Вона-ж до в'язневих колін вплялась ручками
 І мовить — а в очах дитячих блисли сльози:
 „Татунцю, що вони робити хочуть з вами?
 Не хочу, щоб вас так держали й волокли!“
 Кругом: „На смерть! На смерть!“ мов в одурі ревли.
 „Скінчіть з ним! Кров за кров! Гадюку розтоптати!“
 В повітрі дзвонів рев, гуркочуть десь гармати,

І повна вулиця скаженої юрби.

„Смерть зрадникам! царям! міністрам! Їх раби
Шпіони — всіх на гак! Усю їх псарню вражу!“

А дівчинка кричить: „Коли-ж бо я вам кажу,
Се татко мій!“ — „Вона гарненька!“ — прорекла

Одна з жінок. „Се так!“ У оченятах синіх

Душа сьвітила ся зза сліз; вона була

Бліда, у чістенській, короткій спідничині.

І друга жінка їй: „А скільки маєш літ?“

А дівчинка на те: „Не бийте! Се мій тато!“

Дехто задумав ся і в землю став глядіть,

І вязня перли вже й трясли не так завзято.

Один з найзліщих ще не піддавав ся тому,

Сказав їй: „Геть іди!“ — „Куди?“ — „Іди до дому!“

„Чого?“ — „До мами“. — „Ге, умерла!“ — рік отець.

„Значить, лиш ви — —?“ — „Так щож? Один всьому кінець!“

Сказав побіджений і тихий, безучасний,

Дитячі руки грів при своїй груді власній.

Відтак до дівчинки: „Ти знаєш Катерину?“

„Сусідку?“ — „Так“. — „Іди до неї“. — „Ну, а ти?“

„Прійду потім“. — „Ні, я без вас не хочу йти“.

„Чому?“ — „Тут зроблять вам щось зле, як вас покину“.

Тут батько пошептав ватажкови юрби:

„Пустить мій комір — так! Візьміть мене за руку,

Мов друг! Я їй скажу, щоб була без журби.

Розстрілите мене на скрутї, в закаулку,

Чи де захочете!“ — Понурий ватажок

Сказав: „Нехай!“ Пустив його до половини.

„Ти ж бачиш, се пани знайомі!“ — до дитини

Сказав отець. — „Ми йдем гуляти у садок.

Будь чемна, йди домів!“

В батьківські добрі-очи

Вона заглянула — ні, він дурить не хоче!

І рада, певна вже без ляку геть пішла.

„Ну, збулись клопоту!“ — сказав отець погідно. —

„Тепер розстрілюйте — чи тут, чи де вам вгідно!“

Та в тій юрбі, що ще недавно так ревла,

Пробігла дрож якась безмірна, й гуком грому

Усі враз крикнули: „Іди собі до дому!“

З французького переклав

Іван Франко.

ІЗ ОПОВІДАнь А. НЕМОЄВСКОГО.

І. Майлях.

Над берегом Тиберіядського моря вів пустельниче жите нуждарь іменем Майлях, колись муж бистрого ума, великого значія і властитель численних черед. Але коли струпи поотвирали його тіло, коли мерзка хвороба зробила його відразливим і заразливим, приятелі і підхлібники усунули ся від нього, позбавили його значія, пастухи і економи розікрали його череди, а розум його в хворобі і вбожестві стратив усяку бистроту. З розуму того лишилось ледви стілько, що міг зрозуміти цілу марноту і зникомість людських забігів, бездонну переверотність сьвіта і невідомне глузуване судьби.

Схорілий Майлях пересиджував цілими днями над берегом Тиберіядських вод, дивлячись по зморщених далечинах. Хвиля за хвилею надбігали, здувались, прискали і зникали. І дивлячись на те розприскуване хвиль сьміяв ся гірко Майлях, а його оструплені уста шептали:

— Ото чоловік!

І знов:

— Ото його судьба!

І ще:

— Ото людські стремління і осягнена ціль!

Ті слова повтаряв при розприскуваню кожної хвилі і гірко сьміяв ся, потрясаючи головою. Аж коли голод починав йому докучати, повзав здовж берега, збираючи і ковтаючи те, що море зі свого лона викинуло на піски.

Ніч проводив у шатрі, покритім зісохлим листем. Лежав на лісовім моху і стогнав, а сон примикав йому звичайно на коротко

повіки, відіймаючи пам'ять болю. Нераз знов сон мучив його більше, як ява. Бо нераз здавалося йому сонному, що збирає на березі мушлі, роздряпує ними свої рани, аби було їх більше.

То знов здавалося йому, що дрозжачими руками черпає солону морську воду і ллє на свої рани, аби його гірше боліли.

І ще здавалося йому, що ходить по розлогих країнах, отруєю своїх ран намащує кожді двері, аби вся людськість терпіла і спостерігала свою марноту.

Так минали спекотливі літа, гарні осени, дощові зими і цвітності весни. Майлях забув, що колись був багатий, що мав значіне тай і иньший спосіб думаня. Здавалося йому, що прийшов на світ зі струпами, що вродився в нужді і самоті і що його теперішні думки відбули з ним похід від колиски через довгу дорогу життя, аж понад беріг Тиберіядського озера.

Від часу до часу, як сидів на березі і приглядався розприскуваню хвиль, зір його падав на кружляючі в віддаленю рибачькі лодки. Люди, що сиділи в них, запускали коло полудня сіти і над вечером витягали їх із моря.

Майлях придивлявся їх ремеслу, а коли вони з наближенем сумерків зникали, здавалося йому, що якась хвиля розприслася без сліду. І гірко сьміявся з трудів і забігів тої людської хвилі; бажав бризнути на неї своєю отрутою, що стікала зі струпів, аби терпіла і спостерігла свою зникомість.

Але одного разу приплила одна лодка до берега і в ній сидів рибак іменем Петро. Занятий направою сітій, не завважав зразу острупленого чоловіка. Аж коли той почав гірко сьміятися, звернув до него свої простодушні очі і вийшовши на беріг, почав над ним милосердити ся.

Майлях відповів на його милосерні слова глузом. Але рибак не зразився і сів коло него на піску.

Тоді Майлях почав говорити і отворив йому очі на те розприскуване хвиль, а опісля гірко сьміявся потрясаючи головою. Потім отворив йому очі на цілу зникомість прямовань і забігів людських і сьміявся глушливо. Потім отворив йому очі на людську сліпоту, умачав палець у своїх струпах і помазав отруєю лице рибачка.

Потім замовк і пильно придивлявся йому.

Але рибак відповів, що не все на світі марне, як приміром от доброта. Опісля сказав, що не боїть ся отруї, ані тих

струпів, бо знає мужа, що дотиком своїх рук засклеплює пекучі рани і усуває всякі струпи.

Майлях потрясав головою і сьміючись говорив:

— За тиждень приплинеш на отсій лодці до мене, щоб я відступив тобі пів шатра.

А рибак відповів:

— Прийде час, коли з уст твоїх зникнуть не лише струпи, але й гіркий сьміх.

Сказавши се встав, аби відплисти. Але Майлях приповз до него і помазав йому отрутою ноги. На се подав йому рибак іще обі руки. Майлях помазав їх також, потім помазав йому повіки, уста і уха. Опісля заповз до свого шатра, а рибак відплив.

В ночі зірвала ся велика туча і кинула ся на води Тибєріядського моря. Хвилі двигали ся і з великим шумом розливали ся по березі. Піна з їх верхів відривала ся, бризкаючи білими платами на згіря і на розкинені там дерева. Море порушило ся аж до дна. Хмари сунулись так низько, що хвилі здутими губами майже досягали їх. Вихор кидав сполохане птаство на море і тонив його. Води викинули на беріг велике множество мертвих риб і прозірчастих мякунів. При тім громи і блискавиці ширили такий страх у природі, що лісові зьвірі перелякані почали ричати, а супи не мали відьбаги дзьобати мертві риби, що залягали мокрі піски.

Майлях думав, що збуреві води заляли лодку рибака і проглинули його. Коли настав ранній сьвіт і буря втихомирилась, виповз над море і глядів по хвилях, чи не викинуть на беріг-останків лодки і трупа чоловіка.

Коло полудня показали ся в віддаленю лодки, а рибак, що в них сиділи, заускали до моря сіти. Під вечір одна лодка заплила до берега. Майлях побачив у ній знайомого рибака.

Тоді запитав його, де перебув ніч.

Рибак відповів, що на морю, бо за дня направляв сіти, а в ночі полів був дуже багатий.

Майлях відповів йому на те, що бреше, бо в ночі буріли ся води і була велика туча.

Рибак сказав, що дійсно хвилі почали здіймати ся; але той муж, про якого вже споминав йому, зступив із лодки на води і усмирив їх. Тоді Майлях почав глумливо сьміяти ся і приповзавши до рибака, помазав йому знов отрутою своїх струпів чоло, повіки, лице, уста, груди, руки і ноги.

Потім сидів довго на березі, поки лодка з рибакom не щезла в далечині і вічна темнота не покрила тьмою море і землю.

Щоденно сїдав Майлях на березі Тиберїядського моря, дивлячись по хвилях. Але лодки не показували ся і рибак Петро не запливав до заливу. Тоді почав Майлях іще більш глумливо сьміяти ся і тїшитись іррко, що бодай один його сон здійснив ся, що бодай одного чоловіка заразив отрутою своїх струпів і отворив йому очи на правду людського істнуваня.

Минуло пять днів, потім шість і сїм днів. А осьмого дня під вечір появилa ся лодка на водянім овиді, скоро зближала ся, а кермував нею один чоловік.

Майлях почав сьміяти ся.

Здавало ся йому, що видить лице опухле і почервонїле, очи повні переляку і що здалека вже бє на него горячий віддих. Дивив ся жадно і сьміяв ся.

І вже бачив коло себе на пісках берега скуленого нуждаря з заропленими ранами, що огризливо поглядає на розприскуване хвиль і повтарає його слова. Видів уже се і сьміяв ся.

Лодка совгала ся по водах, як птах, коли розложить у водусі крила і плине до землі. Стояв у нїй рибак Петро і шукав оком двох каменів, між які міг би впровадити свого човна.

А осадовивши його як задумував, виступив на беріг, зблизив ся до Майляха, повитав його і заповів, що на другий день збереть ся на березі много рибаків і їх родин і людей иньшого ремесла. Нехай прилучить ся до них і слухає слів, які перед тими зібраними будуть виголошені.

Не скінчив іще говорити, коли Майлях приповзши почав дотикатись його ніг, рук, лиця, повік і вух. Нильно слїднв і дивив ся і дотикав і очам своїм не вірив.

Тоді рибак сказав:

— Їдь твоїх струпів не заразить мене, а незабаром не заразить уже нікого, хоч сюди надтягне багато людей, що чули про твоє шатро. Увірь лише в того, що простий як я, а вчить иньшої науки, як твоя.

Сказавши се відплив, а Майлях заповз до свого шатра. Ніч надійшла темними кроками, а він не міг уснути. Лютий біль доскулював йому, а він не зойкнув. Чув гутірливе розприскуване хвиль на березі, але вже не сьміяв ся. Якийсь сумнів блукав по його голові і водив за собою всі його думки. Здивував ся, що

рибак не дістав струпів. Здивував ся, що напроваджує купи люду до морського берега, який оминав кожний. Потім примкнув повіки і здавало ся йому, що той дивний рибак відвідав його і сів у вході його шатра.

Тоді почав його питати:

— Звідки взяв ти, рибаче, той спокій душі?

А рибак лише всміхнувся. І питав його далше Майлях:

— Звідки взяв ти, рибаче, ту байдужність на рани і струпи?

А рибак усе лише всміхається. І питав його Майлях іще:

— Звідки взяв ти, рибаче, ту мудрість, що заповідає надзвичайні річи і очікує їх сповнення?

А рибак усміхнувся останній раз і зник.

Майлях збудив ся і розважав над тим, що йому видавало ся в сні і опісля знов заснув.

І в тім другім сні здавало ся йому, що сидить над берегом моря і дивить ся по розбурханих хвилях. Кожда краплина води, то людська голова. Хвилі тих голов надбігають, розливають ся по березі, а з пісків устають купи рибаків і сунуть у глибину краю. А водяне плесо не зменшаєть ся, не знижає, лише піднімає нові хвилі без кінця і без перерви.

Майлях збудив ся і довго думав над тим другим своїм сном, що би він міг значити. Тоді заснув третій раз.

І в тім третім сні здавало ся йому, що стоїть подальше від берега і глядить по виходячих із моря рибаків. Нараз пригадав собі, що коли не мав іще тих струпів, то був дуже подібний до декотрих із тих людей. Се застановило його і почав із більшою увагою приглядати ся виступаючим із морських вод рибаків. Нараз обхопило його велике здивуванє, бо чим більше людей виступало, тим більшою видавала ся йому подібність. В кінці здавало ся йому по просту, що се він сам у нескінченій скількості постатей виходить із глибини морської і зміряє в глибину краю. Тоді збудив ся і не міг зрозуміти, що би то мали значити ті три сні і який би був їх виклад.

Слідуючого дня досвіта заповз над беріг і глядів аж до полудня по водянім овиді. Рани палили його, в нутрі чув огонь. Заплакав.

Солоні сльози спливаючи по острунілих щоках, збільшали його болі. Але вже не роздумував згїрдливо, вже глум опустив його душу. Лише остав ся жаль, бажане супокою. Плакав без не-

рестанку. Море уклало ся немов гладка синява неба. Сонце рознесло над сьвітом золотий свій жар. Листе повисло нерухомо на деревах. Птахи лісові поснули на галузях, бажаючи переспати жар полудня.

А він плакав і плакав.

Над вечером зароїли ся здалека лодки, а рівночасно на березі почали з'являти ся громадки жінок, старців і дітей. Сідали на пісках, на камінях, на розкиданих колодах поваленого дерева. Дивувало Майляха те, що ніхто не сторони́в від него, а їх усьміх немов заповідав щось.

Човни пристали до берега; рибаки змішали ся з жінками, старцями і дітьми. Потім старці і жінки з дітьми посідали на човни, а чоловіки заняли беріг. І видко було голову при голові понад земляною рамою морської води, як коли би горбатий беріг складав ся з самих голов. В ту пору одна лодка відбігла трохи від берега, а в ній сиділи два чоловіки. Перший з них був Петро рибак, а другий муж незнаний.

Лице того мужа було дивно спокійне, а очі обертали ся так, як би кожного дотикав ними. А при тім була в них велика ясність і вираз і зрозуміне річи. Докола високого чола громадило ся жовтаве волосся, що спадало на плечі окриті білою шатою. Майлях не міг відірвати очий від того лица. А той муж сидів у лодці оперши бороду на руку і дивив ся на згромаджений на березі народ. Тоді Петро рибак виняв весло з води, сів також у човні і опустив голову на груди.

Залягла тишина, переривана легким хлюпанєм води о край човна. По хвилі залунав відтам голос, а Майлях притаїв у собі дух. Слова плили повітрем і розходили ся між зібраними на березі.

Дивний той муж голосив притчу про чоловіка розумного і про чоловіка доброго. Чоловік добрий був паном, а чоловік розумний слугою тамтого. Але незабаром чоловік розумний завважив, що коли занедбаєть ся в своїй обслузі, то чоловік добрий робить за нього те, чого він не зробив. Завваживши се почав щораз більше опускати ся і в кінці перестав цілком робити те, до чого був обовязаний. І завважив на кінці, що завдяки сему відносини пана до слуги переіменили ся основно. А те, що завважив, було правдою. Чоловік розумний став паном, а чоловік добрий слугою. Тимчасом настала війна. Виповів її чоловік розумний, бо докладно обчислив, що має сім раз більше війська, ліпшу зброю, і тому може безпечно

напасти на неприятеля і ограбити його з майна. Надармо віраджував йому чоловік добрий. „Ти добрий, — говорив тамтой, — то тобі й жаль розливати кров; але я розумний і знаю, що збільшене сили — річ потрібна“. Війна вибухла. Але в першій битві чоловік розумний отримав тяжку рану в голову, впав зі свого коня, а військо топчучи по нім, пішло на ворога. Лежав отже той чоловік на полі в муках і самоті, а тимчасом його воєвода рад із тої нагоди, що пан в полі ні звідки не маючи помочи сконав, побив ворога, відібрав йому скарби і оголосив себе королем двох народів. Війська присягли йому на вірність і обтрублено спокій. Усі вернули до своїх занять. По якімсь часі з'явився на порозі чоловіка доброго нуждарь, благаючи, щоб його споміг і приняв на службу хоч би до найгірших послуг, коби лише дав йому стріху над голову і шматок хліба на виживок. Змилював ся чоловік добрий, впровадив його до свого дому, обмив і обв'язав йому рани, а потім наділив його хлібом. Тоді чоловік розумний, що зійшов був на нуждаря, дуже дякував і сказав до чоловіка доброго: „Я-ж був твоїм слугою і не слухав тебе; захопив пановане над тобою і відняв тобі те, що було твоє. Чому не випхнеш мене за поріг твого дому, але ділиш ся зі мною хлібом і обв'язуєш мої рани?“ А чоловік добрий сказав йому на те: „Бо ти бідний і терпиш, бо ти прийшов до мене, хоч не повинен був відходити, бо служити мені маєш, щоб ти не терпів і слухати мене маєш, щоб ти разом зі мною вповнював заповіді“.

Виголосивши сю притчу дивився якийсь час на юрбу, а в очах його грала сьвітлість, що біла на зібраних на гористім побережі. Потім відняв руку від бороди, підвів голову і почав говорити:

— Будьте як той чоловік добрий, а розумні прийдуть на ваш поріг зі своїми ранами. Відійміть усе терпінє иньшим, а коли воно прийде на вас, повітайте його як приятеля, що не долягає. І дивувати-муть ся вам люди і говорити-муть, що ви відмінили порядок сьвіта. І на правду відмініте його. Чоловік розумний зложить свій меч у ваші руки, а ви переломите той меч і кинете в огонь. Чоловік розумний принесе вам те, що забрав иньшим, а ви той доробок звернете між усі і не буде сварні. Чоловік розумний принесе вам свій розум, а ви той розум замініте на вючне зьвіря, щоби був пожиточний і не шкідливий. І настане один пастирь і одна череда. Направду говорю вам, се станеть ся, як стала ся сьвітлість і небо і море і земля. Чоловік добрий загоїть

рани, отре сльози, усмирить терпіня, наситить голодних, напоїть прагнущих і піднесе потоптаних. Чоловік добрий зробить вас сліпими на те, що переминає, а отворить ваші очи на те, що вічне. Направду говорю вам, що се станеть ся, хоч перше того доброго чоловіка розумні переслідувати-муть, заглушать глумом його слова і прибють йому гвоздями руки до дерева, щоб не міг творити по своїй доброті.

В юрбі залунав тихий плач, а потім падали уривані слова:
— Ти той чоловік добрий!

І знов:

— Ти той, котрого заповідаєш!

І ще:

— Ти той, що гоїш рани, отираєш сльози і підносиш потоптаних.

Петро рибак вложив весло до води і звернув лодку до берега. А коли оперла ся о пісок, тиснули ся до неї матери і підводили дітей до того мужа, щоб їх благословив. Потім зближались різні болящі, а він клав руку на кожній голові, глядів у небо і шептав якісь тихі, нечутні слова.

Незвичайна тиша зависла в природі. Здавало ся всім, що небо склоняє свою блакить ближше до землі, а повітре переповнюєть ся запахом ніжних ароматів. Плюск води о край човна затих і море стало ся німе, немов заслухане в мову і вчинки того, що порушав, уздоровлював і скріпляв.

Майлях лежав на побережю, дивлячись на всю юрбу і на того мужа з рибакком Петром на лодці. Дивив ся довго чим раз із більшим здивуванєм і слухав. Слова того мужа падали на него як соняшне проміне, просьвічували його і роз'яснювали йому душу. Потім опанували його цілком. А коли той муж замовк на кінці притчі, Майляха огорнув смуток і туга. Брак було йому тих слів. Приповз ближше. Люди розступали ся і відкривали йому вид на море. Коли з човна прогомнів у-друге голос, Майлях почав дрожати цілим тілом, трясти головою, а сльози рипули йому з очий. Лодка тимчасом пристала до берега. Матері почали підводити дітей, товпили ся иньші і витягали руки. Тоді Майлях дрожачи на цілім тілі і сліпий від сліз в очах, почав повзти в сторону найбільшого натовпу. Уже не видів, що коло тої лодки діяло ся. Над ним витягали ся рамена, розлягали ся найчутливійші оклики; хвиля юрби наближала ся до берега, а він на її дні повз по піску,

дишучи і плачучи. Оттак доповз до берега і опинив ся при зрубі човна. Підняє очи. Люди уступили вже з човна, а зір того дивного мужа спочив на ньому.

Майлях переповз через зруб лодки, повзав по дошках і підвів лице, залите отруєю й слізми; оструплені його уста порушали ся благально.

А той дивний муж простягнув до него руку і положив долоню на його голові, якої ніхто не смів діткнути.

Майлях простогнав:

— Глянь на мене, пане!

Тоді почув над собою:

— Нехай відійметь ся тобі біль...

І Майлях перестав терпіти.

— Нехай відійметь ся тобі бридота...

І замкнули ся рани Майляхові.

— Нехай відійметь ся тобі твоя невіра...

І Майлях уздоровлений і сильний упав на лице ридаючи.

Петро рибак вложив весло до води, лодка відчалила від берега і від юрби, зашуміла морська хвиля, а Майлях усе ридав.

Тоді почув знов долоню на своїй голові і шльохаючи запитав:

— Чого жадаєш від мене, пане?

І загомніло над його головою:

— Вірь в добро і чини иньшим, як я вчинив тобі...

З польського переклав

Ю. Б.

Соті роковини вродження Віктора Гюґо.

Дня 26 лютого сего року святкувала Франція, а з нею враз і вся осьвічена людськість соті роковини вродження найбільшого французького поета ХІХ в. і zarazом найкращого представника „галійського“ ґенія — Віктора Гюґо. На одній із головних площ Парижа відслонено в той день величній памятник здвигнений поетови цілою нацією; всі інституції, школи, товариства, починаючи від голови республіки і від найвисших наукових інституцій, узяли участь в тім празнику. Театри дали ювілейні вистави кращих драм поетових; на той день випущено й остатній том монументального видання його творів; споминам про жите поета, новим оцінкам та поясненням його творів у журнальних статях, ґазетних фелетонах, брошурах та книгах не було кінця; велика нація гідно почитала память свого великого речника, що вмів не тільки величати її в днях блиску і слави, в моментах великих історичних поривів до свободи, але знаходив огнисте слово заохоти в хвилях занепаду духа, слово сьвятого обуреня в хвилях історичних помилок, находив сльози і відраду і нову силу в хвилях упадку і тяжких катастроф.

Пригадаємо тут головні дати з його біоґрафії. Вроджений 26 лютого 1802 р. в Безансоні, Віктор-Марія Гюґо був сином полковника Йосифа Леопольда Сіґізберта Гюґо, в ту пору коменданта одного баталіону, що походив із сім'ї первісно селянської, яка в ХVІІІ в. перенесла ся до міста Нансі і доробила ся маєтку при доставах для війська в часі великої революції. Сіґізберт Гюґо служив у республіканськім війську, був ранений у одній битві з Вандейцями, потім служив під Наполеоном. Шість неділь по вро-

дженю Віктора батько його з сімєю мусів переїздити на остров Корсику, відси 1805 р. до Генуї, пробував довший час у Неаполю, в Римі та Фльоренції. Таким робом перші дитячі роки поета пройшли під лязуровим небом Італії. В р. 1811 йому довелось, знов через батькові походи, відвідати й Іспанію, де він пробув два роки, і де, одержавши від матери старанне домашнє вихованє, вступив у-перве до публичної школи в Мадриті. Вернувши 1813 року до Франції він зразу пробував під доглядол матери в Парижі, де в 1814 р., по першім упадку Наполеона, з вікна свого помешканя, бачив — як сам згадує, — „коней з України, що топтали поміст вулиці Шерш-Міді“ і чув загальний окрик тривоги: „козаки йдуть!“ Відси мабуть бачив поет і ту сцену, на яку маєть ся натяк у його оді на смерть Наполеона, як 27 марта 1814 р. юрба обурених горожан зібрала ся на площі Вандома з криками против Наполеона: „Проч з тираном!“ Один сьмільчак — оповідає один самовидець — видрапав ся на тзв. Вандомову колюмну, на якої вершку стоїть бронзова статуя Наполеона, і накинув тому бронзовому Наполеонову шнур на шию, а народ з низу кричав: „Тягни! Тягни! Звали тирана!“ Аж Росіяне мусіли поставити сторожу коло монумента та пильнувати його перед Французами. Звісно, що не 1814, але 1871 року, в часі комуни, Вандомову колюмну за радою маляря Курбе таки обалено.

В р. 1815 Віктор Гюґо вступив до школи, до пансіону Кордіє і Декотта, яку скінчив 1818 р. з відзначенєм. Батько бажав бачити його студентом політехніки, та молодий школяр уже тоді стріляв у иньший бік. На однім його шкільнім зошиті з 1816 р. находить ся приписка: „Хочу бути Шатобріаном або нічим“. Шатобріян був тоді признаний першим поетом Франції. Ще на шкільній лаві молодий Гюґо перекладав із латинського поезії Вергіля, укладав власні трагедії та оди, і одержав навіть 1817 р. відзнаку від Академії на поетичнім конкурсі.

Хоча вихований у традициях революційних і наполеоністичних, у яких виріс його батько, Віктор Гюґо розпочав свою поетичну карієру як рояліст і консерватист, ідучи за провідною звіздою Шатобріяна. Сей видавав від 1818 р. часопись „Le Conservateur“; Віктор Гюґо 1819 р. з деякими молодими приятелями розпочав виданє місячника „Le conservateur littéraire“, в дусі крайне консервативнім і прихильнім до короля. В р. 1822 вийшла перша збірка його поезій п. з. Odes. У передмові молодий автор заявляє,

що кождий письменник повинен мати поперед усього одну мету — бути пожиточним. Сам він бажає „промовляти тою мовою спокійною, повною відроди й релігійного духа, якої так потребує стара суспільність, що тільки що перебула страшні сатурналиї атеїзму й анархії“.

В своїм журналіку він працював дуже пильно і до 1827 р. надрукував у ньому 272 більших статей крім новинок та хронікарських записок не підписаних його іменем. В р. 1827 він видав свою драму „Кромвель“ з голосною передмовою, що була першим блискучим маніфестом французького романтизму. Перша вистава його драми „Ернані“ була формальною битвою нового напрямку з псевдоклясичною школою. Та виломавши ся з правил сеї перестарілої рутини молодий поет поступав рівночасно чим раз далі на ліво в своїх політичних поглядах. Панованє Бурбонів, посаджених на французькім престолі по упадку Наполеона, було нужденне. Тим то й не диво, що молодий поет, розпочавши 1821 р. Бурбоністом, уже в 1830 р. являєть ся Наполеоністом і бачить у великім Наполеоні славу і велич Франції.

Ще перед тим він видав том нових своїх поезій п. з. „Les Ballades“, у яких бачимо переважно теми з середньовікової Франції; вони були одним із симптомів того замилуваня до середніх віків, яке проявив романтизм і в Франції і в Німеччині. Але рухлива фантазія Віктора Гюґо не вдоволяла ся одним напрямом; його геній ловив на лету настрої та змаганя кожної епохи та давав їм вираз у огнистих, часто многословних, перетяжених образами, метафорами та контрастами, але все гучних та мелодійних віршах. Від р. 1825 починає ся у Франції доба грекофільства; се слово на якийсь час робить ся символом, у якім спочиває всяке змаганє до національної і політичної свободи; Віктор Гюґо передає настрої того часу в новій збірці поезій, виданій 1829 р. п. з. „Les Orientales“. Ся книжка мала величезний успіх і викликала немало демонстрацій і навіть державних заходів на користь освободженя Греції від турецького ярма.

Переміна правління у Франції, довершена революцією 1830 р. і посадженє на престолі Людвіка Филипа застало Віктора Гюґо вже Наполеоністом. У своїй новій поетичній збірці „Chants du crepuscule“ (Пісні сумерку) він найбільше місця присвячує культowi Наполеона, а перевезенє його тіла з острова св. Єлени до Парижа в р. 1840 витає величною одою.

Та рівночасно поет не переставав працювати так інтензивно, що міг дивувати навіть Французів, що загалом визначаються великою літературною продуктивністю. З під його пера сипались поезії, драми, повісти, журнальні статі, — досить згадати велику повість „Notre Dame de Paris“, де автор пробував воскресити середньовікову Францію з її горячою релігійністю, рицарями та феодальними відносинами, і також на історичнім тлі побудовані драми „Ернані“, „Король бавить ся“, „Люкреція Борджія“, „Кромвель“, „Маріон де Льорм“. Та найбільше слави здобули йому невеличкі оповідання „Кльод Ге“ і „Останні дні засудженого на смерть“, у яких він більш риторично ніж артистично, та все таки з горячим запалом і з любовю до нещасних виступав за реформою кримінального законодавства, за знесенем кари смерти і гільотини.

Його ім'я вже в ту пору було славою Франції. Вчасно він був вибраний членом Академії, а 1842 р. був її президентом. Не вважаючи на революційну фразеологію його писань, він поводить ся зовсім лояльно супроти короля, який приймав його у себе без церемоній, а 1845 р. не вважаючи на протести міністрів іменував його пером Франції. Та рівночасно, осягнувши найвисші почести, які могла дати йому монархія, Віктор Гюґо під впливом соціалістичних ідей Сен Сімона та Пєра Лєру писав свою величезну повість „Le Miserables“, ту епопею гуманности супроти найнижших верстов, кольосальний протест покривджених та потоптаних супроти соціальної неправди. Ті самі ідеї в значній часті панують і в найкращих збірках його поезій, виданих у ту пору, „Contemplations“ і „Feuilles d'automne“. В р. 1848 Віктор Гюґо з рояліста робить ся республіканцем. Його вибирають до парламєнту. Там він з разу був горячим прихильником Людвіка Наполеона. Він заснував газету „L' Evénement“, якої начальним редактором був його син; у тій газеті привитано з великим ентузіазмом вибір Людвіка Наполеона до парламєнту і поставлено його кандидатуру на президента республіки; чотири роки пізнійше Людвік Наполеон силою грудневого державного перевороту зробив ся цісарем Франції, а Віктор Гюґо яко його смертельний ворог виїхав із Франції на добровільне вигнанє. Він осїв на острові Гернзі, відки кидав свої громи на „другу імперію“ і відки вернув до Франції аж по катастрофі, яка постигла Наполеонівське правліне під Седаном.

Ті майже 20 літ, пробуті на вигнаню, були добою ненастанної праці і боротьби. Геній Віктора Гюґо, вирваний із виру полі-

тичних інтриг, у яких він ніколи не вмів удержати ся на висоті, чим раз ширше розвиває свої крила в сфері поезії. Кинувши трискучу бомбу на Наполеона в збірці поезій „Les Chatiments“, він кладе собі вніші, чим раз ширші пляни. В повісти „Les travailleurs de la mer“ він бажає дати Франції новочасну Одиссею, проняту запахом моря, широку як морський горизонт. Ще ширший плян носить ся перед його душею — дати в ряді поем образ усеї людськості від її первопочатків аж до найдальших крайчиків будущини; повстає звільна його „Légende des siècles“, збірка першорядних поетичних перлин нанизаних поруч із невдатними виплодами дивоглядної реторики. Так само неодноцільне вражінє роблять його поезії „Chansons des rues et des bois“, повість „L' homme qui rit“, розвідка про Шекспіра, що виросла на цілий том.

Катастрофа наполеонізму була днем його повороту до Франції. Страховища війни і комуни він оспівав у книжці „L' année terrible“. Вибраний до парламента 1871 р. він не відіграв у ньому визначної ролі; третя республіка, навіяна духом реалізму та опортунізму, не розуміла його романтичної фразеології. З невичерпаної теки, заповненої працями написаними в тишині вигнання, він публікував том за томом щораз нові твори, поетичні, політичні, в тім числі свої парламентарні промови з літ 1848—1852, свої спомини про державний переворот 1852 (Histoire d' une crime), далі поеми: La pitié suprême, Le Pape, L' Ane, Religions et Religion, драму Torquemada, збірки поезій „L' art d' être grand père“, „Les quatre vents de l' esprit“ і т. п. У всіх находять ся твори першорядної краси обік нестерпних риторичних екстраваганцій.

Та не зважаючи на се кожда його нова книжка, як могутня блискавка генія, розходила ся широко по сьвіті і будила сильний відгомін. Се показало ся найкраще д. 27 лютого 1882 р., коли 80-ті роковини уродин великого поета були днем нечуваних स्वाцій для него не лише цілої Франції, але всего цивілізованого сьвіта. Дня 23 цвітня 1885 він умер.

З його смертю далеко не вичерпала ся тека його готових творів. Рік за роком публіковано що раз нові і, признати, що раз слабші його річи. Величезна його кореспонденція ще в переважній частині жде опублікованя. Так само й літературно-історична критика про його поезію і про його особу ще далеко не сказала остатнього слова. Се була одна з тих великих появ, що немов гігантські будівлі заслонюють пів горизонту тим, що стоять близько них;

треба аж значного віддалення, щоб обняти і оцінити їх велич. За життя одні обожали його, иньші находили в ньому самі неконсеквенції, сьмішности, а в його творах саму риторику та неприродність. Одні й другі не віддавали йому повної справедливости. Се двоїсте відношенє до поета не багато змінило ся й доси. Та про те по-заентузіастичними і ворожими окриками партій чим раз виразнійше прокладає собі дорогу спокійна, історична оцінка. Нехай і так, що в величезній, звиш 100-томовій літературній спадщині Віктора Гюґо більша половина буде жужелиць та труску, то все таки там наберець ся й широкого золота так багато, що воно напевно переважить не то сотки його критиків, але багато генерацій поетів та публіцистів, що тепер уважають себе безмірно висшими від него. Великі імпульси гуманности, милосердя, соціяльної справедливости, що кинув він, протягом літ поступаючи все наперед у радикальнім напрямі, — ті насія високого ідеалізму, які він розсіяв по широкім сьвіті своїм огнистим словом, не пропадуть, а житимуть і цвітимуть ще й тоді, коли память усіх його епігонів, парнасістів, сатаністів, сімболістів та декадентів давно покриєть ся заслуженим забутєм.

Іван Франко.

Кельтська археологія.

Нарис Соломона Райнаха.

Сама назва слова „Кельтська археологія“ може насувати деякі сумніви. Кельти чи Галійці становлять менше більше однородний народ, а його племена поселили ся в неозначеній близше, але не дуже давній епосі, в краях, що їх Римляне прозвали Галією. Подибуємо їх також на островах Великої Британії, в порічу Дунаю, в Іспанії, в північній Італії, а навіть у Малій Азії, де просторий край „Галатія“ заховав назву Галів. Коли-б ми проте хотіли представити в цілости кельтську археологію, то мусіли-б вибігти по за межі Цезаревої Галії.

З другого боку річ зовсім певна, що Кельти не добували пустелю, але заселений край, де застали давніші племена, яким і накинули опісля свою мову.

Взагалі маючи перед собою иньші пам'ятники, ніж монета і письменство, трудно сказати, чи маємо їх приписати Кельтам, чи иньшому населеню, що їх випередило. Звідси випливає потреба студий не тільки над археологією Кельтів, але й їх попередників; треба одним поглядом ока обіймати всі сліди глибокої старинности, розкинені там, де в якомусь часі були кельтські оселі. Музей у Сен-Жермен, заснований для збираня історичних пам'яток Франції аж до часів Кароля Великого, здає собі справу в цілій повноті з трудностей, звязаних із студиями над кельтською археологією. Дятого визначив він із одного боку місце на предмети, знайдені поза границями Галії, з другого знов позбирав ріжні вироби людської руки, безперечно старші від епохи, в якій кельтська мова запанувала в границях нинішньої Франції. Аби не порушувати за-

надто широкої теми, не буду в сій хвилі говорити про кельтські пам'ятки поза Цезаревою Галією. Обмежу ся меньшим тереном, а власне історичною Галією. Всеж таки мушу зійти в минувшину до часів, які випереджують поселенє Кельтів — буду отже властиво говорити не стілько про кельтську археологію, як про археологію кельтської землі до римських часів.

Передісторична археологія дозволяє нам уже виробити собі погляд на те, чим були жителі Галії в епосі, що значно випереджує ту, яку освітлюють тексти. Геологія розрізняє в історії земської кулі чотири епохи. Три перші*) належать виключно до геології. Остання, прозвана четверторядовою, характеризуєть ся появою чоловіка. Правда, здавало ся кілька разів ученим, що трафили на сліди третьорядового чоловіка, а навіть його попередника. На докази істнованя такого предка наводжено кости з рисунками, знайдені в Тосканії і лупані при помочи огню або грубо оброблювані кремінні прилади, находжені в ріжних околицях Франції. Нє один чув певно про кремінні прилади з Ля Тене (Loir-et-Cher), на які звертав увагу археологів о. Буржуа. Нині цілком певна річ, що тих кремінних приладів не оброблювала розумна істота і третьорядовий чоловік, якому їх приписувано, стратив місце в науці, яке визначувано йому передчасно.

Кінець третьорядової епохи характеризуєть ся геологічними появами великої ваги. Повстанє величезних ланцюхів гір, як Піренеї і Альпи, викликало появу снігу в середній Європі і формацію ледників. Через те, що підсонє було більше вохке, як тепер, а гори не підлягли ще впливам ерозиї (розпаданя, виполоскуваня) і були значно висші, тому ледники досягали кольосальних розмірів у третьорядовій епосі, зсували ся в далекі долини і творили бистрі, рвучі потоки. Альпейський ледник розтягав ся аж до Ліону; иньший величезний ледник розтягав ся довкола гір середної височини, а ціла північна Європа, не виключаючи Швеції, Данії і північної частини Німеччини, вкривала ся бігуновими ледами. Повстанє величезного наслою північних ледів невиясненє ще, хоч про се питанє було вже багато гіпотез. Істнованє одначе величезних ледників, які зазначили перехід від третьорядової до теперішньої епохи, се неза-

---

*) Першорядова, другорядова, третьорядова.

перечений факт, з яким повинні числити ся не тільки геологи, але й історики.

Ті ледники, так само як і теперішні, підлягали змінам: то розширяли ся, то знов звужали ся. В епосі, про яку говоримо, зміни ледників обіймали велику територію і тривали дуже довго. Тому то в середній Європі могла фавна і флора розвинути ся цілковито в неодній із тих міжледових епох на величезних просторах, позбавлених до недавна ростиности і покритих ледами.

Четверторядова фавна Галії, взята в цілости, представляє дуже цікаве зборище звірів, не пристосованих до спільного життя. Нема проте підстави думати, що рени появили ся побіч левів, а мошусовий віл побіч носорогів і гінопотамів. І правдоподібно північні звірі мали свою територію, а представителі полудневої фауни свою. Не належить одначе вважати четверторядову епоху за одностайну з огляду на фізичні умови. Хоч як сильно розвили ся в тій порі ледники, то все відріжнювано епоху вохкого тепла, яке сприяло розростови буйної ростиности, що утримувала великих грубошкірих травожерців; відріжнювано також зимну і суху епоху, з убогою лісовою ростиністю, в якій переважали рени — звірі, що нині відсунули ся на північ Європи, в найзимніші і нелісисти околиці.

Се звісне, що в Галії жив чоловік рівночасно з довгошерстим слоном (мамутом), з носорогом із вузкими піздрями (*Rhinoceros tichorhinus*), з великим медведем і печерним котом — нині вигибними родами, з мошусовим волом і реном, що тепер живуть у північній поясі, вкінці з гінопотамом, що відсунув ся до рік полудневої Африки.

Про побут чоловіка в тій епосі свідчать передовсім прилади і кремінне оружє, оброблювані безсумнівно інтелігентною істотою, віднайдені в давніх напливах поріча Сомми і Секвани. Сі кремінні прилади, грубо відлупувані і негладжені, лежать тисячами по музеях і колекціях у Франції. Деякі з них свідчать про велику зручність і змагане надати їм викінчену, а навіть естетичну форму.

Тому що їх подибували часто побіч загиблих звірів, а головно побіч мамута, не можна сумнівати ся про їх велику старинність та первісність. В 1859 р. примусив Буше де Перт по двадцятилітній боротьбі публичну опінію, що вона приймила факт сучасности істнованя чоловіка з великими, вигибними звірями четверторядової епохи.

Люди тої епохи були передовсім стрільці і рибакі. Вони розбивали свої табори на берегах рік. Коли заскочила їх несподівано повінь, то затоплювала табори і кремінні прилади, що були там у більшім числі, і замулювала; тепер отже добуваємо їх із річних намулів. Крім кремінних були там мабуть також дуже численні деревляні прилади, але з них не лишило ся сліду. Від пори усталення сухого зимна, що наступило по епосі вохкого тепла, чоловік був примушений шукати сховку в ямах і природних печерах. Там також віднаходимо (особливо в Перігорді) численні останки його цивілізації.

Крім кремінних приладів, оброблених гарнійше і докладнійше, ніж у попередній епосі, приспособлених лїпше до делїкатнійших робіт, віднайдено в скалубинах скал якесь число приладів із костий і рога, головно з ренячого. Се переважно шила, прилади до гладження, гарпуни і зубковаті стріли до луків. Найцікавішою характеристикою печерної культури є поява штуки такої, якої далекий відгомон можна найти у нинішніх Ескимосів. Найлюбійшим матеріалом тих артистів був ренячий ріг. Прикрашували його фігурами, витисненими або вишкробаними плоскорізьбою, що представляли найчастійше звірів; пробували вони також різьбити випукло (*en ronde bosse*). Так як усе при початках штуки, звірі були викінчувані лїпше ніж люде. Деякі твори тих троґльодитів дивують докладністю рисунка і зручністю викінчення. З сего приводу добре висловив ся один археолоґ: „C'est l'enfance de l'art, mais ce n'est pas l'art de l'enfance“. (Се дитинячий вік штуки, але се штука не дитиняча). Звідки взяла ся отся штука? Через що згнула вона враз із останніми ренами так, що в пізнійших епохах не подибуємо навіть сліду з неї? Се темна загадка передісторичної штуки. Студії над печерною культурою насувають багато питань, над якими не маю часу зупиняти ся; було би мені одначе совісно, як би я не згадав отут імени Едварда Ляртé, що вмер 1872 р. і уґрунтував досліди тої інтересної цивілізації, та Буше́ де Перта, що доказав існуванє чоловіка рівночасно з носорогом і мамутом.

В четверторядовій епосі підсонє Галїї та стан і уклад вод зближали ся чим раз більше до теперішнього. Гіпопотам і носоріґ щезли найшвидше, опісля прийшла черга на мамута і рена. Мамут існував одначе ще в печерній епосі. В Перігорді найдено рисовані і різьблені зуби того звіра.

Перехід від четверторядової епохи до найближшої по ній насуває багато нероз'яснених іще загадок.

Загибель культури, характеристичної співжитєм із реном, була мабуть нагла. Деякі учені думали, що Галія вил дмила ся на довший час, доки не прибули нові племена, що впровадили до західної Європи збіже і домашніх зьвірів. Більше правдоподібний тут поступенний поступ, а початки так званої цивілізації гладженого каміня (неолітичної) не були відразу введені до Галії. Будь що будь контраст між новою цивілізацією і тою, що її попереджує, був повнісінький. Давність часу, що відділює нас, затирає різниці і не дозволяє нам відрізняти те, що повстало завдяки повільним перемінам. Цивілізація гладженого каміня різниться від цивілізації палеолітичної (виключно лупаного каміня) великим числом прикмет, із яких поясню найважнійші. Камінне оружє і прилади неолітичні дуже часто старанно вигладжені, а не тільки відлупані; печери — се радше похоронні гроти, ніж мешканє чоловіка; крім печер находимо також пам'ятки з величезних неотесаних плит, що служили гробовищами чи то родинам, чи цілим поколінням. Рен вигиб зовсім, але за те з'явили ся домашні зьвірі. Вкінці деякі племена будували на берегах озер оселі на палях, призначені на сховок і склади. Чиж вільно нам починаючи вже від сеї епохи (гладженого каміня) говорити про Кельтів і кельтську археологію в цілковитім значіню того слова?

Є ще одно питанє, на яке не можна відповісти, але наша невіжа в тім предметі не так дуже дивна, як би здавало ся з початку. Не знаємо, чи можна приписувати Грекам так багато випосажених гроби, віднайдені Шліманом на публичній площі Мікен і чи з причини змісту тих гробів можна говорити про грецьку археологію? В Мікенах не подибуємо власне так само як у Галії з неолітичної епохи текстів виритих на камені або на металю; там отже, де нема свідощтва мови, що найменше нерозважно вводити які небудь етнічні означуваня, з якими запізнають нас тексти. Археологія схлібляє собі, а радше має пересадні претензії, коли думає, що годна заступити мовчанку текстів і коли висловляєть ся думно, що заставляє говорити каміне. Полишена власним силам, позбавлена писаних сучасних свідощтв, може вона собі дозволити ставляти різкі запити, але не припускаю, аби могла на них відповісти.

Старинні тексти дозволяють нам догадувати ся, що перед Кельтами була Галія паселена Іберами і Лігурами. В клясичній

епосі Іберів відсунено до Аквітанії, а Лігурів обмежено альпійськими височинами, але все дозволяє нам догадувати ся, що їх оселі були колись розкинені далеко ширше. Побіч тих народів, про яких згадує історія, кілька могло наступити інших по них, про яких одначе ні грецькі, ні латинські історики не чули! Камінна культура західної Європи належить проте без сумніву до одного з тих народів, а не до Кельтів. Усі знаємо величезні пам'ятки з нетесаного каменя, прозвані дольменами, обеліски, прозвані менгірами, круги і ряди (alignements) каменя, прозвані кромлехами або вулицями (avenues). Нині зовсім певна річ, що дольмени, се гроби, до яких вкладано велику силу небіщиків, позбавлених наперед тіла через виставлене їх на ділане повітря; призначенє менгірів і кромлехів більше загадкове, але що дольмени часто оточені камінним колесом і обсажені по боках менгірами, то дуже правдоподібно, що в більшості випадків пам'яткові камені повинні стояти в зв'язку з культом мерців. Сей культ був сильно розвинений в неолітичній епосі, особливо в деяких околицях. У Морбігані і Фіністері можна ще нині числити дольмени на сотки. Ставленє таких пам'яток, що вимагало величезної збірної праці, можна зрозуміти тільки тоді, коли приймемо, що людність, яка їх здвигала, підлягала влади духовної касты, де найвищий духовник був рівночасно військовим начальником і головою племені.

Хтож то були ті військові начальники і духовники? Бажано видіти в них очевидно Друїдів. Сю стару гіпотезу, хоч нині сильно здискредитовану, можна би приймати з деякими змінами.

В епосі Цезаря друїдизм був свіжим імпортом у Галії. Зайшов він із британських островів. Кельти, що підбили нинішню Англію, були Бельги — і все каже припускати, що Друїдів не було між тими північно східними Кельтами. Дуже правдоподібно також, що британський друїдизм — не кельтський. З того можна також догадувати ся, що друїдизм вчасніший на ґрунті Галії від приходу історичних Кельтів та що тих Кельтів відперто на британські острови, звідки вони опісля вернули до Галії коло III віку перед Христом. Тим способом можна би ще приписати Друїдам поставленє неолітичних пам'ятників, так численних не тільки в Галії, але й в Ірляндії і на островах канала Ля Манш. Дольмени є не тільки в Галії і Великій Британії. Вони подібують ся в Швеції, Данії, північній Німеччині, в Іспанії, Корсиці, Мароку, Альжирі, Тунісі і Тріполісі, на Кавказі і в Криму, в Палестині і в Індії. Сей довгий

ряд мегалітичних пам'яток; се для історії загадка, якої вона не може розв'язати. Цікава також у кождім разі річ, що всюди там, де розвинули ся великі старинні цивілізації, приміром у Греції, Італії, Єгипті — нема дольменів. Се одно вистає для остороги, аби тих гробовищ не приписувати ніякому старинному цивілізованому народови. Чи можна одначе, без незаперечних анальоґій, які виступають від Арменії аж по Індію, уважати їх пам'ятками одного народа або раси, що говорила одною мовою і виходила з одного центра? Бистрі уми думають навпаки; ціла одна школа антрополоґів представляє собі, що дольмени в найріжнійших краях і стріфах, се незалежне наслідуване природних печер і скалубин, що служили первісно за гроби. Проти того можна одначе піднести, що дольменів нема ні в Італії, ні в Греції, ні в Малій Азії, ні в північній Сирії, зрештою нема в цілім Новім Сьвіті. Коли-б дольмени були самосівним витвором людського промислу, подибували-б ся по трохи всюди, а сего нема в нашім випадку. Повтаряю, що розміщенє дольменів на великім просторі становить такий запит, який археолоґії вільно поставити, але не можна відповісти на нього. Тому хоч загал дольменів може бути порівняний із християнськими сьвятинями і сьвідчить про незвичайно широкий, моральний і реліґійний підбій, одначе задля недостачі писаних текстів і сучасних сьвідоцтв, ледви чи коли будемо знати про те щось певного.

Аж до останніх часів пробувано вивести звичай ставлення мегалітичних гробів із середної Азії, разом із домашніми зьвірями і збіжем. Сей погляд основував ся на пересуді, що велів також у середній Азії шукати точки виходу Арійців. Нині сей пересуд чи погляд сильно захитаний, а аргументи, наводжені для доказу східного походження молододамінної (неолітичної) культури, рівно як і кельтської цивілізації, щораз більше уважають ся безвартними. Так приміром дольмени Арморіки і пальові оселі в Швайцарії достарчили гладжених сокир, оброблених дуже старанно з незвичайно твердого каменя: яду, ядеїту, хльоромеляніту, прозваних загальним іменем нефрітоїдів, яких покладів не знано ніде, крім Азії. Звідси дуже розповсюджений здогад, що племена, яким приписують пальові оселі і дольмени в Галії, принесли ті гладжені сокири як талісмани або відзнаки з глибини своєї азійської вітчизни. В останніх часах завважано одначе, що оброблені ядеїти з Арморіки, як і з пальових осель, мали свій місцевий характер. Мікрографічні студії довели до безсумнівних внесень, що ядеїти, відкриті в Європі,

мають иньший частковий склад, як азійські ядеїти; крім того найдено на Шлеску і деінде поклади нефрітоїдів. Коли проте місця походження тих скал у неолітичній Європі дадуться ще відкрити, то можна сказати напевно, що вони були і що давню гіпотезу азійського походження тих предметів трудно погодити з добре обсервованими фактами.

Під найкрасшими дольменами, збудованими з найбільшою старанністю, найдено бронзові перли і малі трикутні штилетики з бронзу або міді. В середній Франції находжено дуже часто під дольменами залізо. Швайцарські оселі на палях представляють аналогічний образ. Бронз появляється там побіч гладженого каменя з дуже давньої епохи, бо з неолітичних часів. Супроти того культура гладженого каменя, як то зрештою здоровий розум каже думати, не була заступлена нагло культурою якогось металю: тут заходила радше повільна і поступенна інфільтрація. Бронз, се без сумніву артикул, завезений до Галії. Дуже трудно одначе довідатися, яким шляхом він прибув до того краю. Бронз, се мішанина міді, металю, що подибується всюди по трохи, з циню, металем дуже рідким. Належить проте глядати огнища передісторичної фабрикації бронзу в околицях, богатих на цинову руду. До вибору маємо британські острови, середню Азію і Індю-Китай. Що до покладів у Індю-Китаю, то маємо майже певність, що в давній старині вони не були знані, але се не тикається середньої Азії й Англії. При теперішнім стані науки найрозумніша була-б отся розв'язка: Бронз вироблювано найскорше в Вавилонії й Асирії. Дорогою торгівлі розширився в Єгипті, де вже випередило його уживане чистої міді. Перші окази бронзу впроваджено до середньої і західної Європи торгівлею, якої вихідною точкою було Чорне море і яка сягала до долини Дунаю. Ся торгівля вводила також чисту цину, бо в пальових швайцарських оселях находжено вази, прикрашені цинювими бляшками. Пізнійше почали фенікійські моряки добувати цину з великобританських покладів. Тамешні жителі добували її також і таким чином розвила ся місцева металюрґія бронзу в західній Європі. Маємо право догадуватися ся, що в Галії існували копальні цини, закинені нині.

Признавати імпортом ті безчисленні сокири, серпи, шпади і бронзові штилети, які находжено в Галії, Скандинавії і Німеччині, значило-б ставляти зовсім неправдоподібні гіпотези тим більше, що вже найдено в пальових оселях форми до відливання, вироблені

з мішанини, з яких вилито предмети досить первісного типу. Приймаючи тим способом радо одиноку точку виходу — долину Тигру — для бронзового промислу, гадаємо, що сей промисл зльокалізував ся дуже вчасно в різних околицях Азії й Європи. Тим пояснюють ся також значні різниці вигляду і форм, які бачимо між приладами з того металю, що походять із різних місць.

Черговане похоронних обрядів заслугує, аби над ними застановити ся. В неолітичній, як і без сумніву в попередній добі, переважає за копуванє тіл. Практика паленя тіл появляється від заранку металічної доби. Вона не узагальнюється одначе, бо бронзове оружє подибувано часто в Галії побіч закопаних тіл.

Чи маємо приписувати звичай паленя тіл Кельтам? Деякі признаки кажуть нам догадувати ся, що сей звичай був їм первісно невідомий. Чомже отже уважають усі старинні бронзи західної Європи кельтськими? Маючи перед собою бронзове оружє, сокиру, бронзовий серп, можемо їх усе назвати кельтськими, коли їх найдено в Галії. Але не маємо права говорити не тільки, що предмети ті робили, але що навіть уживали їх племена, які говорили по кельтськи. Се можливе, але можливе лише доти, доки не наступлять якісь нові відкриття; се річ може найменше доказана. Коли цивілізація дольменів іберійська, культура бронзу може бути лігурийська. Можемо також припускати, що введенє бронзу і зеліза не наступило дорогою якогось винаходу, але дорогою торгвлі. В усякім разі ми повинні чекати появи зелізного оружя, заки скажемо, що маємо перед собою Кельтів. Усе нині прихляє нас до здогаду, що Кельти пізнійше зайшли до західної Європи, а можливо, що в добі медійських війн не перейшли вони навіть іще на схід долини Рену.

Першим зелізним оружєм, яке подибуємо, були великі мечі, майже метрової довжини, що з'явили ся в похоронних могилах західної Франції. Ті могили, яких багато переглянено докладно, містили без сумніву тіла галійських вождів. Находжено там предмети штуки і збитку, вироблені з бронзу і золота; більшість їх була етрусської або греко-італійської роботи. Нахідки тих предметів у галійських гробах пояснюють ся авантурними виправами Галійців, що були пострахом Італії в IV віці. Битва під Алією і опанованє Риму Галами припали на 380-ий рік. Усі знають історію тяжкого зелізного меча, киненого Бренном на вагу, в часі огидного торгу над

опорожненем Риму. Сей залізний меч без сумніву ідентичний з тими, які подібують ся в могилах західної Франції. В одній із кельтських мов, у ірландській, називаєть ся меч *claideb*; сей вираз запозичили мабуть разом із предметом Римляни, що зробили з нього свій *gladius*. Тому тяжкому і сильному оружию завдячують мабуть Галійці підбите більшої частини середньої Європи і Галії в V віці. Піввіку майже тревало тут правдиве пановане Галійців, якого традиції звязані з пам'ятним іменем короля Амбігата, вождя Бітуригів. Держава та розтягала ся на значній частині нинішньої Німеччини і тим можна пояснити, що німецька мова зазичила з кельтської багато термінів, що дотикають війни і політики.

В могилах східної Галії і в долині горішнього Рену, де знаходжено багато творів штуки, триніжки, різні вази, начиня до пиття і ин., що безперечно походили з Італії, подібуювано також предмети з бронзу і золота, що своєю грубою роботою зраджували місцеве походжене.

В більшості випадків трудно означити, чи сей або той предмет простого обробленя і стилю має бути кельтський або італійський. Цілковита недостача написів, чи то латинських, чи грецьких або галійських, побільшує ще клопіт археологів.

Галійці, що підбили Грецію і кинули пострах на Малу Азію, звісні нам, на щасте, з невеликого числа дуже визначних творів штуки, яких першовзори завдячували Грекам із властивої Греції й Азії, що бажали увіковічнити пам'ять страшних борб там, де геленізм був так само zagrożений, як у часі нападу Персів.

Дві великі різьби, знайдені в Римі, а зроблені в Греції, а власне умираючий Галієць, прозваний хибно „Капітолінським глядіатором“ і група, що представляє галійського вождя, який вбивши жінку вбиває опісля сам себе, група звісна під іменем Арії і Пета, отсе найважнійші частини з серії, якої вартість починаємо цінити з огляду на початки французької історії. Галійці в битві представлені майже наго, носять у часі спочинку або неволі довгі ногавиці, названі *braies*. Плоскорізьби з Ляр д' Оранж (*l'Age d'Orange*) і на пам'ятнику Юлія з Сен-Ремі повинні зачисляти ся до творів, утворених під греко-азіатським впливом, а не до римських; сї твори відслонюють нам ліпше подробиці носі і зброї Галійців та спосіб сідланя коний, як свідощтва текстів і досліді гробів.

Культура, про яку свідчать східно французькі могили, се не виключна прикмета тої околиці. В долинах Рену і Дунаю подибують її сліди в формі кельтського цвинтаря в Гальштаді. Бачимо тут цивілізацію воївників, заосмотрених у зелізне оружє, що люблять збиток як у ноші, так і в уборі коний. Головною прикрасою мужчин є нашійник (torques), вирізьблений на грецьких статуях, що представляють Кельтів, звисний також історикам із епізоду борби Манлія з галійським великаном.

Побіч сеї цивілізації, яку можемо називати дунайською, викопалини дозволяють нам іти слідом иньшої, прозваної бельгійською; численні сліди останньої полишали ся в старинних цвинтаряцях Бельгів. Сі сліди подибуємо в порічу Секвани, в нижній частині долини Рену і трохи дальше в долині Ельби та в Данії. Відкриття ті спонукують нас приписати сю цивілізацію Бельгам, третьому великому народови, що заселяв Галію в часі підбою.

Цезарь згадує, що Бельги найхоробрійші з Галійців, як найбільше віддалені від римських провінцій; що цивілізація не відобрала їм гарту і що чужі торговці заходили до них рідко. Додає також, що Бельги заселяли колись правий беріг Рену та що Германці, з якими воювали безнастанно, виперли їх на лівий беріг.

Сі свідощтва ствержені археологією: і дійсно подибуємо в численних гробах Шампанії сліди питомої цивілізації посуненої далеко, залежної мабуть від впливу Італії й Греції. Крім малого числа предметів, які можна вважати чужими, решта, як бронзи, дорогі камені, зброя, вази, кінська упряж, у ґрунті річи галійські, а не бельгійські. Три залі в Сен-жерменським музею містять найрізномордніші взірці сеї старинної цивілізації Бельгів і тим більше цікаві для пізнання, що справді оригінальні. Короткий зелізний меч, контраст із великим і тяжким мечем східних могил, остроконечний бронзовий наголовач, більше східного ніж грецького або римського типу, нашійник із золота або бронзу, фібули, ковтки прикрашені коралями, воєнні вози з легкими і високими колесами, вази з чорними накривками, що різнять ся формою від грецьких і етрусських — отсе найважніші предмети найдені в тих цвинтарях, де уклад предметів похоронних свідчить про їх воєнний характер. Велике число фібул (занинок), бразлетів із кольорового скла, перел зі скла і бурштину доказує, що Бельги, як усї воївничі племена, прикладали вагу до прикрас. Фібули служили до притримування на рамени так званого *sagum*, подібного до шкоцьких пледів, які

бачимо на греко-римських пам'ятниках, де представлено Галійців. При теперішнім стані науки майже неможливо означити докладно епоху, до якої належать гроби в Шампанії. В дійсності не знайдено там ані написів, ані монет; переконавшись однак про брак римського гончарства, можемо думати, що то часи з перед Цезаря. Але цивілізація, про яку свідчать ті останки, могла тривати кілька віків і ніщо не стоїть на перешкоді здогадові, що деякі гроби в департаменті Марни могли бути сучасні з могилами сходу. Археологія вказує нам існуванє побіч себе відмінних цивілізацій, одної дунайської, другої бельгійської, але ніщо не уповажнює нас до здогадів у справі їх зглядної хронології, їх синхронізму.

Досліди, роблені на кількох місцях, а власне в Аліз-Сент-Рен і на горі Бевре́ в часі, коли Наполеон працював над історією Цезаря, дозволяють нам дещо докладніше розпізнавати і оцінювати матеріальний стан культури Галійців у хвили римського підбою. Зброя їх була подібна до римської, ціла з заліза і тільки задля браку знайомости річи приписують деякі археологи зброю з бронзу останнім оборонцям Алезії. У прикрасах була емаль, наложена на бронзові фібули, майже конечна; робітню галійської емалі відкрито 1869 року на горі Бевре́ неподалеки д'Отена (d'Autun, давнього Vibractum). Хоч будівлі були переважно дерев'яні, як у попередніх епохах, то Галійці вмели однак робити мури з дерева і каменя. Такі мури є в Мірсен, Льо і в иньших галійських місцевостях, які досліджено за наших часів. Підпори, що піддержували будову тих стін, були сполучені величезними залізними цвяхами, які оперли ся укисненю, а досліди д. Келяте́ показали, що приготовлюване нержавіючих цвяхів дозволяє догадувати ся, що Галійці в металургії були добрі майстри. В епосі Цезаря введено грецьку азбуку до Галії, а численні монети, незручні імітації грецьких, уживали ся там що найменше від двох віків.

Побіч зглядно розвиненої цивілізації нема властивої штуки. Не бачимо в Галії ані статуй, ані плоскорізьби, які могли-б ми уважати за давніші від римських підбоїв. Часто наводжено описи Цезаря, в яких Галійці уважали своїм головним богом Меркурія і якого з'ображення (*plurima simulacra*) ходили між ними в великім числі. Але тут роблено помилку при перекладі слова „*simulacra*“. Цезарь мав правдоподібно перед собою твір грецького автора, який

поражений подобою менгірів до грецького Гермеса, виснував на тій підставі хибний внесок, а римський письменник повторив його не справдивши вперед.

Опис Цезаря не доказує, наче-б то в його епосі культ Галійців дотикав каменів; се одначе дуже можливе, бо нині навіть по селах шанують забобонно пам'ятки тої давної старини. Коли Галійці, досить посунені в пристосовуваню штуки до промислу, занедбали цілковито різьбу, то думаю, що в тім мусимо доглянути релігійну заборону. Друїдизм, як ісламізм, був противний антропоморфічному представлюваню богів. Коли Галія прийшла під Рим, до місцевих богів пристосовано свідомо або несвідомо постать богів із греко-римського пантеону, при чім надано їм ті риси, які грецька штука надала своїм богам із давен давна. Тільки для богів, яких не можна було ідентифікувати з греко-римськими, як приміром рогатий бог, що сидить із заложеними ногами і дракон із баранячою головою, витворила галійсько-римська штука форми, що стоять у звязи з тими, які релігійна література і усна традиція надала чисто кельтським богам. На сій увазі зупинимо ся, бо студії галійсько-римської цивілізації належать більше до римської, як до галійської археології. Коли помисли властиві Кельтам відбивали ся в якомусь числі статуї і статуєток, коли навіть у фігурках із теракоти місцеві первістки переважають частинно над запозиченими з греко-римських моделів, то все таки римська Галія була більше римська ніж галійська. Подібно як історія тої епохи є майже епізодом історії римського цїсарства, так і археологія є тільки одним підділом швирокої греко-римської археології, за мало дослідженої поза границями геленського свїта й Італії.

Бачимо отже, що про кельтську археологію в географічних границях Цезаревої Галії знаємо властиво дуже небагато. Знаємо з пошукувань арморіцьку цивілізацію з епохи дольменів, східню з епохи великих залізних мечів, північно-західню з епохи коротких мечів, мусимо одначе вдоволяти ся збиранєм слідів тих цивілізацій, а ще далеко нам до часу, в якому зможемо змалювати цілковитий їх образ. Недостача письменних пам'яток кладе змаганям того рода непоборну перешкоду, бо недостача таких даних є разом недостачею хронологічних і етнографічних даних, а се змушує нас опирати ся на пам'ятках, які хоч виясняють дещо, та все не можуть повчити нас ні про своє походженє, ні про свою давнину. Подумаймо тільки, чим була би наша історія грецької

штуки, колиб ми не мали Павзанія і Плінія і підписів старинних різьбарів на їх творах!

Галійська цивілізація не мала ні поета ні історика, тому не вважаючи на стараня археології і бистроту, якої вона дає докази, побоюю ся, що кельтська археологія з часів перед Цезарем буде все представляти ся як ушкоджений і на багатьох сторінках нечиткий рукопис.

Переклав В. Ф.

Новини нашої літератури.

Хвиля за хвилею — вірші й проза — видав Б. Грінченко. У Чернигові, 1900.

Торік у нас з'явило ся де-кільки цікавих і цінних, принаймні для російської України видань — доволі пригадати „Вік“, 2-ий т. „Повістей та оповідань“ Ів. Нечуя-Левіцького, 3-ій т. „Творів“ незабутнього небіжчика Ол. Кониського, Кулішеву „Чорну раду“ і т. ин. З них де-котрі обговорювались уже на сторінках „Л. Н. Вістника“, як от „Повісти“ Нечуя, про иньші-ж нагадувалось, правда, у хроніці, але не було докладнійшої замітки й оцінки, хоч де-що з тих видань, наприклад „Твори“ Кониського, безперечно варто було найпильнійшої уваги. До таких видань належить і „Хвиля за хвилею“. Се виданий д. Грінченком в літку 1900 р. збірник — невеличкий, правда, що до розміру, але з дуже цікавим і симпатичним змістом, цінна вкладка в нашу небогату через цензурні умови літературу. Добір творів до альманаха дуже вдатний. Складаєть ся збірник із писань переважно молодих наших белетристів та поетів. Цікавою й разом приемною новиною являють ся для українського читача поруч із писаннями Українців твори Галичан, хоч і друквані вже за кордоном, але в Росії цілком невідомі. Через неможливі цензурні обставини галицька література у нас майже — terra incognita: галицьких видань цензура не пускає, єдиний до недавна дозволений журнал — „Л. Н. Вістник“ не геть-то розповсюджений, а передруків із творів, що з'являють ся в Галичині, до останнього часу чомусь не роблено. Поява в чернигівському збірнику галицьких авторів — се майже перший крок. До сього часу, як нам відомо, в Росії було надруковано кілька поезій

Франка та Щурата в „Складці“ Білиловського, „Полуйка“ у журналі „Кіевская Старина“ та „Абу-Каземові капці“ — окремою книжечкою в Черкасах. Усе з Франка. З його-ж творів дозволені цензурою дві збірки оповідань, що мають з часом з'явитись, по між иньшим: „Грицева шкільна наука“ й „Пригода з моєю січкарнею“. От і все. Всі сі видання, за винятком „Складки“ та „Кіевск-ої Старини“, призначені для народнього читання. Таким робом уміщення на сторінках Грінченкового альманаха творів галицьких письменників можна вважати за початок ознайомлення нашої інтелігенції з галицькою белетристикою.*) Ми від щирого серця витаємо сей факт і дякуємо шановному впорядчикови збірки за те, що дав змогу познайомитись із зразками творчости деяких Галичан в оригіналі, а не з самих лише перекладів у російському письменстві, де до речі часто з'являють ся твори видатніших галицьких белетристів. Дай Боже, щоб се був добрий почин і ознайомлення нашої громади з галицькою літературою росло й ширилось. Богато де-чого з того, що друкуєть ся в Галичині, може побачити сьвіт і в Росії, де — сподіваємось — кращі писання сучасних галицьких авторів стрінуть розповсюдження й признание. Деякі відміни в мові й у побуті не стануть певно на перешкоді й українські читачі до їх швидко звикнуть. — Твори молодих Українців, уміщені у збірці, теж належать до незвісних українським читачам — друківаних за кордоном, от як „Кудюю йти?“, „За-для загального добра“, „Серед бурі“, або й у-перше з'являють ся в сьвіт, як „Драма без горілки“.

Перу Галичан у збірці належать такі речі: „Перший раз“ — оповідання Т. Бордуляка, який описує тут один день із життя селянської дівчини, — день, коли вона вперше вийшла жати. Вона радіє й тішить ся тим, що й вона вже справжня дівка робітниця, що й вона працює, як і инші дорослі, хоч правда, ся праця даєть ся їй страшенно тяжко, вона втомила ся, але боїть ся, щоб сього хто не постеріг і вертаючись з поля удає з себе веселу. Се трохи іділлічний, але разом з тим цілком правдивий і повний життя образок. Він дає змогу українським читачам побачити вдачу

*) З творчістю галицьких поетів Українці можуть теперечки ближче спізнатись завдяки присвяченому поезії першому тому «Віку», у котрому визначне місце дано й Галичанам. Він вийшов майже разом з Чернігівським збірником. Тепер уже дозволені цензурою й готують ся до друку 2-ий і 3-ий томи «Віка» — проза.

творчості молодого й талановитого письменника, що у своїх оповіданнях із селянського побуту спостерігає кращі прояви народнього життя. Се вже вдача таланту д. Бордуляка. Але не можна сказати, що він заплющує очі й на темні сторони сьогочасного села, що він не бачить тих злиднів, того сумного економічного й морального стану вбогого бідаря-хлібороба. Малюючи картину жнив, він вболіває над убожеством сього темного люду, що мусять віддавати кращі свої сили тяжкій праці за для гіркого насущника на чужому лану. З глибоким співчуттем до народнього горя і смутком письменник питає: „Та чи скоро прийде їм лучша доля, відраднійша будучність, тим голодним, захлялим робітникам-хліборобам?... Ой Господи, Боже, зглянь ся, допоможи та прискори той час!...“ Він мимохіть схиляє чоло перед сими страдниками, перед тією силою, що „мусять мати той чоловік, коли він не тільки працював цілий день у полі, але ще в ночі, замісто йти спати, гупає ціпом“. Усе оповідання — се гимн праці, гимн сим незнаним працівникам-селянам. В оповіданню є де-кільки картинок високо художничих і вихоплених з життя — гурт женьців, що йде в поле, самі жнива, вертанне робітників у село, вечір і спочинок Парані. Взагалі від усього оповідання лишається ся приємне, сьвітле вражіння.

Майже те саме — день у жнива — малюється ся в оповіданню Ів. Франка — „Лесишина челядь“, як поруч із сим сьвітлим образком навіває невеселі думки. Тут сімя навіть заможна, але нема в ній того супокою, згоди, сказати-б щастя, які панують в убогій хаті Параниної неньки. Неначе живі повстають перед очима читача — „сукриста дуже та тверда“ Лесиха; „поганий, злий та забіяка“ Лесишин Гнат, що „не зовсім має чисті пальці“, його жінка — терпяча, слухпяна та покірлива Ганна, молода Лесишина донька — Горпина — „найщасливійша на всю хату“; „тумановатий“ наймит Василь, що „галайкоче тай галайкоче“. І тут гірка невсищуца праця, — але до того ще „гризота, сварня та бійка“, безпросьвітний нелад у сім'ї через сувору, в'їдливу вдачу старої Лесихи. Оповідання відзначається ся звичайними рисами Франкового таланту й правдотю малювання — реалізмом. На тлі сього реалізму яснійше виявляються ся чудово гарні картини природи, написані пером великого поета. Сі малюнки природи разом з поетичним коханням Горпини, Лесишиної доньки, з убогим парубком Дмитром трохи прояснюють темний і сумний фон оповідання. І в сім злиденнім житті, і в сій хаті, повній невгавучих гризот, можливі

радоші. Коханне Дмитра і Горпини ще більш підкреслює самотність і горе сироти Ганни, що завязала собі сьвіт віддавшись за нелюба й занастила своє молоде життя, свою вроду, карі очі, що стала в чужій хаті за наймичку, принівши туди зайву пару „робучих рук“. Читаючи оповідання, переймаєш ся смутком над долею бідолашної Ганни.

Зовсім відмінне від двох попередніх оповідань Осипа Маковея. — „Вуйко Дорко“. Тут малюєть ся вже не побут галицького селянина, але иньші верстви суспільности. Пан директор, старий парубок, якого всі — й свої й чужі — кличуть дядьком. Він цілком відданий дітям, що виховують ся під його доглядом, і народній справі. Автор оповідає про те, як йому, директорові, громадському вуйкові, довело ся бути на весіллі свого молодшого брата. Там він стрів молоду, веселу, розумну й осьвічену дівчину — панну Маню, що запала йому в око; і в голові старого парубка повстає думка про одруження. Його, що з малих літ не зазнав утіх родинного щастя, вабить до себе ся мрія — про вірну дружину, про коханих діточок, про відпочинок у рідній сім'ї. В його душі повстає боротьба поміж потягом до власного щастя й служенням на користь батьківщині. Він розуміє, що подружжє відбере в його спромозу віддавати усї свої духові сили й матеріяльні засоби величній ідеї: з одного боку „видавництва, робота громадська, дїтворя, — а поруч з сим — жінка, певна посада etc.“ Він вагаєть ся, але врешті цілком відкидає думку про шлюб: „женити ся кожний може, та не кожний може і хоче дати гроші на видавництва, що збільшують рідну літературу, не кожний хоче працювати в товариствах народніх, не кожний схоче доглядати так ті громадські діти, як я радо доглядаю, словом, — без зарозумілости сказавши — не кожний хоче жертвувати своєю силою і працю на річ громадську“. Розваживши так він втішає себе тим, що панна Маня йому й не пара по літам, що треба їй знайти доброго чоловіка, молодшого віком. І от старий парубок „громадський вуйко“, висватав молодому гімназіяльному професорові — Іванському — панну Маню. Ось зміст сього оповідання, цікавого дуже для українського читача тим, що знайомить його з галицькою інтелігенцією, малює її байдужість до літератури, хоч меншу ніж на Україні російській, але все-ж сумну. Тут побачить Українець тяжкі обставини народніх видавництв, тяжкі через те, що в інтелігентній громаді, в якій „нема ні искри прихильности до громадської

справи, нема почуття вишого обов'язку“, — в сій громаді звичайна річ: „тисяча людей дармує, а один працює“. До таких працівників належить і герой оповідання — вуйко Дорко. Се людина вельми симпатична, роботяща, з тихою, спокійною вдачею. Життя його лине „без надмірної радості, без надмірного смутку“. Він так і вабить до себе кожного. Радощі й скорботи вуйка Дорка тішать і смутять читача. Вуйко Дорко симпатичний, як людина, але він ще симпатичніший, як громадянин і діяч, що усі свої сили присвятив великій ідеї народнього відродження. Ми певні, що неважаючи на перешкоди, на сумні обставини, на байдужість і ледарство суспільства, поки є й будуть у нашій громаді Дорки, поти розвиток літератури, ширення самосвідомости наційної між людом і взагалі поступ — забезпечені.

Сими оповіданнями вичерпуєть ся участь галицьких белетристів у збірнику. Далі йдуть твори українських авторів. „За-для загального добра“ — оповідання з молдаванського життя молодого й у Росії майже невідомого, — хоч він і заслуговує на ширше розповсюдження, — нашого письменника — Михайла Коцюбинського. З сим оповіданням ми вже мали змогу познайомитись із російського перекладу, що друкував ся в журналі „Жизнь“. В селі Лоештах живе Молдаван Замфір Нерон; він власними руками заробив увесь статок, тепер заможний господар. Оповідання починаєть ся малюнком щасливого життя сього Нерона, що найбільш тішить ся своїм прегарним виноградником. Але ось по Лоештах розносить ся чутка, що в село мають приїхати якісь доктори, що рубають виноград. Ся звістка страшенно турбує Молдаван. І справді незабаром на село прибула „філюксерна комісія“, щоб оглядати виноградники. Докторів стріли селяне дуже нерадо, навіть вороже. Почались непорозуміння, але комісія все-ж почала оглядати виноградники. Філюксера в селі таки знайшла ся і на лихо в Замфіровім садку, котрий і покладено вирубати, щоб захистити від страшного ворога сусідські виноградники. Почувши, що доктори плюндрують його виноградник, його дідизну, його хліб, Замфір, який все сподівав ся, що воно якось на добре вийде, прожогом кипув ся до садка з рушницею, але він її швидко кинув: „ні, благи-му краще... вони люди, вони зглянуть ся на мою бідність, на діти дрібненькі“. Але благанне не помогло: треба було рятувати дальші садки від страшної хвороби і Замфірів виноградник став ся жертвою. Проста справа, але „виясни господареві, у якого

зрубано виноградник (і сим видерто останній шматок хліба, додамо), що се зроблено за-для загального добра!“ Згубивши останню надію Замфір зробив ся неприємний. Коли він очунав, то привів до „докторів“ свого божевільного, слабого й старого батька. — „Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас... Годуйте-ж тепер його самі, коли позбавили мене хліба“... Сим він задав ще більш духової муки „доктору“ Тиховичеві, і так уже вкрай знервованому усією цією пригодою. Тим часом труїнне землі на знищеному винограднику все тягло ся, в Замфірову-ж хату лихо привело слабість — занедужала його жінка — Маріора. Небавом вона вмерла. Добробит молдаванської сім'ї знищений вкрай. — Ось зміст оповідання, ідею котрого видко вже з заголовку. Автор намалював нам сумну картину темряви, в якій пробуває селянина, якому не зрозуміла висока ідея — загального добра. Але чи можна винуватити темного молдувана за те лиш, що „він не вірив, щоб могла існувати на світі така жорстокість, така несправедливість, яка-б дала спромогу відняти від бідного Молдавана останній шматок хліба“. Автор сам словами Тиховича питає: „Хто-ж винен? ми, — освічені, чи вони, — темні?“ Чи не винні часом ми, що не освітили їх? Ідея-ж жертви всього власного на громадську користь належить до висших, незрозумілих инколи й інтелігенту. Але робота для ідеї, не вважаючи на всі прикrostи й перешкоди, може дати хоч Тиховичеві духове задоволення. Але цього нема, бо нема у нього віри в діло, в потребу його; Тихович підлягає сумнівам що до користі своєї праці — наслідком чого гострі муки й вболівання. Духовий стан Тиховича, що нищигь фільоксеру, може ще тяжчий від страждання Замфіра і Маріори. Взагалі психологічний настрій доктора обмальовуєть ся в оповіданні докладно. Саме оповідання читаєть ся легко і читач з захватом стежить, як помірно розвиваєть ся подія. Богато дум, богато питань повстає в голові при читанню, як запобігти лихові, як допомогти нашому селянинові в його тяжкому матеріальному і моральному становищі. Оповідання з молдаванського життя, але хиба і в нас не те-ж лихо, не та-ж непросвітність, темнота, злидні? Подекуди малюнок автора відзначаєть ся рисами глибокого трагізму: холодом проймаючим усякого віє від картини нищення виноградника, коли Замфір, впавши на корінне головою, стогнав: „Голову мені рубайте, не виноград!.. голову!“... Тяжким сумом і вболіванням над долею сих бідолашних людей сповняє серце читача опис слабої Маріори, що лежить на смер-

тельнім ліжку в нервовій горячці, викликаній руйнуванням садка, що годував їх. Трапляють ся часами в оповіданні і вдатні малюнки природи. Мова, як і завше у д. Коцюбинського, гарна й вільна від чужих впливів. Можна до того побажати, аби автор видав свої твори в Росії, зробивши тим їх доступними ширшій громаді.

Перу молодого й талановитого, але завчасу вмерлого письменника Трохима Зінківського належить різдвяна повістка: „Кудю йти?“ Імя Зінківського майже невідоме в Росії, хоч воно й цілком заслуговує на ширше признание; також сливе не звісні його твори, лиш невеличка частина їх була у нас друкована — збірник — „Малюнки справжнього життя“, тай то під псевдонімом Т. Певного. Повістка належить до часів панування всевладного Риму. Тут оповідаєть ся про молодого Германця — римського легіонера — Люціуса, у котрого підчас глядіаторського бою в Колізеї смерть перебіійця-Германця розбуркала національне почуття. В Колізеї „вперше він почув, що й він син Германії“. „Чи-ж я не такий самий глядіатор, — питає він себе, — як і сі безщасні, чи-ж і я досі не жив хіба на те, щоб коли то треба вбивати братів моїх?“ І от перед очима молодого парубка проходить усе його життя: дитинний вік у рідній Германії, пісні й перекази нецьки... ось він уже в Римі; кокоштував і римської науки на те, щоб зробитись пересвідченим рабом золотого Кесаря; його зовсім знівечила римська освіта і він уважає за благо рідній країні — римські кайдани й чужу культуру. Але-ж його не задовольняє уповні княсична мудрість, він чогось шукає, його несвідомо тягне до абсолютної правди, якої не зміг дати йому Рим. Ось він у Палестині, щоб „держати неспокійних Гебраїв під владою Риму“. І тут він став ся свідком великого чуда — він бачив Христа в Вефліємі у яслах. Янгол-вістовець виясняє йому всю вагу для світа Божого народження; він виясняє йому, чому Бог з'явив ся на землі в убожестві, в істоті чоловіка, на що „призначив собі шлях убогого й злиденного життя зо всіма його пригодами, злиднями й стражданнями“; він показав йому певний шлях: — „Іди Його слідом, Його ступою, на скільки людський дух може бути до того вдатний, — іди до тих, до котрих душа твоя найблизче, іди до тих, де ти родив ся, чиї і радощі і горе мусять бути тобі найблизче ...жити і вмерти за для їх, твоїх коханих і щиро близьких“. Зрозумів Люціус, що се та правда, якої він марне шукав у Римі і перед Богом убогих і малих обіцяв ся присвятити своє

життє рідній Германії, рідному люду, прохаючи у Господа сили і зваги на се. „Так помолив ся щиро біля Вефлієму в сьвятий день народження Божого перший християнин Германії“. Уся ся повістка перейнята величною ідеєю відродження людини, що занедбала була рідний край. Здаєть ся, автор тут аллегорично розумів Україну — скільки Українців гине для батьківщини нині в Росії; скільки їх таких, що уважають за корисне для рідного краю знищення усіх національних відмін, обрусіння й підлеглість російським культурним впливам у всіх обсягах життя? І се не через те, що нема в наші часи нового Мессії, але через те, що люди забули заповіти, проголошені колись галилейським рибалкам. Нагадати про сі сьвяті істини і хоче Зінківський, до їх він і кличе. Повістка його загріта теплим релігійним чуттєм і глибокою любовю до батьківщини, робить чарівний вплив. З погляду артистичного виконання — вона бездоганна — рядочку зайвого не має. Мова надзвичайно мелодійна. Будемо чекати, поки російським Українцям дано буде спомогу познайомитись із иньшими творами сього видатного автора.

З поля літератури драматичної у збірнику ми маємо драму д. Грінченка — „Серед бурі“. Нема чого переказувати тутечки змісту сієї історичної драми: вона друкувала ся 1899 р. в „Л. Н. Вістнику“ й запевне звернула на себе увагу читачів. Се правдивий і яскравий малюнок „Руїни“ — тієї сумної епохи нашої історії, коли замість згоди й єдності, що панували в часи Хмельнищини й зміцняли народню силу, з'явило ся розєднання; замість невгавучої праці на користь громадській справі, замість жертв „за вільність і віру“, — запанували егоїстичні прямування. Автор малює ріжні течії в козацтві, серед якого повстає тяжкий нелад. З одного боку — патріоти, вірні кращим ідеям, в імя яких повстав народній рух, цілком віддані народньому ділу — готовий бороти ся з ворогами до загину Кальницький полковник Коваленко, що несправедливо обвинувачений у зраді навіть на помості, перед смертю, прохає:

„Нехай-же милосердний
 „Великий Бог з сьвятих своїх небес
 „Вам, братчики, пошле і змоги, й сили,
 „Щоб рідний край в сей час оборонить
 „І визволить його з цїї недолі“ ..

Старий полковий обозний Білоченко — кремезний сивий козарюга, — може ветеран Хмельнищини — патріот і борець за

правду; молодий писарь Лаврін Крицький, — завзятий і енергійний, до того ще не позбавлений і освіти — він цікавиться новою книжкою навіть підчас тяжкої облоги. Се тип дуже симпатичний, як і те-ж молодий Горленко, осавула полковий — людина палка і щира. До типів позитивних належить і Оксана, жінка полковника Коваленка, — тип української молодиці XVII ст. Постать вельми симпатична; її психологічне становище докладно обмальоване. Тяжка боротьба між обов'язком патріотизму і любов'ю до батька — один із головних моментів розвитку дії. Коханне до чоловіка стоїть у неї поруч із любов'ю до рідного краю, навіть впливає з неї: їй подобається Коваленків запал, його неуморна праця на користь скривдженої батьківщини, яку вона любить над усе на світі; вмираючи вона каже:

„Мій світоньку ясний!... мій рідний краю!
 „Прощай і ти!... Не нажила ся я!...
 „Мій людоньку! В сльозах живеш ти, в горі,
 „Хай Бог тобі спокою й щастя дасть!
 „Живи, цвіти! Зорею ясно сяй!...“

І поруч із сією надмірною любов'ю до рідного краю ще темнішими й сумнішими виявляють ся усі хиби типів негативних, яких теж не брак у драмі. Три представники кальницької козачої старшини тримались принципу:

„Як добре жить, — то там і рідний край,
 „А як що зле, — на чорта він іздавсь?“

Се сотник полковий — Лясковський, суддя Старовський і хорунжий Жилинський. До їх в повній мірі належить і батько Оксани Пилипенко. Найбільш яскраво вирисовується в драмі Лясковський — людина страшенно честолюбна, готова на все лихе й до того ще хитра й, коли хочете, розумна, але цілком зіпсована. Коли Лясковського обхопили честолюбство і жадане вдовольнити свої гидкі забаги, Старовським керують у громадських справах егоїстичні прямування особистої вдачі — ображене самолюбство і бажання помсти. Але-ж головний керманіч вчинків усіх сих людців — се гроші. Задля грошей і старий Пилипенко служить Ханенкові тоді, як дочка його — жінка Дорошенкового полковника. Й нема нічого дивного:

„Як все тепер поплуталось: хто був
 „Учора наш, той з ворогами завтра“ —

се звичайна річ в ті часи. Підкреслив автор і хибне становище козаків-ханенківців, примушених воюватись із братами й плюндрувати рідний край. Дуже вдатно малює д. Грінченко і простий люд. — Крутько верховод і бурлій, дід Остап, суворий старий козарлюга, чесний, але короткозорий. Розмова двох бабів, у якій оповідаєть ся про зраду Коваленка й про чари його жінки, — типічний і дуже цікавий, вихоплений з життя зразок, як майже з нічого може виникти дивоглядне обвинувачення, як швидко і легко за допомогою жінок-лепетух зростають неможливі сплітки й оповідання. Взагалі цікавий сюжет, трагізм становища героїв, їх взаємини, правдиве й цілком реальне малювання типів, що яскравими постатями виявляють ся на історичнім тлі, — до того ще добра, не роблена мова і гарний гармонійний ритм, — роблять сю драму цінним набутком для українського театру, і ми сподіваємо ся, що незабаром драма ся займе поважне становище в нашому репертуарі. Дуже цікаво було-б російським Українцям познайомитись і з иньшими драмами д. Грінченка (до сього часу в Росії надруковано лиш „Неймовірного“), і нам було дуже мило почути, що шановний автор готує видання своїх драматичних творів у Росії.

„Драма без горілки“ — жарт В. Самійленка. Зміст його такий: молодий письменник Василь задумав зробити реформу в українській літературі — написати драму без горілки, і покликав на „літературний консіліум“ старого діяча Гавкуна, поета Петра і ще кілька людей. На сій раді літературній усі вони полаялись і лиш наливка їх помирила. Се сатира на українських діячів; уся вона перейнята юмором, властивим д. Самійленку. Се хоч подекуди й через лад пересолений, але все-ж цікавий малюнок сумної дійсности. Ціла галерія типів: старий Гавкун — діяч, звичайно на словах, або в думках, бо продуктивної його праці щось не видко, дарма, що він уже майже трицять літ складає народню енциклопедію — енциклопедію для вжитку мишей. Лірик Петро, що належить до нової поетичної школи, завданням і єдиною метою якої — робити вражіння. Сам Василь, що уважає себе трохи не за генія. Богато тут і подробиць дуже цікавих і типічних: от хоч би пригода з некрольоґом старого Дуба, що довело ся переробити на некрольоґа Гая. Честолюбство, нещирість, заздрість, сплітки, непорозуміння й сварки, що панують поміж героями жарту, роблять дуже сумне вражіння. Невже воно справді так? Тільки й тішиш себе думкою, що се через край уже пересолено. В своїм жарті

шановний автор зачепив вельми важне питання — про становище нашого театру, його репертуар. Закид, що в українській драмі надзвичайна одноманітність і бідність сюжетів доводило ся чути не раз. Робить його хоч би от і д. Катранов, автор взагалі дуже прихильної для нас брошури „О малорусской драмѣ“. Закид сей не зовсім справедливий: що се не вина наших драматургів, знають усї більш-менш осьвідомлені з сумним становищем українського театру що до цензури, яка до остатнього часу накладала своє veto на всяку нову живу течію в нашій драмі, обмежуючи її лиш на кохання та етнографії: заборонялись пєси історичні, з народнього побуту, в яких зачіпав ся сучасний лихий стан нашого села й взагалі питання соціально-економічні, з життя інтелігенції й переклади. В значній мірі до ширення в українській драмі співів, гопака та горілчаного елемента — причинилась і некультурність нашої публіки, що не здолає собі уявити можливість існування української драми без сих річей. Алеж останніми часами ми, хвала Богу, маємо вже, неважаючи на неможливі цензурні обставини, справжню драматичну літературу, що зачіпає найцікавіші або найдошкульніші питання нашого життя. Горілчаний дух, який так дотепно покарав у своїм жарті д. Самійленко, лишив ся властивістю лиш того „літературного мотлоху“, що не має жадних стосунків з справжньою драмою.

Що до поезій, то всі уміщені в збірнику належать перу наших видатних поетів: дд. Грінченка, Кримського, Самійленка, Франка і п-ні Дніпрової Чайки — й про їх нема чого довго розводити ся. Поезії дд. Грінченка, Самійленка і Франка відзначені звичайними гарними рисами їх таланту, та на жаль не нові, на приклад усї три поезії д. Самійленка були вже друковані навіть у Росії. Чи він не пише нічого нового? Коли так, то було б бажане видання у нас хоч попередніх його творів, коли можна разом з „Пеклом“, бо невеличка збірка „З поезій“ геть розійшла ся; Франкові вірші й деякі з Грінченкових принаймні для російських Українців невідомі. Зарівно не були у нас друковані й поезії д. Кримського — се малюнки сирійської природи, перейняті тихим смутком за рідним краєм, за милими товаришами; вони роблять дуже приємне вражіннє. Вельми приємною новиною у збірнику були „поезії в прозі п-ні Дніпрової Чайки. Їх ціла низка під спільним заголовком „Морські малюнки — сюди входить девять поезій в прозі: 1) „Суперечка“, 2) „Скеля“,

3) „Хвиля“, 4) „Тополі“, 5) „Морське серце“, 6) „Дівчина Чайка“, 7) „Буровісник“, 8) „Дві птиці“, 9) „Мара“. Що до змісту вони дуже гарні; вони будять у душі читача найчулійші й найчистійші почування. Всі ці поезії в прозі перейняті якимсь надзвичайно теплим чуттям і відзначились художністю, кольоритністю й чарівною свіжістю в малюванні природи, яку шановна авторка, видно, любить і розуміє. З погляду форми вони бездоганні. Мова чиста, гарна, незвичайно мелодійна ще більш підвищує ціну сих „поезій в прозі“ й становить їх головну вагу. Усе се виявляє в авторці справжній літературний талант.

Взагалі від збірки лишається ся добре вражіння й з погляду змісту, пильно й вдатно добраного, й з погляду зверхности видання: збірку видано дуже старанно й чепурно; помилок друкарських мало. Видко, шановний впорядчик присвятив виданню чимало часу й праці, за що й належить йому повне признання. Ціну призначено один карбованець за 432 сторінки малої вісімки, хоч не конче й дешево, але не дуже вже й дорого. Нарешті побажаємо, щоб шановний впорядчик збірки не обмежив ся виданням цієї книжки й незабаром прилинули до нас нові „хвилі“, і більші, і дужчі від першої, аби таким робом виправдилась назва: „Хвиля за хвилею“. Ми певні, що продовжіння цього видання стріне такий самий успіх. Нам потрібні сталі, регулярно що року видавані альманахи, котрі як що вони добре редактовані й заповнені добірним матеріалом, через брак часописей на російській Україні можуть мати благодійний вплив на розвиток нашої літератури.

С. Волож.

Ювілей І. В. Ягіча.¹⁾

З кінцем минулого року — в місяці жовтні — минуло сорок літ від часу, як знаменитий славіст І. В. Ягіч оголосив друком першу свою наукову працю. Ювілей сей перейшов чомусь майже незамітно в науковім сьвітї, хоч иньші такі ювілеї сьвяткують ся дуже врочисто. З огляду на те, що шановний професор відносив ся завсїди прихильно до нашого національного розвитку і висловляв ся прилюдно не раз дуже теплими словами про нього, ми, хоч може трохи й запізно, хочемо сказати дещо про його особу та запізнати з нею нашу публіку.

І. В. Ягіч родив ся 1838 р. в Петро-Варадинї, у Слявонїї, є отже з роду Хорват. Висшю наукову осьвіту отримав у віденськїм унїверситетї, по скінченю якого став учителем гімназїї в Загребї (1860 р.). Там розпочав також свою наукову діяльність, оголосивши 1861 р. в гімназїяльній програмї першу свою працю: *Rabirci po svieću našega narodnoga pjesništva* (Замітки про хорватську народню поезію). Від того часу слїдував цілий ряд його праць, незвичайно цінних — та й не кидає пера шановний професор, публікуючи раз у раз щось нове і важне не тільки для слявянської, але й взагалї для європейської науки.

Вже перші праці ученого славіста звернули на нього увагу ширшого наукового сьвіта і вскорї покликано його з Загребу на професора слявянської фільольогїї до унїверситету в Одесї. Звідти перейшов він незабарки на таку саму посаду до Берліна, опісля

---

¹⁾ Написано на підставі статї проф. Архангельського, пор. *Журналь Мин. Нар. Просв.* 1901, кн. 12.

до Петербурга, а в кінці, по уступленю Міклошіча з катедри у Відні, до Відня, де й доси викладає, стягаючи на свої виклади слухачів із цілої Славянщини. Його професорська діяльність не проминула теж без результатів у тіснійшій значію слова. Цілий ряд молодших учених, із яких багато займає вже також університетські катедри, служить найліпшим доказом того.

За найбільшу заслугу проф. Ягіча можна безсумнівно вважати оснований, редактований і видаваний ним досі „Archiv für slavische Philologie“ (від 1876 р.), що не тільки згромадив коло себе найліпших славянських робітників і знавців, але по просту зробив пролом у науці славянської фільольогії, поставив її на нових трівких основах, підніс її до рівня європейської науки, якої промовчувати, як то давнійше бувало, або над якою переходити до звичайного порядку не вільно нікому, коли не хоче здібати ся з закидом односторонности, який вкінці став посередником між славянською наукою і західними вченими. З того боку поклав Ягіч такі заслуги для славістики, які для візантології поклав звісний монахівський учений К. Крумбахер, що оснував також для неї спеціальний журнал — правда, значно пізнійше — „Byzantinische Zeitschrift“. Журнал Ягіча знищив упереджене західних учених до славістики, а в першій мірі до старославянщини, яка перед тим уважала ся не тільки дуже убогою і маловажною, без усякого самостійного значіння, але й такою, над якою не варто було поважно застановляти ся. Як сильне було се упереджене, видно хоч би з того, що ще в 1886 р. мусів його з катедри розвіювати проф. Ягіч у вступній лекції, та що його слова про се були навіть для багатьох професорів відкритем!

З „Archiv“-а Ягіча видно також виразно, як він розуміє науку славянської фільольогії. Коли ще його попередник на віденській катедрі, Міклошіч, і одинокий тоді представитель славістики на заході, брав її в досить вузкім розуміню, бо майже всю вагу її клав на саму граматику, а славянську культуру, літературу, народню поезію і ин. усував коли не зовсім, то в кождім разі на дуже далекий плян, то Ягіч поставив справу як раз навпаки. Він втягнув до неї не тільки самий язик, як такий, але й памятки літератури, устної народньої поезії, славянську мітологію, археологію і т. д. і з тих ріжних дисциплін та спеціальностей утворив таку цілість, яка протиставляє науку славянської фільольогії — фільольогії германській, романській і т. д. Вагу такого погляду зрозу-

міє легко кожний, навіть неспеціаліст, тому й потрафить належно оцінити велику заслугу Ягіча в тім напрямі.

Відповідно до таких поглядів був також завсїди редагований „Archiv“. Крім численних праць із найрізномордніших дисциплін славістики, з яких багато має доси першорядне значінє, подавав він також усе багато цінних матеріалів. Надто з'організував у ньому Ягіч окремий бібліографічний відділ, у якому сліджено пильно за всім, що посувало наперед славянську науку, та який за двацять кілька літ приніс незвичайно багато бібліографічних оглядів і критичних статей.

Ми затримали ся трошки довше над „Archiv-ом“, бо в ньому найліпше видна характеристика проф. Ягіча. Перейдемо тепер до спеціальних його праць, але зазначаємо з гори, що не будемо ані переходити їх подрібно, ані вичисляти всі вповні. Саме бібліографічне вичисленє наголовків праць могло-б дати цілу брошуру, а докладніший їх огляд мусів би розрости ся в цілу книгу. Вона зрештою й розминула-б ся з цілею, бо могла-б бути корисна для спеціалістів, але не для ширшої публіки. Вичислимо проте тільки що найважнїше.

Найціннїші праці Ягіча дотикають области старославянської мови і її памяток і то з найдавнішої епохи. До дослідів над нею прикладав Ягіч усе велику вагу, вважаючи справедливо, що чим докладнїше розслідить ся її, тим більшї результати можна буде витягнути для відповідної славянської живої мови і літератури, бо зі старославянщиною звязана нерозривно теперішня діалектологія і ин.

На сїм полі особливо важний цілий ряд памяток, виданих Ягічем із незвичайною стараннїстю. Се найціннїші виданя, які має тепер славянська фільольогія, з якими може рівняти ся не багато подібних праць иньших учених. До них належить особливо Зографський і Маріїнський кодекси (*Quatuor Evangeliorum, codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus, Berolini, 1879.* — *Памятникъ глаголической письменности. Маріиское Четвероевангеліе, Петербургъ, 1883*), видані самим Ягічем, та Ассеманське євангеліє (*Assemanov ili Vatikanski Evangelistar, Zagreb, 1865*), видане ним у спілці з Рачкім. При всїх тих памятках подані обширні вступи і уваги, де наведені дуже докладні досліди над ними, особливо що до лінгвістичних їх прикмет. Із тими трьома памятками вяжуть ся тісно також текст староруських миней 1095—1097 р.,

який опублікував теж Ягіч (Служебныя Миней за сентябрь, октябрь, и ноябрь, въ церковно-славянскомъ переводѣ, по русскимъ рукописямъ 1095—1096 гг., Петербургъ, 1886). Із пізнійших подібних праць належить тут іще зазначити Добромірове євангеліє (Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts. I—II. Wien, 1898. Sitzungsber. der Kais. Akademie d. Wissensch. in Wien, т. CXL), якого оригінал набула 1900 р. петербурська Публична Бібліотека.

Не можна поминути тут також давньої праці Ягіча, але доси не заступленої ліпшою, його „Історії сербо хорватської літератури“, написаної і виданої по хорватськи (1867 р.), і переложеної опісля на російську мову проф. Петровским (Казань, 1871). В сій праці спробував він перший раз відтворити на підставі даних язика первісну культуру Славян, культуру їх спільного життя в Європі у хвилі відділення їх від иньших арійських племен, Литвинів, Германів і ин. До поглядів, висловлених іще тоді проф. Ягічем у сій праці, й доси не додано багато.

До спеціальних праць Ягіча належать загальнозвісні його „Четыре палеографическія статьи“ (С-Петербургъ, 1884), присвячені вясненню найбільше темних питань в історії загальнославянської письменности. Дуже цінна також недавня праця Ягіча, що дотикає діяльности славянських апостолів, Кирила і Methodія (Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Denkschriften der kais. Akademie d. Wissensch. in Wien, Phil. hist. Classe, Bd. XLVII, 1900), де він подає результати наукових дослідів за XIX ст. над їх діяльністю і піддає ті досліди основній критичній аналізі.

Побіч сих праць із давнійшого періоду оголосив проф. Ягіч цілий ряд праць, що дотикають пізнійших часів, памяток славянської культури і письменности XIV—XVI в., області середновічних славянських апокрифів, повістей і таких памяток, як Физиологъ, Изреченія Менандра і ин., памяток граматичного змісту і т. д. До них належать між иньшими отсі: Cirilski Zbornik XVI—XVII st. u biblioteci Kukuljevićovoj. Opis s izvadcima. Književnik, III, Zagreb, 1866. — Primeri starohrvatskoga jezika iz glagolitskih i cirilskih književnih starinah, Zagreb, 1864—1866. — Život Aleksandra Velikoga. Starine, III, Zagreb, 1871. — Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslavinskih rukopisa I—IV, Zagreb, 1873—1878. — Критичний розбір праці Соколова: Матеріялы и замѣтки по ста-

ринной славянской литературѣ, Москва, 1888 (де крім критичного розбору подано також нові тексти). — Slavische Beiträge zu den biblischen Apokryphen. I. Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches, Wien, 1893, (Denkschriften). — Die Menandersentzenzen in der altkirchenslavischen Uebersetzung, Sitzungsberichte, CXXVI, Wien, 1892.

Ми не будемо подавати наголовків иньших численних праць проф. Ягіча, згадаємо ще тільки одну, монументальну, видану петербурською Академією: Разсужденія южно-славянскої и русскої старины о древне-славянскомъ языкѣ (С Петербургъ, 1885—1895). Се величезний фоліант на кілька сот сторін, що містить у собі цілий ряд важних памяток полуднево-славянської і староруської літератури, з широкими поясненнями і увагами, які кождий мусить знати, хто студіює староруську літературу.

На тім кінчимо свою замітку, бажаючи шановному ювілятови ще довгих літ успішної і многоплодної праці на вибранім ним полі. Додамо ще тільки, що праця його давно оцінена в науковім сьвіті, чого доказом може послужити факт, що він є не тільки членом усіх славянських Академій, але також берлінської та віденської і багатьох иньших наукових товариств та інституцій.

Наукові листки.

I. Вавилон і Біблія.

В німецькій Орієнтальній товаристві виголосив дня 13 січня б. р. проф. Фрідріх Деліч, у присутності цісаря Вільгельма, цікавий відчит п. з. „Babel und Bibel“, при чім подав багато проєкційних образів із цілого ряду викопалин вавилонського і асирійського походження, камінних релефів, глиняних табличок і цеглолок з клиновими написами, фігур володарів, королівських палат, творів архітектури і народніх типів. Зміст відчиту був такий: До недавна була Біблія одиноким жерелом вавилонської і асирійської історії в часах до 500 р. перед Хр. Вона подавала одначе багатотемних і загадкових відомостей. Тепер ті відомости прояснюють ся поволи наслідком численних викопалин, зібраних по різних музеях, з долини між Евфратом і Тигром, а головно з руїн Вавилону і Нініви. Викопалини у Вавилоні уможливають нам по дослідах археологів історичні досліди значно вчаснійше, бо до 5000 літ перед Христом. В 1050 р. находимо вже в Вавилоні усталену сильну державу з високо розвиненою культурою. Численні приватні листи вказують на великий розвій промислу і торгівлі, рільництва і годівлі худоби та на високий степень наук, особливо геометрії, арифметики та астрономії. 2000 літ ширив Вавилон далеко свій вплив, між иньшим і на Ханаан. Ним можна пояснити не одну гебрайську традицію. Так приміром не можна було довго вказати походження гебрайського сабату. Тепер нема сумніву, що його початків треба шукати в культурі з над Евфрату і Тигру. Так само найдено цілий ряд біблійних оповідань, що уходили за гебрайську мудрість, на вавилонських цеголках. До біблійного оповідання про потопа підходить майже слово в слово такеж вавилонське оповіданє з перед

2000 літ до Хр. Се вавилонське оповіданє зайшло до Ханаану, але при тім забуло ся, що в ньому головну ролю відгравало море. Тісну звязь між біблійним і вавилонським оповіданєм видно також у оповіданю про сотворенє свѣта і перших людей. Також десять заповідий і обі головні заповіди вказують на вавилонське походженє. Такий самий початок має також оповіданє про перший грїх і про підступ вужа. На однім вавилонським релєфі представлені навіть чоловік і жінка, відділені від себе деревом, що стоїть між ними, а за плечима жінки великий вуж. Вавилонського походженя є також погляди про дальше жите чоловіка по смерти, про кару на злих у пеклі і про нагороду добрих у раю. Ріжні релєфи вказують на вавилонський початок ангелів і демонів. Ба навіть саме гебраїське розумінє Бога є ідентичне з вавилонським. На одній цеголці читаємо там напис : „Ягве єсть Бог“ — а табличка та походить із 2300 р. перед Хр., отже 900 літ перед Мойсеєм! — Бєсїдник висловив в кінці надїю, що німецьке Орієнтальне товариство дасть нам змогу вглянути в неодну ще невияснену доси справу, продовжуючи й дальше з тим самим запалом, що досї, свою хосенну діяльність.

В.

II. Анна Ярославна.

Історія взагалі мало цікавила ся сїєю княгинєю; був навіть час, коли заперечували її істнованє. Але десять літ тому назад було досить ясно доказано, що така княгиня була і що після неї залишив ся її автограф. Відомий французький історик Шене знайшов один приказ короля Филипа I, у яким за хрестом, що мусїв визначати підпис королїв, стояли ще два слова, але вже не латинські, як текст приказу, а славянські — а саме: Ана Рѣйна, себ то Ана Роина (від roi), або Анна Регіна = Анна Королева. Після Оstromирового евангелія є декілька букв — перший палеографічний пам'ятник староруський.

Як відомо, Анна народила ся у 30 роках XI віку. У 1051 р. стала жінкою Генриха I-го французького і королевою Франції. Змовини про шлюб почали ся у 1044 р.

Як се вийшло, що король французький мусїв був оженитись на Українці? Усі иньші королівни Європи приходили ся йому родичками, більш або менш близькими, й женитись йому на них не можна було, бо прокляв би його папа, щó лічив незаконним шлюб

в родичкою навіть сьомого коліна. Генрих I помер у 1060 р. Після нього у Анни zostали ся два сини і донька. Один із синів, Филип, став потім королем Франції, а другий — Гуго (граф Вермандуа), був одним із керманичів хрестового походу. Деякий час після смерти чоловіка Анна перебувала в монастирі, а потім вийшла заміж за одного феодала — Рауля, графа де Крені. Коли померла — гаразд невідомо. Про неї зберегли ся гарні спомини, як про людину м'якої вдачі, що піклувала ся про церкву та державу, як про людину світлого розуму, доказом чого з'являеть ся хоча-б той факт, що син її, король Филип, прикликав матір до себе у помічники правління.

П. С.

III. Еміль Голуб (некрольог).

Минулого місяця помер у Відні один із найвизначніших австрійських дослідників Африки др. Еміль Голуб. Він уродив ся 1847 р. в невеличкій чеській місцевості Голіч і був сином хірурга. Вже з маленьку показував велике замилуване до природи, головно під впливом батька, що перший познайомлював його з різними з'їлками і їх різними прикметами. В гімназії, в якій він сам мусів утримувати себе, зросло ще більше те замилуване. Перейшовши на пражський університет, студював офіціально медицину, але крім того присвячував дуже багато часу природничим і етнографічним студиям та збирав різні археологічні предмети, які находив при розкопках у околицях Хебу (Eger), дальше мінерали, комахи і патологічні препарати. За сю збірку й нагороджено його так, як не нагороджувано до того часу студентів: його вибрано членом археологічної секції Чеського Музея. В 1872 р. промовував ся Голуб на доктора медицини, а незадовго опісля вибрав ся в першу подорож до Африки, маючи в кишені всего 500 гульденів. Він мав намір перейти Замбезі і розслідувати край, положений на північ від сеї ріки. Опісля задумував перейти цілу Африку від полудня до півночі, але всі наміри розбивали ся з причини матеріального недостатку. Діставши від англійського правительства посаду лікаря, уснів призбирати собі трохи гроша і пустив ся на розсліди до країни Ма-Рутсе. По численних невдачах мусів одначе вертати назад, не діставши ся дальше як Лівінгстон. Та хоч нової країни не відкрив, то все таки подорож його не була без наслідків для науки. По семилітнім побуті між Неграми всів він зібрати дуже багато

природничих і етнографічних предметів так, що коли зробив із них виставу в Кімберлі, звернено на нього відразу увагу в цілій науковій сьвітї. Всіх предметів у його збірці було понад 30.000, які знавці оцінювали на 72.000 гульд. вартости. З Кімберлі виїхав до Європи і урядив виставу своєї збірки спершу в Празі, а опісля (1880 р.) у Відні. Рівночасно почав приготовляти ся до другої подорожі в середину Аффрики. Тим часом видав свою працю „Сім літ у полудневій Аффриці“ (2 томи), що була швидко переведена на різні європейські мови і доси не стратила своєї вартости з огляду на численні факти і дані, приведені в ній. Голюб надіяв ся, що дістане на другу свою експедицію заемогу від австрійського правительства, але помилив ся в надії. Се одначе не відібрало йому охоти і він приготовляв ся дальше до експедиції. Свою збірку пороздаровував різним музеям і школам, а сам, уряджуючи довший час відчити по різних містах Австрії, Німеччини й Англії, вспів зібрати коло 50.000 зол. і з тим пустив ся 1883 р. на другу експедицію. В його товаристві була його молода жінка, з якою недавно перед тим одружив ся і шістьох вислужених підофіцерів, яких сам приучував до служби, що їх чекала в незнаній країні. Голюб переконав ся ще раз, що його плян, перейти Аффрику від Рога Доброї Надії до Александрії, був неможливий до виконання. Тому уложив він собі плян прослідити землю на північ від Замбезі, головно Ма-Рутсе-Мабунда, зібрати знов нові колекції різних предметів і робити важніші астрономічні спостереження. Велика частина сього пляну здійснила ся вправді, але з досить значними жертвами. Він мусів бороти ся всюди з Неграми, з ріжними хоробами, особливо з трясучкою, з невигодами і недостатком, із дикими звїрами і т. и. Та все таки йому удало ся продерти ся в незнані ще землі. Він перейшов незвісну область Матоки, що лежить над середнім бігом Замбезі, і запустив ся в країну Машукулюмбів. Та тут, у місцевости Галюльонга, подибало нове нещастє експедицію. Її напали (2 серпня, 1886 р.) Машукулюмби, знищили цілий табор і велику частину зібраних предметів, дуже важні записки і апарати та вбили одного підофіцера. В першій хвилі не полишало ся ніщо иньше малій громадці, як утікати та ратувати тим способом бодай жите. Але по часі зважила ся вона підкрасти ся до табору і бодай дещо вратувати від загибелі, між иньшим деякі записки, оруже і набої. Обдерті, збіджені учасники експедиції розпочали відворот до цивілізованих країв. Розпочав ся на ново збір різних предметів

із різних околиць і незнаних племен. Се й було головним здобутком експедиції.

В 1887 р. повернув Голюб до Відня. Він почав тепер укладати систематично свої збірки і приготувляти їх до нової вистави. Кошти вистави, на жаль, мусів знов сам призбирувати, через те й отворенє її відволіклось аж до 1891 р. На покритє коштів став знов уряджувати відчити, які принесли йому поважну суму доходу, 125.000 зол. Результати вистави були знамениті. Ученому сьвітови представив ся перший раз досить повний образ полуднево-африканського зв'язного та ростиного сьвіта. Етнографічний відділ, в яким повиставляв Голюб не тільки знаменито відтворені манекени типів усяких племен, але по просту побудував цілі села, заінтересував широкі круги, а ціла вистава найшла признанє не тільки в учених, але й у аматорів. Всеж таки скінчила ся вона дефіцитом для Голюба. В 1892 р. переніс він виставу до Праги, але й там подибала її та сама доля. Опісля розпочав Голюб нове турне відчитів, між иньшим і в Америці, та задумував урядити ще третю експедицію в глибину Африки, але підорване здоровлє не дозволило йому вже здїйснити нового пляну.

Останніми літами жив Голюб у Відні цілком одиноко. Він уступив ся від цілого сьвіта і займав ся тільки перебором своїх колекцій і роздаровуванєм їх знов для музеїв і шкіл. На жите заробляв собі викладами. Біда заглядала нераз до його дверей, за те на почестях не збувало йому. Майже всі європейські володарі понадїлювали його ордерами, а різні наукові товариства іменовали його своїм почесним членом. Та й се не вменшало матеріального недостатку, а його праці „Сім літ у полудневій Африці“ та „Від Канштату до країни Машукулюмбів“, так само як і численні наукові розвідки, ба навіть монографії, не приносили йому доходу. В тім пригадали собі австрійські власти невтомного робітника і визначили йому 5000 корон річної почесної пенсії. Два місяці — січень і лютий — побирав її Голюб, а третього вмер. Із Голюбом зійшла в могилу людина, що при иньших, прихильнійших обставинах, могла зробити дуже багато для науки, хоч і те, що зробив він, має велику вагу, ціну і значінє.

В.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Автограф Шевченка. „Кіев Старина“ надрукувала у 2 кн. за сей рік невеличкий віршик Т. Шевченка, написаний ним на примірнику першого видання „Кобзаря“, дарованого маляреви Штернбергови (ум. 1845 р.). Ся дедикація звучить:

На забудь Штернбергови:

Пойдешъ далеко,
Побачышъ багато;
Задивыш-ся, зажурыш-ся —
Згадай мене, брате!

Тарас Шевченко.

По смерти Штернберга книжка дістала ся на базар і там пролежала коло 35 літ, аж випадком купив її М. Левченко, з якого паперів і переписано отсю дедикацію.

В.

Памяти Шевченка. „Южный Край“ (ч. 7800) надрукував у фейлетоні вірш Вас. Іванова присвячений Шевченкови п. н. „Памяти Т. Г. Шевченка“ і статю проф. М. Сумцова п. и. „Стихотвореніє

Т. Г. Шевченка „Сонце заходить“ въ бытовой и литературной обстановкѣ“.

В.

Проект бібліотеки в родиннім селі Т. Шевченка. „Кіев. Старина“ подає, що київське „Общество грамотности“ постановило заложити безплатну народню бібліотеку в Кирилівці, родиннім селі Т. Шевченка. Тепер порозумівають ся воно зі звенигородським комітетом „Попечительства о народной трезвости“ над тим, чи не схоче йому комітет відступити половину суми потрібної для отвореня бібліотеки.

В.

Сьв. Письмо по українськи. Звістка про дозвіл українського перекладу Сьвятого Письма, про яку згадувано ранійше, не має в собі ні зерна правди. По російських часописах надруковано, що на запитанне про сю річ Синод відповів, що справа дозволу й не розпочинала ся. Хто і навіщо пустив поголоску про дозвіл — не відомо.

С. Є.

Фонд М. Т. Симонова. З Полтави одержали ми ось який лист: У книжці IV „Вістника“ за 1901

рік в статі д. Єфремова „Жертви нашого лихоліття“ я прочитав некрольоґ Матвія Терентевича Симонова (Номиса), де сказано, що покійний М. Т. відписав земству 37.000 р. Я добре знаю це діло й самого покійного Матвія Терентевича, якого памятаю ще як він був директором Лубенської гімназії, де й я сам учивсь. Тим то мені здається не зайвим подати поправку до некрольоґа д. Єф-ва. М. Т. Симонов ще за життя подарував Полтавському губ. земству весь свій капітал — 50.000 рублів і капітал сей значить ся у грошовому рахунку губ. Управи. Віддавши усі свої гроші, М. Т. останні дні свої доживав у Лубнях, у двох зі своїм стареньким слугою, й поміщав ся в невеличких і плохеньких двох кімнатках гостинниці Стельмаха, де я й навіщав його місяців зо п'ять перед смертю. Гласний Полт. губ. Земства. *М. Русинов.*

Жаль тільки, що ані в рахунку губ. Земства, ані в листі д. Русинова не зазначено, на яку ціль призначено капітал пок. Симонова. *Ред.*

Що пишуть про нас?

Gazeta Handlowo-Geograficzna надрукувала в числі за січень досить добру статтю про Русинів у північній Америці. *В.*

Die Gartenlaube надрукувала недавно статтю А. Амляхера п. н. „Aus dem Lande der Huzulen“, де подає короткий опис краю, житя, звичаїв, ноші і т. и. Гуцулів та кілька ілюстрацій з гуцульського житя. *В.*

Вістникъ всемірної історії надрукував у 1 кн. за сей рік зміст статей дра І. Франка, поміщених у VII—IX кн. Л. Н.

Вістника за 1901 р. п. н. „З останніх десятиліть XIX в.“ Після того застановляється ся автор реферата над висловом Каткова, що „малорусскій языкъ обязанъ своимъ происхожденіемъ польскої интригѣ“, який підпирають доси всякі джентльмени з „Нов. Времени“ і ілюструє несправедливість того вислову статью Гнатюка про університетські події у львівськїм університеті. Польська преса говорить, що агітація за українською мовою ведеть ся за московські рублі, а „Московскія Вѣдомости“ і „Новое Время“ запевняють, що ся мова є тільки впливом польскої інтриги. Автор робить із того висновки, що Русини противлять ся всіми силами польонізації та що власне російські „квасные патриоты“ йдуть Полякам на руку. *В.*

„Русскія Вѣдомости“ 1902 р. ч. 42 (з 11 лютого) умістили рецензію на книжку Шенрока, „П. Кулишъ. Біографія“ (відбитка з „Кіевскої Старини“)

Уманов - Каплуновскій надрукував в час. „Сѣверъ“ (1902 р., ч. 4.) статтю про М. Л. Кропивницького.

В „Журналѣ для Всѣхъ“ (1892., ч 2.) уміщена цікава стаття А. Єфименкової „Козачество по Гоголю“, і рецензія на книжки видані Петерб. Товариством росповсюджув. корисних книжок. Рецензію написав Гр. Ков. Коломацький.

В „Крымському курьерѣ“ (з. 26-го лютого) уміщено статтю В. Доманицького „Культурно-историческое значение Т. Шевченка“.

Про петербурське „Благотв. Общество им. Ше-

вченка“ надруковані дуже прихильні статі в газетах: „Пріднѣ провскій Край“ (1439 ч.), „Волянъ“ (26 ч.), „Кіевская Газета“ (ч. 30) і „Крымскій Курьеръ“ (ч. 20), в яких вказуєть ся на хосенну діяльність товариства і закликаєть ся прихильних людей для підтриманя його відповідними жертвами. В.

В ч. 1129 херсонської часописі „Югъ“ надруковано замітку д. Ков.-Кол. „П. А. Кулишъ, какъ переводчикъ“, де автор коротенько переглядає Кулішеві переклади на українську мову. С. Є.

В ч. 1131 та 1136 „Юга“ надруковано рецензії на Етнографічний Збірник Грінченка „Изъ усть народа“ та Коваленків житєпис Носа. С. Є.

В січневій книжці рос. місячника „Міръ Божій“ (ч. 1. 1902 р.) умістив д. Евгеній Деген рецензію на російський переклад Франкових оповідань „В поті чола“. Рецензія прихильна.

В кв. 2 „Вѣстника Европы“ (1902, лютий) уміщено рецензію на книжку Н. Шенрока, „П. А. Кулишъ“ (житєпис).

Д. Яворницький друкує в часописі (про дітей) „Дѣтское Чтеніе“ „Очерки по исторіи малороссійскихъ и запорожскихъ козаковъ“. В кв. 1 за сѣй рік уміщено такий начерк: „Кн. Дм. Ив. Вишневецкій“.

В другій часописі про дітей „Юный Читатель“ (1902 р. ч. 2) надруковано начерк И. Абрамова „Край Тараса Бульбы“ (sic).

Uczył Marcin Marcina... Отся польська пословиця прийде нам

мимохить усе на думку, коли вичитаємо в „Галичанинѣ“ та в иньших подібних виданях поученя для „украинофилевъ“, як вони мають писати, яких слів уживати, якої правописи тримати ся і т. и. В останніх числах „Галичанина“ друкуєть ся така „рецензія“: Альманах руско-українських богословів или Дрянъ стихом и прозою“. Ми не будемо вдавати ся в її розбір, бо се було би за багато чести для автора, згадаємо тільки, що автор знов хотів блиснути своїми фільольогічними мудрощами — знаними зрештою від давна і сильно оклепанними — та повчити „украинофилевъ“ дечого нового. З того його наклону до даваня наук ми переконуємо ся одначе, що він запав на хронічну „языческую“ хоробу. Радимо йому для того, щоби він усе перед тим, заки сяде виливати свої „чутства“ на папір, пригадав собі сю польську пословицю, а може вона вплине трохи успокоюючо на його сильно роздратовані нерви. Так само повинен він тямити ще другу пословицю: *Medice, cura te ipsum!* і навчити ся самому чи то української, чи російської мови, а не писати „язичієм“, яке уйшлоб може ще сто літ тому назад, але не нині. В.

Праці Українців у чужих мовах. Др. Михайло Зобків, доцент університету в Загребі, видав хорватською мовою нову свою працю з обсягу права п. н. *Advitalitetsko pravo po austrijskom gradj. zakonu. Napisao Dr. Mihajlo Zobkow, sveuč. docenat u Zagrebu. U Zagrebu, 1902, Tiskom Dioničke tiskare. Ст. 26, вел. 8⁰.* В.

Przegląd powszechny, що виходить у Кракові, надрукував у книжці за марець статтю Богдана Лепкого про українсько-руську літературу в 1901. Як згадувано в нас, статтю сю читав уперед д. Лепкий в новозаснованім славянськiм клубі, де вона викликала широку дискусію. Сю саму статтю почав теж друкувати „Slovanský Přehled“. В 6 ч. подано її початок, у ч. 7 буде кінець. В.

Крутка, краківський місячник, надрукувала в 3 кн. с. р. статтю д. Михайла Мочульського п. н. „O literaturze ukraińsko-ruskiej“ (ст. 157—165), де він дає коротенький огляд нашої літератури в XIX в. В.

Переклади українських творів. Сими днями вийшла польська брошурка, що містить переклад поеми С. Руданського „Царь Соловій“. Наголовок брошурки такий: Stefan Rudański. Car Solowiej, bajka. Przekład Bolesława Andruszewicza. (Odbitka z rocznika literackiego „Zdrowie“ III. Lwów, 1902. Z drukarni i litografii Pillera i Sp. Ст. 90, 8°. Переклад вірний, заховано навіть розмір оригіналу. На початку надрукована коротенька передмова, в якій пояснено алегоричне значіння поеми. Жаль тільки що перекладач українські назви читає з російська, от прим. зараз у титулі „Solowiej“. В.

Франкове оповіданє „Сам собі винен“ переложено на грузинську мову в журналі (щотижньовім) „Квалі“ (Слід), 1902, ч. 5. По грузинськи названо се оповіданє „Хто винен“; переложив Джапарідзе. Проф. грузинської мови Хаданов каже, що переклад зладжено очевидно з мови росій-

ської, а не з української, бо на те вказують деякі стилістичні особливости. А. К.

Grazer Tagblatt надрукував у 53 ч. з дня 23 лютого переклад одного оповіданя О. Кобилянської п. н. „Was ich liebte“. Переклад зладив мабуть д. Іван Негребецький.

До цензури подано з Київа:

1) Мордовця — Дзвонар, 2) Мордовця — Старці, 3) Стороженка — Матусине благословеннє, 4) Кониського — Сестра-жалібниця, 5) Кузьменка — Не так ждалося, да так склалося, 6) Левіцького — Рибалка Панас Круть, 7) Мирного — Казка про правду та Кривду, 8) Франка — До світла, 9) Франка — Лис-Микита (в друге) і 10) Додаток до „Літературного Збірника“, присвяченого пам'яті О. Кониського. С. 6.

Цензура заборонила: 1) Загірньої — Про гори, 2) Авраменка — Поради жінкам. С. 6.

Чи оправданий закид? У 25 ч. „Буковини“ с. р. жалується д. Н. Котлярчук, що Л. Н. Вістник поміщує в хроніці часто згадки про маловажні справи, ба навіть дрібні замітки з російських часописів, а не звертає уваги на статі иньших часописів, європейських. Причину до сього наріканя дало йому те, що Л. Н. Вістник не зазначив статі про університетську справу в „Il Giornale d' Italia“. З тої нагоди каже він: „Польські часописи підхоплюють живо всякі згадки чужинців та чужих часописів про їх справу — у нас якась чудна байдужність в тім напрямі“. На се відповімо ми так: Правда, що польські часописи зазначають усе, що пишеться де про Поляків, але чи знає д. Ко-

тлярчук, як зорганізована польська преса, а як руська, а спеціально Л. Н. Вістник? Щоби всякі звістки про нас зазначувати, треба: 1) Мати велике число різних європейських газет і вибрати з них те, що нас обходить; Л. Н. Вістник не може собі на се дозволити, бо не має на передплату таких часописів фондів. 2) Хоч би врешті фонди найшли ся, то треба-б мати численніший редакційний персонал, що мав би час читати ті газети. Число передплатників Л. Н. Вістника не дозволяє одначе тепер на збільшене редакційного персоналю. Зарадити сьому можна-б одначе по частині й так, що читачі з публіки могли б надсилати нам подібні звістки до хроніки, як се роблять Поляки і иньші народи. На жаль, доси се не діється, а навіть д. Котлярчук подає в „Буковині“ назву італійської часописи, але не вказує ані числа, ані дня, коли була в ній стаття про університет. Що до університетської справи, то скажемо ще від себе, що ми мали намір написати окремі статі про університетську дискусію в соймі, про внесенє дра Олесницького, про становище польської поступової преси і т. и. З причин незалежних від редакції муїли ми той намір похехати. Тому зазначаємо тепер тут тільки ті важніші статі, в яких була мова про університетську справу: 1) Kraj (петербурський) надрукував простору статю про се в 50 ч. за 1901 р. 2) Krytyka (краківська) надрукувала в 1 ч. за 1902 р. статю: „Rusini i sprawa ruska“. 3) Przedświt (льондонський) надрукував у 12 ч. за 1901 р. статю: „Sprawa uniwer-

sytetu rusińskiego we Lwowie“. 3) Przegląd Tygodniowy (варшавський) надрукував у 2 ч. за 1902 р. статю: „Ruch rusiński w Galicyi“. 5) Wolny Głos (парижський) надрукував в 8 ч. за 1901 р. статю: „Uniwersytet ukraiński“. 6) Кієвская Старина надрукувала в 2 кн. статю: „Въ борьбѣ за просвѣщеніе“. 7) Il Giornale d' Italia, ч. 340 за 1901. В.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Р. 1902, кн. I. Т. XLV. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 22 + 12 + 55 + 16 + 46 + 14, 8⁰. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, критично-історична розвідка Михайла Грушевського. — 2) Меморіял в обороні прав православних і диссидентів з часів чотиролітнього сойму, подав Михайло Галушинський. — 3) Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом педвижимим, подав Іван Верхратський (кінець). — 4) Miscellanea: а) До біографії гайдамаків Залізняка й Чорняя, под. Олексій Маркович; б) До участі Русинів в наполеонських війнах, под. І. Кобилицький; в) Ізидор Шараневич, некрольоґ і г) Мих. Сухомлінов — Ів. Жданов, некрольоґічна замітка, подав М. Грушевський. — 5) Наукова хроніка: Причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в. I—VI, дра Івана Франка. — 6) Бібліографія (рецензії й справозданья). — Показчик до томів XXXIX—XLIV Записок Наукового Товариства імені Шевченка.

Українсько-руська Бібліотека.

Видає фільольогічна секція Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. I. Писаля Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видане. Том перший. Поезії. З перводруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав др. Іван Франко. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXII + 806, мал. 8°. Ціна 6 кор. (в оправі 6·80 і 7·20 кор.). Зміст: 1) Передмова. Ст. V—X. — 2) Думи і співанки. Ст. 1—66. — 3) Балади і оповідання. Ст. 67—102. — 4) Поезії 1862—1867 р. Ст. 103—207. 5) Поезії вид. в Коломиї 1867—68 р. Ст. 209—306. — 6) Поезії 1868—1876 р. Ст. 307—396. — 7) Дикі думи. Ст. 397—462. — 8) Поезії 1885—1886 р. Ст. 463—496. — 9) Співанки діля господарських діточок. Ст. 499—515. — 10) Проскура. Ст. 516—518. — 11) Байки. Ст. 529—538. — 12) Пісні жовнярські. Ст. 539—549. — 13) Співанки. Ст. 550—561. — 14) Руский лірник. Ст. 562—603. — 15) Колядник. Ст. 604—654. — 16) Маланка. Ст. 655—700. — 17) Поправки і доповнення. Ст. 701—707. — 18) Німецькі поезії. Ст. 709—783. — 19) Мельодії. Ст. 785—806.

Етнографічний Збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні легенди. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1902. Накладом Товариства. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XII + 216, 8°. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Передне слово. Ст. IX—XI. — 2) Біблійні легенди старого завіта. Ст. 3—60. — 3) Біблійні легенди но-

вого завіта. Ст. 63—135. — 4) Легенди про сьвятих. Ст. 139—197. — 5) Легенди про недовірків і чарівників. Ст. 201—215.

Олександр Кониський. Молодий вік Максима Одинця. Хроніка з давно минулого. (Белетристична Бібліотека. Ч. 41). У Львові, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні В. А. Шийковського. Стор. 198, 8°. Ціна 2 кор.

Сергій Єфремов. Национальне питанє в Норвегії. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 25). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 16°. Ціна 30 сот.

Гомерова Іліяда. Рапсодія А. Переклав Петро Байда (Ніщинський). (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 26). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 8°. Ціна 30 сот.

Вінкентий Закшевский. Все-сьвітна Історія для висших клас середних шкіл. Том II. Історія середних віків. З II-го польского видання переложив з дозволу автора Олександр Барвіньський. У Львові, 1901. Накладом фонду краєвого. З печатні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. X + 256, 8°. Ціна 2·40 кор.

Рецензия підручника: В. Закшевський, Все-сьвітна історія для висших клас середних шкіл. Т. I. Нап. В. Білецький. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 8, 8°. [Відбитка з „Учителя“].

Вінкентий Закшевский. Все-сьвітна історія для висших клас середних шкіл. Т. II. Рецензия Вас. Білецького, ц. к. професора Академічної гімназії у Львові. Львів, 1901. З друкарні Інсти-

туту Ставропигійського. Ст. 42, 12⁰. Ціна 24 сот. [Відб. з „Дѣла“].

Історія і статистика австрійско-угорської монархії. Написали др. Людвик Фінкель і др. Станислав Іломбінський, професори львівського університету. Переложив і до ужитку рускої молодіжи приладив Василь Білецький, професор Академічної гімназії у Львові. У Львові, 1901. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка Ст. 86, 8⁰. Ціна в оправі 2 кор.

Наша Дума. Українсько-руські народні пісні зібрав і для хору уложив Філярет Колесса. Львів, 1902. Коштом і заходом Тов. „Просвіта“ у Львові. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 10+52+32, 4⁰. Ціна 2.50 кор. — Отсе перша книжка з нотами, що вийшла з друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Її викінчене таке гарне, що не уступає в нічим подібним заграничним виданням. Надіємось, що руські інтересенти побачивши сю книжку, будуть від тепер замовлювати подібні видання тільки в сій друкарні. В.

Університет через підписку, написав... Чернівці, 1902. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 22, 8⁰. Ціна 50 сот.

Наталь Вахнянин. Причинки до історії рускої справи в Галичині в літах 1848—1870. Передрук з „Основи“ з 1871 року. Накладом Льва Лопатинського. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 98, 8⁰. Ціна 70 сот.

Як можна законно увільнити ся від служби військової? Написав Володимир Лаврівський. Львів, 1902. Друкарня уділова. Ст. 48, мал. 8⁰. Ціна 2 кор.

О. Я. Кониський. Тревоги автора і видавника. З натури. Заходом О. Барвінського. Накладом Л. Лопатинського. У Львові, 1902. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 36, 16⁰. Ціна 30 сот.

Найдена сотка. Оповідане Едмонда де Амісіса. Зь італійського переклавъ Данило Бодревичь. (Бібліотека для рускої молодіжи. Вып. 33. Т. LVI). Коломыя, 1902. Зь печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 76, 16⁰.

Вонъ здурѣвъ. Смѣховинка въ трехъ вѣдслонахъ В. Каммерера. За дозволомъ автора на рускій языкъ переклавъ Евгеній Гуцайло.

Зь нашої бувальщини. Написавъ о. Іосифъ Застырець. (Бібліотека для рускої молодіжи. Вып. 33. Т. LVII). Коломыя, 1902. Зь печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 70, 16⁰. Ціна обох томиків разом 70 сот.

Відповідь Дру Щуратови на критику Підручника Історії рускої літератури. Написав Іосифъ Застырець. Бережани, 1902. З печатні А. Ціхоцького. Ст. 8, 8⁰. Ціна 10 сот. (Дохід на одіж і книжки для бідної молодіжи в Бережанах). — Автор отсеї брошурки повинен тямити, що не кождей, хто вміє писати, мусить писати, а ще більше друкувати. Такі річи і таким способом писані не приносять авторови нічого більш понад шкоду для нього самого. По щож отже йому ставити себе самого в некорисне свѣтло перед публикою? В.

Гасло. Під такою назвою почала виходити в Чернівцях від 1 марта нова газетка під редакцією д. А. Когута (ул. Приватна, ч. 4), як орган Р. У. П, що вже

видала в нас кілька брошурок. Газетка буде появляти ся раз на місяць і головну увагу присвячувати українським справам, хоч і інших не буде поминати. Перше число представляєть ся не зле, особливо задля досить великого числа звісток із України. Так отже Чернівці дістали сього року аж дві нові газетки: „Анцихрист“ і „Гасло“.

В.
Анатоль Свидницький. Люборацьки. Смейна хроника. Кьивь, 1901. Друкарня П. Барського. Ст. VIII + 326, 8°. Ціна 65 коп., на лїпшім папері 80 коп.

В. І. Масляк. Поетова побіда. Поетична гумореска. (Видавництво: „Для Сьвітла“. Вип. 1). Коломия, 1902. Наклад спілки. З печатні М. Білоуса. Ст. 32, мал. 8°.

Евген Купчинський. Руский цитрист, збір композицій на цитру. Зошит I. Львів, 1902. Ст. 8, 4°. Ціна 70 сот. В отсім першім зошиті, присвяченим нашій університетській молодіжи п. з. „В своїй хаті“ містять ся отсі пісні: 1) Ой під гаєм. 2) На вулиці. 3) Ой у поли три криниченьки. 4) Козак. 5) На що ся, Боже. Дальші зошити будуть появляти ся в міру того, як перші розійдуть ся.

Піснь народна о покойной цѣсаревѣ Єлисаветѣ. Составивъ Никола Кавадюкъ, господарь Мышина. Коломия. 1901. Ст. 4, 8°. Ціна 2 сот. — Свого часу була надрукувана в „Літ.-Наук. Вістнику“ народня вірша про смерть цїсареві Єлисавети. Від того часу зібрало ся в нас кільканацять варіантів тої вірші, що зрештою дуже мало ріжнять ся від себе. Замітна одначе при тім річ, що записувачі присилаючи нам ті ва-

ріянти, завважують звичайно: сю пісню зложив Н. Н. Виходить із того, що ту саму пісню склали рівночасно в ріжних селах, ріжних повітів, ріжні люди і зійшлоь так, що як раз потрафляли передавати пісню майже тими самими словами, із маленькими тільки ріжницями! Шкода тільки, що ті численні автори не знають права авторської власности, инакше могли-б ми мати дуже цікавий прасовий процес. Тепер прибуває до цілої плеяди псевдо-авторів пісні про Єлисавету ще один, що не завагав ся покласти під нею свого імени, хоч рівночасно подав чомусь в титулі, що се „піснь народна“. Видавець, розумієть ся, не звертав на се уваги, бо й на що? Аби інтерес ішов!

В.
Вибір деклямацій для руських селян і міщан. Зладив і передмову додав Ів. Франко. (Видавництво товариства „Просьвіта“. Ч. 262). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 12°. Ціна 50 сот.

Власна земля. (Видання Р. У. П. Ч. 4). Кьивь, 1902. Ст. 30, 16°. Ціна 25 сот.

Страйкъ чи бойкотъ? Після В. Будзыновского. (Видання Р. У. П. Ч. 5). Кьивь, 1902. Ст. 28, 16°. Ціна 25 сот.

Мордовцевъ Д. Л. Палій, воскреситель правобережної України. Историчне оповидання. С.-Петербургъ, 1902. Ціна 75 коп.

Малороссійскіе рассказы (юмористическіе). Одесса, 1901. Ціна 35 коп.

Н. П. Неначе свить перевернувся. Вірши Дида Мыколы. Єлисаветградъ, 1901. Ст. 190. Ціна 50 коп.

Родные поэты. Т. Г. Шевченко. Издание общества распространения полезных книгъ. Москва. Цѣна 10 коп.

Старинный малорусский письменникъ. „Книга глаголемая листовня“. Съ предисловіемъ Б. Д. Гринченка. Ст. XIV+41. Черниговъ, 1901. Цѣна 25 коп.

De infinitivi Homerici origine casuali. Scripsit V. Szczurat. Brody, 1902. F. West (друкарня). Ст. 18, вел. 8°.

Для сумныхъ людей. Весела книжочка зъ образками. (Выдавництво час. Свободы ч. 16.) Olyphant. Pa. З друкарні „Свободы“ 1901. Ст. 32, 8°. Цѣна 30 цент.

Тарас Шевченко. Його жите і значіне. Написав Михайло Лозинський. (Вид. час. Свободы“ ч. 17) Olyphant. Pa. 1901 З друкарні „Свободы“. Се передрук з календаря на р. 1902. Ст. 59, 8°.

Начеркъ статутѡвъ товариства рускихъ церковныхъ громадъ въ Спол. Державахъ и Канадѣ. Olyphant. Pa. 1901. Зъ друкарні „Свободы“. Ст. XII+12.

Містить начерк статутів і передне слово А. Бончевського „Чи треба нам церковної організації?“

Розмова Поляка зъ Русиномъ. Ст. 12, мал. 8°. Цѣна 10 центів. Наклад третій. Книжочка не мудра, але люде за нею питають і читають дуже радо.

Русскій буквар для церковно-приходскихъ школь въ Америцѣ. Часть I, II і III. Исправили и уложили И. Б. и Д. О. Накладъ издавія. Д. Салея. Цѣна въ переплетѣ 40 цт. Нью-Йоркъ 1901. Ст. 128, 8°.

Се перший буквар, який появи́в ся на Ам. Руси. „Исправили

и уложили“ його, а радше вкрали і іспортили ам.-руські москвофіли: кацапствующий дячок гр. к. обр. Иван Борух, і цареславний бувший, складач „Свѣта“ Денис Салей, який потерпів за той буквар, бо стратив місце складача, що без дозволу користувався черенками в друкарні „Свѣта“ і видав таки малорусський (хоч і спорчений) буквар без дозволу духовного правленя і сьв. Синода. Видавці зложили сей буквар з останніх двох галицьких етимольогічних букварів в цілі: „не потеряти своєї прадѣдної правописи“ — як читаємо в переднім слові. Буквар мож поділити на дві часті: — одна — се часть буквара писана і друквана кирилицею і вона цілком добра та поправна, бо се лиш знимки зі старих наших букварів етимольогічних за поміцію електротипу; — друга часть, яку складав Д. Салей черенками „Свѣта“, вже „испорчена“, але менше як „Русское Слово“ або виданя общ. Качковского. Хоч той буквар не принесе пожаданої користи, бо Галичане і дальше будуть користуватись букварями старокраєвими, що й таньші і більше педагогічні, а Угорчане уживають своїх старокраєвих кирильських, то все таки він сто раз ліпший як буквар общ. Качковского. А. Б.

Американскій Русскій мѣсяцословъ Соєдиненія гр. кат. рускихъ братствъ въ Сѣверной А-Америцѣ на годъ (рокъ) 1902.

Amerikansko-russko-slovensky kalendar Sojedynenija greko kat. russkych bratstv v Severnej Ameriky na rok 1902 majuči 365 dñi sostavil v mene i z porczenia „Sojed. Gr. kat. Russkych Bratstv“

Pavel Jurievič Zatkovič, redaktor „Amerikanskoho Russkoho Viestnika“. Rok vydanja VII. New York, N. Y. Ст. XVI + календарію + 164.

Сей календар дурний як звичайно. Видає його „Соєдиненіє“ двома накладами що року. Один наклад словацький, словацькими черенками, який вийшов у перших днях б. р.; другий наклад руськими черенками, який вийшов у перших днях марта б. р. Розуміється, що словацький волить ся читати, бо бодай мова в ньому якась людська. А. Б.

Календарь православного общества Взаимопомощивъ Сѣверо-Американскихъ Соєдиненныхъ Штатахъ на 1902 г. Годъ изданія 2-й. Составилъ В. Туркевичъ. Нью-Йоркъ 1901. Ст. XLIV+124.

Сей календар представляеть ся лучше що до змісту і поверхної форми від такого самого з мин. року, перевишає „мѣсяцословъ“ г. Жатковича, але за се в нїм менче малорущини, яка там єсть гірша від качковщини. Царославні трохи за скоро хочуть московщини по царославлених Русинів в Америці. А. Б.

III. З поля народньої осьвіти.

„Споръ Южанъ съ Сѣверянами“, як колись назвав делікатно російський гнет над Україною Пипін, не спинаєть ся й доси. В числі 9297 „Новаго Времени“ (з дня 27 січня) надрукував д. В. Розанов чималу статью п. з. „Малороссы и Великороссы“. Сей добродій заявляє: „Я понятія о Малороссіи другого не имѣю, кромѣ того, что тамъ рубашку засовываютъ въ штаны, да, говорятъ,

малороссіянки хороши собой“. Здавало ся-б, з таким знаттєм краю не слід балакати про його, ну, та хиба таким російським публіцистам, як Розанов, Суворин, Ясинський і ин. „законъ писанъ“? — звичайно — ні. Вірікши в початку статі своє незнатте України, д. Розанов не вагаєть ся, і далі вже з патосом плете таке неподібне про Вкраїну та Вкраїнців, що мимоволі спитаєш: невже його доси не забрано в божевільню? Та ба, не тільки не сидить д. Розанов у божевільні, а ще й статі в „Новомъ Времени“ друкує. Наплівши багато дурниць, д. Розанов радить урядови змінити політику і не давити нас, а навпаки, навіть звеліти Академії Наук („я бы сдѣлалъ заказъ“, каже Розанов), зладити словарь „хохлацкихъ говоривъ“, бо, бач, „скоро малороссы“ побачили-б, що ми, „русскіє“ їх не тільки не давимо, а ще й славимо й величаємо, що ми вже давно не „великороссы“, а „общероссы и всероссы“, то усе їхнє роздрозненне супроти нас, яке виявляеть ся в ріжних „сепаратизмах“, зникло-б“. На доказ своєї думки автор покликаєть ся на те... як Лезгїни у „Конвої Єго Величества“ в Петербурзі скінчили історію лезгінського народу й лезгінської мови... Через день умістив якийсь д. Ив. И—инъ листа в „Новомъ Времени“, в яким каже, що ось двадцять років назад зложив Костомаров в Академії Наук гроші для нагороди за кращий український словарь („значить, додає автор листа, заказъ былъ сдѣланъ“) і не винний же уряд, що Українці й доси не подбали за словарь. Не будемо змагатись

з д. Ів. І — ним про те, чом не подбали Українці, а питаємо тільки його: хіба Костомарів і російський уряд одно й те саме? хіба як Українець Костомарів склав гроші на премію за кращий український словник, то се уряд зробив „заказ“?

В. Д.

Чи варта що народня освіта на Україні? Кореспондент „Придніпр. Края“ оповідає в ч. 1328 тої газети про один факт, що трапився у Кривому Розі (містечко в Херсон. губ.) в бібліотеці. Сей факт надто яскраво доводить, що варта російська школа і взагалі народня освіта на Україні. Ось що пише д. Л—в у „Придніпр. Краю“: „Заходить до бібліотеки хлопець. „Здорові були! Дайте мені книжку!“ (Хлопець веде розмову по українському). Бібліотекарка: „Яку?“ — „Та яку небудь!“ Бібліотекарка подаючи катальог: „Візьми, вибери собі!“ Хлопець бере катальог і несміливо перегортає картки, нарешті вертає катальог і заявляє: „Дайте мені таку книжку, щоб була з картинками!“ Бібліотекарка знаходить таку книжку і подає хлопцеві; сей узив її і роздивляючись каже своє прізвище, а на запит: „Де вчився?“ — категорично заявляє: „У школі“. Я зацікавився, каже кореспондент, і спитав хлопця, бачучи, що він роздивляється наголовок книжки: „Який наголовок книжки?“ Хлопець відповів на се: „Не знаю, ось подивіться!“ І подав мені книжку. „Хіба ти не вмієш читати?“ спитав я здивований. „Ні!“ — „А кому-ж ти книжку береш?“ дивувався я ще більше. — „Собі!“ — „На щож ти береш її, коли не вмієш читати?“ — „На картинки

дивитися“. — А бібліотекарка: „Тоді й книжки не можна брати!“ „Чого?“ — питається хлопець. — „Вже-ж сьогодні аж два такі взяли, що не вміють читати, та на нашій вулиці більш книжок у неграмотних; значить, і мені можна брати, буду хоч на картинки дивитися. Прощавайте!“ — І хлопець вийшов. Д. Л—в закінчує свою кореспонденцію звичайним газетярським терміном: „Мабуть і коментаря тут не треба!“ А може й не вадив би? *Г. Ков.-Кол.*

Народні вчителі на Буковині.

„Буковина“ подає в 22 числі отсі цікаві дані з учительського статусу на Буковині. Число сталих надучителів, надучительок і учительок при публичних народніх школах виносило з кінцем 1901 р. 478, отже менше як половину всіх учительських сил, яких є звичайно 1000. З них признаєть ся 197 до румунської народности, 181 до руської, а коло 100 до німецької, польської і мадярської. Між усіма є 182 надучителів і 5 надучительок; з того 85 належить до руської народности (в тім числі одна надучителька), 80 до румунської і 22 до иньших народностей (між останніми 2 дві надучительки Польки і 2 Жидівки). Учителів є 237, учительок 59; з того признаєть ся до руської народности 96 (в тім ч. 4 учительки), 117 до румунської і 78 до иньших народностей. Замітне, що при румунських школах є 2 Русини, а при руських 5 Румунів. Підучителів і підучительок було з кінцем 1901 р. 52, з того 15 жидівської народности, 14 румунської, 9 руської, 8 німецької, 7 польської. Разом сталих учительських сил було з кінцем 1901 р. 530; з того 210 румунської на-

родности, 190 руської, 130 иньших (між тим 100 німецької, разом із Жидами, яких є коло 30, і 30 польської народности). В.

Кустарний з'їзд у Полтаві.

В Полтаві 27 вересня до 5 жовтня ст. ст. 1901 р. відбувся з'їзд кустарів (для піднесення домашнього промислу). Деякі постанови цього з'їзду цікаві й для нас. Полтавський з'їзд між иньшим ухвалив: 1) обернути ся з проханнем до міністерства хліборобства та державних маєтностей, щоб воно допомогло виданню і ширенню серед народа популярних брошюр українською мовою про домашні промисли; 2) удати ся до полтавського земства з проханнем, аби воно видало популярну брошюру українською мовою про гончарство; 3) ширити серед народа саму ідею кооперації, а для цього також видавати брошюри про кооперацію українською мовою; 4) дбати, щоб кустарі додержували національного українського стилю й орнаменту (про се спеціально були реферати на з'їзді: д. Сластьона і д. Косачевої), а для цього: а) збирати зразки українського орнаменту й стилю, упорядковувати їх і обробляти науково і видавати збірки для вжитку кустарів і б) запроваджувати їх в народні ремісничі школи; 5) зробити досліди над українськими ярмарками. (Дивись „Постановлення областного съезда дѣятелей по кустарной промышленности въ г. Полтавѣ, 1901“). Нічого й говорити, яку величезну вагу мали б ці постанови, коли б вони справді були запроваджені в життя. Кустарі, дрібні промисловці, що роблять власними силами і коштом, у боротьбі з ка-

піталізмом заздалося мало узброєні і суспільство та уряд повинні допомогти їм. Окрім ріжних форм чисто економічної заемоги (про які теж були постанови на з'їзді), можна й треба допомогти інтелектуально: виданням популярних, зрозумілою для кустаря мовою книжок як про самі кустарні промисли, так і взагалі про кооперативний рух, ширенням серед народа прекрасного народного орнаменту й стилю, бо їх дешеві фабричні крами потрохи доводять до занепаду й загибелі і т. ин. Для кустаря питання про те, чи бути йому самостійним промисловцем, чи піти в найми до капіталіста — се питання життя й смерті; тим то тут повинно занехати всі теоретичні змагання про вартість української мови і т. и. і дати народови в руки усі ті засоби, що допоможуть йому витримати економічну боротьбу. С. Є.

Народні читальні в Москві.

1. Чит. ім. І. С. Тургенєва в 1900 р. була відчинена протягом 300 днів; за сей час читало в ній 88.273 чол., на один день пересячно 294 (в 1899 — 280). Найбільше відвідували читальню ученики середніх та низших шкіл, найменше попи.

2. Чит. ім. О. М. Островського в 1900 р. відчинена була протягом 343 днів, читало в ній 43.653 чол., крім того 7.059 ходило читати лише газети. Поміж читачами переважно були ученики середніх та низших шкіл, далі ремісники й майстри... учителів було 292. Найменше попів — 7.

3. Чит. ім. О. С. Пушкіна, повстала тільки 1900 р., була отворена всього 240 днів, публіки було 7.508 чол.

В усіх трьох читальнях найбільше читано книжки дитячі, потім ілюстровані часописи, далі оповідання, романи, нарешті чужоземних письменників. Найбільшою симпатією з поміж російських письменників користувався Гоголь, за ним Немирович-Данченко... Шевченко займає в тім ряді 75 місце, Надсон 40, Щедрин 21. Із чужоземних Майн-Рід 1, далі Емар, Купер, Бічер-Стоу 20, Золя 27, Шілер 32, Ібсен 47.

П. С.

Російські музеї. На однім із засідань бібліологічного товариства в Петербурзі мав недавно відчит д. Вітберг про приватні російські музеї і про їх історію. Перший приватний музей по думці Вітберга заложив Свінін в Петербурзі 1820 р. Він існував 14 літ; також інші приватні музеї російські не тривали довго. Аж у 50-их і 60-их роках розрослися вони значно. Тепер є в Росії 72 мійських і 70 музеїв, що належать до приватних осіб. Є багато музеїв присвячених поетам, письменникам, музикам, полководцям і іншим славним мужам. Найбільше знаві в таких музеїв — се музеї Пушкіна, Лермонтова, Грібєдова, Рубінштайна, Суворова і ин. Прелегент поставив внесенє, щоби з нагоди 300-літнього ювілею панованя Романовів основано музей Романових; у ньому були-б усі маніфести, видані Романовими, портрети цїсарів і їх родини, твори написані ними і ин. Ювілей припадає на 1903 р., а деякі люди заходять ся вже, щоби до того часу засновано такий музей.

Жіноча бібліотека. В Петербурзі умерла недавно Кайсарова, що дуже любила збирати книжки

і полишила по собі бібліотеку, зложену з 18.000 томів. Усі ті книжки були писані тільки жінками. Сю особливу бібліотеку закупив тепер англійський бібліофіл Hutchinson у Лондоні за 25.000 рублів.

В.

Учитель міністром. Учитель Х. Стаділь, вибраний у Данії послом до державної ради 1887 р., став по часі провідником лївиці, опісля був іменованій державним ревізором, а вкінці заміняв учительство за міністерський фотель. У нас багато думає, що учитель не може бути навіть послом, а при виборах до міської ради у Львові дискутовано дуже поважно по польських дневниках над тим, чи може бути учитель радним міста!

В.

Докторати у Швайцарії. В минулім шкільнім році отримало на всіх швайцарських університетах 379 осіб степеня докторів. Між промовованими була майже половина чужинців — 179 (між тим 74 Німців, 58 Росиян, 22 з Австрії) і 48 жєнщин (між тим 31 Росиянок, 6 Німок і 6 Швайцарок).

В.

IV. Театр і штука.

Театр у Чигирині. Завдяки чигиринському д. Посереднику і в Чигирині завелась нечувана тут річ — драматична штука. Д. Посередник, а особливо жінка його, зібрали гурток любителів драматичної штуки — гурток переважно з самих чиновників міських. Сей то гурток і почав давати самі російські твори. Велось діло се трохи пеняво, бо, ніде правди діти, і любителі були новачки в сьому ділі, тай публіка в сьому ні тямку

ні смаку! Хтож мав який смак, то той не задовольняв ся, хоча кожен радів, що хоч що небудь, та заводять ся на потребу душі. Одначе ділови судилось зовсім зникнуть. І вже як йому де хто й хреста ставив, появив ся в Чигирині І. Н. Пономаренко — чоловік теж з чиновного миру, та ще аж з Києва. Сей чиновник, зіставшись на посаді в Чигирині, провідав про тутешню смерть драматичної штуки. Як чоловік бувалий (мабуть-то) впевнив усіх, що на російській мові ся справа і повинна була загинути у такому місті, як Чигирин. А що б її піддержати і вкорінити, то її треба весги на українській мові... Дістали дозвіл, почали ставити українські пєси і в 1899 році в залі „М. Рѣзницького“ 26 грудня відіграли „Москаль чарівник“ Котляревського, та „По ревізії“ Кропивницького з додатком танців та українських пісень на користь збожеволілого перед цим поліційного надзирателя. Правда і грали добре, особливо сам п. Пономаренко, його жінка і иньші. Але як афіша була перед виставою на стовпах та стінах, то вже видно було, що щось, наче стихія яка, піднімала людей і через те збір був такий (65 р.), якого не бачили в перші рази з грання російських пєс. (На яку користь будуть повернені гроші, сього ніхто не знав). Порушення в публиці і прихильність її до української штуки завважив міський учитель п. Мозговий і збудував у своїому саді будинок задля любителів артистів. Грали й там. Рух був однаковий і через те і збір не поменшав ся, хиба через погоду або що... а всеж ниже 30 руб. не було. Але д. Мозговий

десь виписав собі „трупю Фабіянського“. Любителі й зістались з боку, а ся трупа повела з першу діло гаразд і добрий таки мала заробіток. А далі д. Мозговому почало шкодити т—во любителів. Се т—во випросило собі бояцькі казарми і там почало поставляти укр. пєси, додаючи до них і музику. Вистави бували иноді в той самий час, коли й у д. Мозгового. Заробіток і там і там був не великий — любителям то воно байдуже, а вже „трупі Фабіянського“ то не ставало на прожиток. На силу він сироміг ся на свій кошт виїхати кудись. Любителі, що були під проводом п. Посередника, не дуже то сприяли ворожнечі і часом, крадькома наче, приставали і до „трупі Фабіянського“. Та хоч як силкував ся д. Посередник підняти російську сцену, не міг одначе сего добігти і через те инколи рядом з російською пєскою ставив і українську. Часом навіть із иньчих міст виписував якого вдатного актора. Так воно велось аж поки д. Фабіянський не поїхав собі куди знав. Зістались любителі знов самі. Та д. Посереднику хотілось російщини і через те діло зійшло на „нѣтъ“. Мусів кинути свої зусилля і все діло звисло на самих любителів, а властиво на д. Пономаренкові.

І в часи конкуренції сеї виставлено чимало українських пєс на чигиринській сцені, але вже з сего часу, як зістались д. Пономаренко і К-о, то тільки самі українські й ставились. Варти доброї згадки отсі: 1) „Як ковбаса та чарка“... Старицького; „Бувальщина“ Велісовського, пер. Ус—ка, обидві 13 січня 1900 р.

в залі „Р'єзницкаго“ ; 2) „Сва-танне на Гончарівці“ Основяненка, 3 лютого 1900 р. там-же ; 3) „Розумний і дурень“ Тобілевича, 27 серпня 1900 р. в будівлі д. Мозгового. Не тільки горожани бували на спектаклях українських, а навіть із околиць най-жало багато, часом і із неблизька. Д. „Р'єзницкий“ збудував із своєї залі, що перш була за для типографії і инколи давалась для спектаклів, „настоящій театр“ . Д. Мозговий теж побільшив і свою будівлю приспособивши її до „на-стоящаго театра“ . Таким чином маємо аж дві будівлі у 1901 р. Та тільки щось там... бо говорять говорять, що ось-ось щось постав-лять, а вже маємо гарний май, а афішів не видно. Чи не тягне з гори чимсь, бо деяких любителів попереводжено у инші місця ? Зимою 1900 р. заїхав у Чигирин „заїзжий театр“ російський. До того бідний дожив ся, що не мав за що виїхати. Мусіли любителі поставити щось українське, що-б на ті гроші дати спромогу виїхати „російському театрови“ і більш не заїзжати. Збір був добрий, як раз вистало прокласти дорогу.

К-о.

Українські вистави на селі. В початку червня мин. р. в селі Троїцькому, Золотоношського пов. Полтав. губ. гурт молодих селян та селянок, як і попередні роки, приготував до вистави комедію Карпенка-Карого „Сто тисяч“. Відомо, що ся пєса не легко да-єть ся аматорам через ролю Ко-пача, якої аби хто й не здолає. Але добре з'організоване селянське товариство, що того року має вже сьвяткувати 10-ліття свого істнування і постійного (літом)

функціонування, і на сей раз здо-було собі повне признанне, маючи в своїм числі вроджених талано-витих артистів — Хведота й Ан-дрія Руденків. У згаданій пєсі перший узяв на себе ролю Копа-ча, а другий Калитки. Публіка, переважно простий люд, як завжди, вже за тиждень почала хвилювати ся і піклувати ся про те, як би дістати собі білета на виставу (вступ у театр хоча і на дарови-зну, але обмежено до 200 осіб білетів). Нарешті давно жаданий час настав : Натовп люду і з свого, і з чужих сіл як раз у двоє був більший, ніж скільки могло вмі-стити ся, то половина мусіла сто-яти на дворі і вже звідтіль дивитись. Вистава викликала незвичай-не задоволенне глядачів. *В. Д.*

Укр. аматорські вистави. За-вдяки попечителям Народної Тве-резости судії д. Н—о і лікарю д. Л—у в м. Окнах Подільської губ. протягом минулого літа від-бувались з значним успіхом російські й українські вистави що не-ділі вечером. Ставились більше менше ідейні пєси, між якими пу-бліка найлучше вподобала „Бур-лаку“ Карпенка-Карого. Сю пєсу давали два рази. *А. Г.*

Український театр. Товари-ство під управою Саксаганського й Садовського до посту давало вистави у Києві, а звідти пере-їхало до Житомира ; з нових пєс виставлено „Лісову квітку“ п. Яновської. Труппа Суходольського протягом січня й лютого грала в Харькові ; виставляли ся з нових пєс : „Маруся“ д. Ашкаренка й „Закльована голубка“ д. Заха-ренка. Труппа Гайдамаки грає в Одессі з 27 січня ; виставляє : „Розбите щастє“ д. Манька, „Ма-

ти-наймичка" д. Тогобочнього, „Маруся Богуславка" д. Старицького, „Тарас Бульба" Шашковського. Трупна Мирова-Бедюха дала кілька вистав у Дорпаті. Трупна Максимовича мала великий успіх у Лодзі. Про поодинокі вистави аматорські маємо звістки: з Альшок („Москаль-чарівник", „Гласний"), Березнеловатого („Тарас Бульба"), Березовки („Бог не без милости, козак не без щастя"), Берислава („Мартин Боруля"), Будів („Невольник"), Київа („Розумний і дурень", „Мартин Боруля"), Ливадії („Гласний", „По ревізії"), Люботина („Пошилися у дурні", „Гласний"), Одесси („Наймичка", „Хмара"), Очакова („Невольник", „Пошилися у дурні"), Станислава („Бувальщина"), Тирасполя („Бувальщина"), Харькова („Ой не ходи Грицю") й Херсона („Наймичка", „Зайдиголова", „Москаль-чарівник"). С. С.

Теофіл Терлецький (некрольог). Д. 14 марта с. р. помер у Монахові наш талановитий артист-малювальник Теофіл Терлецький. Покійник належав у 80-их роках до поступово національної групи студентів у Академічній гімназії у Львові, за що його прогнано звідси під закидом, немов би він належав до пропаганди соціалістичної. В 1890 році вступив він до краківської школи шукати краси. Тоді то, опущений від своїх найблизших (дехто вирік ся його навіть) пережив він кілька літ у великих матеріальних недостатках на чужині і не міг про те розвинути свого значного таланту. Шкільним студіям віддавав ся в Кракові мало, а вправляв ся більше в карикатурних рисунках, у яких видосконалив ся ще біль-

ше в Монахові, куди поїхав коло 1894 року. Маючи деякі матеріальні засоби до життя міг він тут доповнити розпочаті студії, та краківські злидні і вроджена, здаєть ся, інерція та нехіль до праці заступали йому дорогу, що вела його до здійснення його планів. Незадовго настав час бід і то ще гіршої, як та що переживав у Кракові, бо засоби скоро розплили ся. Небіщик помагав собі заробітками в польських та німецьких журналах, але ся робота приносила йому дуже мало. В монахівських тижневниках „Jugend", „Fliegende Blätter" і інших подібних появляли ся його рисунки дуже рідко, як і в польських журналах. Зі зростом злиднів прийшла й хвороба (сухоти), що останніми часами майже цілком обезсилила його і вігнала в могилу. Покійник належав усюди, де жив, до найгарніших інтелігентних кругів молодіжи, живо цікавив ся літературним рухом суспільности між якою жив, сам навіть — пригадує собі — писав гумористичні ескізи, а у „Зорі" помістив переклад на нашу мову „Поезій в прозі" Турґенева. В теці пок. Теофіля Терлецького бачив я кілька дуже інтересних ескізів до більших малюнків. Зі смертю пок. стратили ми інтелігентного і талановитого артиста. *Ів. Тр.*

У. З громадського життя.

Українська громада в Швейцарії. З Берна швейцарського одержуємо ось яке письмо: В 2 ч. „Літ.-Наук. Вістника" за сей рік, у відділі „Хроніка і бібліографія", під заголовком „Українська гро-

мада в Швайцарії“ була уміщена д. Аскелом оповістка про істнування в Берні „польсько-українсько-литовської“ читальні, що змінилась тепер просто на „українську“. Але в сю оповістку вкрались деякі помилки. Д. Аскело каже, що до „українсько-польсько-литовської“ читальні „міг належати тільки той Українець, Поляк або Литвин, який почуває себе „щирим Українцем“. Згідно з дійсністю треба додати до слова „Українцем“ іще „Поляком або Литвином“, бо в основу цієї читальні ліг принцип самостійности цих трьох народів. Далі у д. Аскела являється фраза: „Але недавно ухвалено назвати читальню українською“. Здавалося б після цих слів, що се зроблено Українцями в купі з Поляками та Литовцями. На ділі було не так. Після подій на львівському університеті, коли Українці, Литовці та Поляки зібрались тут, щоб так чи інак одгукнутись на сі події, з „Kola polskiego“ (якого членів було чимало в читальні) предложено було таку резолюцію, після котрої Українці, Литовці та поступові Поляки не захотіли зоставатись в купі з „коловцями“ і читальня розв'язала ся. Тоді то Українці заснували ту читальню, про котру каже д. Аскело. Між иньшим „коловці“ полишили за своєю читальнею стару назву „польсько-українсько-литовську“, хоч там нема звичайно ні Українця, ні Литовця, ані їх книжок, тай не може бути, бо там вони найдуть тільки „принципи на бу мазі“, за якими криється щось иньше, що наприклад спонукало „коловців“ не згожувати ся на те, аби до нас прилучили ся

Литині, котрих тут у Берні чимало. *Голова читальні.*

VI. Від Редакції.

Конкурс Товариства „Просвіта“. Головний Виділ Товариства „Просвіта“ у Львові оголошує отсим на підставі „Статуту фонду імени Івана Череватенка на видаване премій за науково-популярні книжки“ конкурс на написане науково-популярної розвідки в українській мові в квоті 200 корон. Конкурсний твір має відповідати отсим вимогам: мусить бути оригінальний, ніде ще не надрукований, та популяризувати здобутки світової науки. Дотичний твір не може захвалювати неволі, панованя одного народу або одного громадського стану над иньшими, а також не може бути змісту конфесійного. Українська мова твору мусить бути проста, зрозуміла кождому письменному Українцеві на всьому просторі, де живуть наші люди. Твір не може бути менший обємом як два аркуші друку, рахуючи в аркуші 40 тисяч букв. Праці належить присилати до Головного Виділу Товариства „Просвіта“ у Львові в речинци двох років від дня нинішного оголошеня і то так, що твір має бути без підпису, а власноручний підпис має бути поміщений в особній запечатаній коверті. Принятий твір зістає власністю автора, але друкуючи його автор мусить придержувати ся повисших умовин. За Головний Виділ Товариства „Просвіта“ у Львові дня 3 н. ст. марта 1902 р. *Др Кость Левицький, заступник голови. Ол. Темницький.*

Спростованє. Ми дістали отсе спростованє від о. Ю. Дзеровича, яке й поміщуємо в повній основі, зазначаючи, що наші інформації що до його особи були хибні: „В інтересі правди і совісної інформації читачів „Літ.-Наук. Вістника“ заявляю, що не єсьм автором рецензії на поезії Гавлічка в перекладі Франка, поміщеної в „Богословскомъ Вѣстнику“, якої авторство приписав мені п. В. на ст. 185 книжки за март „Літ.-Наук. Вістника“. Рецензії мої поміщувані в „Бог. Вѣстнику“ підписую всі аж надто ясними ініціалами: „Юл. Дз.“ *Юліян Дзерович*, катихит жіночої виділової школи в Бродах.

Переписка Редакції. *Вп. Й. Г—к. у Сок.* Ваші вірші не на-

дають ся до друку. — *Вп. Гал. у Черн.* Просимо не сердитись. Ми не хотіли Вас образити. Признаємось до гріха: не вміємо по румунськи. Та вивчившись гаразд по французьки, по англійськи, по італіянськи, по шведськи і т. д. коли потім знайдемо вільну хвилю від інших праць, візьмемось і зарумунське. Просимо тимчасом подати нам адреси хоч десяткох Румунів, що вміють по нашому і цікавлять ся нашим письменством. Будемо Вам дуже вдячні.

➔ **Від Адміністрації.** Звертаємо увагу П. Т. Передплатників, що на перепасці сеї книжки зазначено, кілько хто винен за 1901 рік і за перший квартал 1902 року.

